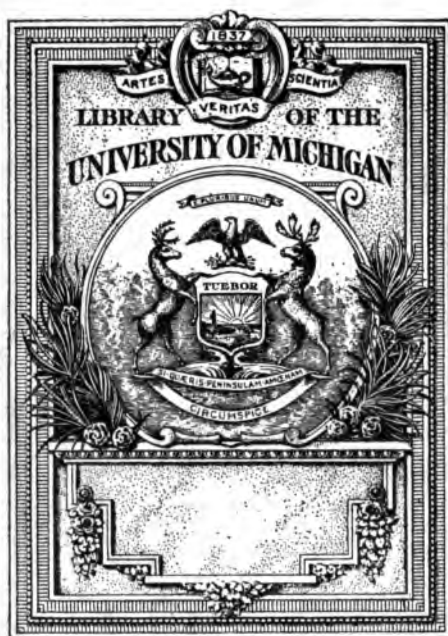
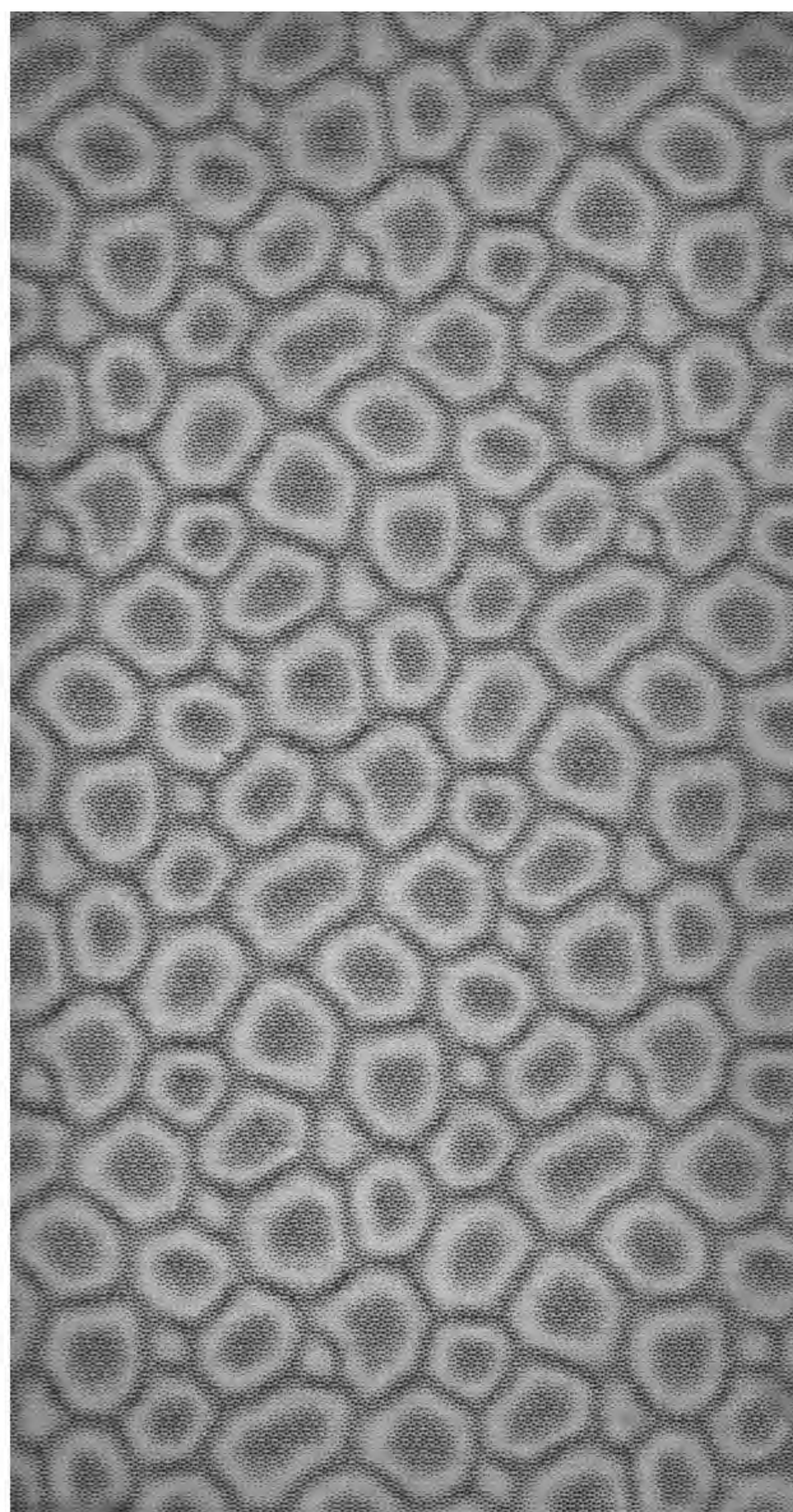

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

B IJ D R A G E N

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Is. An. Nijhoff,

KORRESPONDENT DER TWEEDE KLASSE VAN HET KONINKLIJK NEDERLANDSCH INSTITUUT VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN, OPZIGTER VAN HET PROVINCIAAL ARCHIEF VAN GELDERLAND.

VIERDE DEEL.

TE *ARNHEM*, BIJ
IS. AN. NIJHOFF.
1844.

INHOUD

VAN HET

VIERDE DEEL.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS DER BOUW- EN BEELDHOUWKUNST

IN

NEDERLAND;

DOOR

Dr. *CONRADUS LEEMANS.*

I.

BAKSTEENEN MET VERHEVEN BEELDWERK.

Onder een aantal voorwerpen, welke tot dus verre in het *Museum van Oudheden* te Leyden bewaard werden, doch die, niet tot het gebied der archaeologie behoorende, naar de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage overgeplaatst zullen worden, bevinden zich eenige gebakken steenen met verheven beeldwerk. Toevallig kwam ik in de gelegenheid, om die ook met andere diergelijke steenen, waaronder vele nog niet of niet naauwkeurig genoeg beschreven zijn, te vergelijken, en gevoelde ik mij aangespoord, om het een en ander aangaande dezelve op te teekenen, ten einde ook elders, bij het afbreken van oude gebouwen, de belangstelling in zulke overblijfsels van onze vroegere bouwkunst opgewekt worde of levendig blijve.

Bij mijne beschrijving kan ik, met betrekking tot een zevental dier steenen, korter zijn en verwijzen op een opstel van den heer v. v. w. te Noordwijk, geplaatst, met bijgevoegde afbeelding van eenen derzelve, in den

Gids, deel I. *Wetensch. Bijdr.* bl. 45—47; omtrent die, welke vroeger en in minder algemeen toegankelijke werken beschreven zijn, zal ik nu en dan eenigzins meer in bijzonderheden treden, vooral wanneer ik de oorspronkelijke voorwerpen onder mijne oogen heb. Achter elk stuk zal ik, zoo veel mogelijk, de plaats, waar het gevonden is, opgeven.

A. *Baksteenen met afbeeldingen van Bijbelsche personen of van heiligen, en met voorstellingen ontleend uit de gewijde geschiedenis.*

1. Langwerpig vierkante steen: *Simson verbrandt het koorn der Philistijnen.* (Rigt. XV: 4, 5.) Ter linkerzijde ziet men Simson, met opgeheven linkerhand, twee vossen, aan welker staarten eene brandende fakkel is vastgebonden, voor zich heen jagende, naar het regts op den achtergrond gelegen koornveld der Philistijnen; van achter is het koornveld door eenige boomen begrensd. Simson is gekleed in een harnas, waaronder een wapenrok, welke tot op de knieën afhangt; het hoofd, de armen en de beenen zijn bedekt.

Gevonden onder den toren van de St. Walburgs kerk te Brugge en in het bezit van den heer HUERNE VAN SCHIERVELD aldaar; uitgegeven door DE BAST, *Recueil des antiquités Romaines et Gauloises trouvées dans la Flandre proprement-dite*, Supplément, pl. XIII. 3, p. 344.

2. Steen, als de voorgaande. Voorstelling uit dezelfde geschiedenis: *Simson verslaat de Philistijnen met eene Ezels-kinnebak.* (Rigt. XV: 15—17.) Regts zien wij Simson, gekleed als boven, doch met helm en beenschilden; in de naar achter opgeheven regterhand houdt hij het kakebeen; in de vooruitgestrekte linkerhand een rond, bol schild met eene punt in het midden. Links voor den held wegvlugtende, drie krijgslieden, die op dezelfde wijze gekleed zijn en lange degens aan de regterzijde dragen; de achterste dier krijgslieden draagt eene speer op den linkerschouder, en een, boven rond, naar onder puntig

toeloopend schild tegen den linkerarm; op dit schild is een gebaard hoofd uitgesneden; de voorste krijgsman ziet achterwaarts om en slaat zijne linkerhand aan den degenknop. Beneden en achter Simson liggen op den grond eenige verslagen Philistijnen uitgestrekt. Geheel op den achtergrond ziet men regts eene poort tusschen twee torens.

Uitgegeven door DE BAST, in het aangehaalde werk, pl. XIII. 2, p. 344.

3. Steen, als de voorgaande. *Simson door Delila verraden.* (Rigt. XVI: 19.) Links op den voorgrond Delila op den grond gezeten, het hoofd, de armen en het bovenlijf onbedekt, de beenen uitgestrekt. Op haren schoot ligt Simson, gekleed als op No. 2, te slapen. Op den heuvelachtigen achtergrond ziet men links eene poort en een gedeelte der stadsmuren, van welke, achter om eenen heuvel, drie krijgslieden naderen, wier hoofden boven de hoogten uitsteken.

Uitgegeven door DE BAST, als boven, pl. XIII. 1, p. 344.

4. Zeer groote steen of tegel met eenen spitsen gevel. *Salomons eerste regt.* (I. Kon. III: 16—27.) In het midden van den steen zit de Koning op eenen troon, welke met zij- en rugleuningen voorzien is; de regterhand rust op de knie, in de uitgestrekte linkerhand houdt hij den schepter; op het hoofd draagt hij eene kroon; om het bovenlijf een' naauw sluitenden wapenrok of harnas; de wijde mantel, van de schouders afgevallen en van den rug over het linkerbeen afhangende, bedekt een gedeelte van het onderlijf. Vóór zijne voeten ligt het doode kind uitgestrekt. Achter den troon staan twee raadslieden, met tulbanden op het hoofd en in lange, wijde mantels gekleed. Op zijde, regts de eene moeder, en achter haar twee andere leden van den raad, de een met onbedekt hoofd, de ander met eenen puntigen tulband, beiden den linkerarm in den wijden mantel gewikkeld houdende; links de andere moeder met haar kind op den arm, nevens haar een krijgsman, die haar bij den linkerarm aangrijpt en in zijne linkerhand het zwaard houdt, met de punt naar den grond; achter hem nog een lid van den raad met eenen

puntigen tulband. De vrouwen zijn gekleed in een gewaad met lange mouwen, dat, om den hals sluitende, om het midden zamen gebonden, een weinig lager en bij de knieën opgegord is en tot op de voeten afhangt; het hoofd onbedekt. In het gevel-veld van den steen is een gekroond borstbeeld, van de regterzijde gezien, met spitsen baard, tusschen het jaartal 1557. — Op eenen anderen steen met dezelfde voorstelling leest men het jaartal 1438.

De eerste steen was in het bezit van den heer DE BAST, en is door hem uitgegeven als boven, pl. XIV. 1, p. 346.

5. Langwerpig vierkante steen als Nn. 1—3, lang 0.144, breed 0.105. *Susanna voor den regter gebragt.* (*Geschied. van Susanna, in de Apokr. boeken.*) Susanna, met de armen vóór het ligchaam vastgebonden, wordt door twee krijgslieden, die haar regts en links bij de armen vasthouden, voor den ter regterzijde op eenen leuningstoel gezeten bejaarden regter gebragt. Achter de krijgslieden staan nog twee personen, waarschijnlijk de beschuldigers.

Opgehaald uit de Waal bij Nijmegen, zie WESTENDORP *en* REUVENS, *Antiquiteiten*, deel II. 2e st. bl. 215—218; een andere, gevonden den 17 Julij 1822 in het groote Noord-Hollandsche Kanaal, zie *Algemeene Konst- en Letterbode* 1822, deel II. bl. 141, en een diergelijke uitgegeven door DE BAST, in het aangehaalde werk, pl. XIII. No. 5, p. 345.

6. Steen, als de vorige. *Susanna door de ouden voor den regter beschuldigd.* (*Geschied. van Susanna*, vs. 34.) Susanna, met de armen vóór het ligchaam gebonden, staat voor den op eenen stoel zittenden regter, tusschen hare twee beschuldigers, die, de een zijne regter- de ander zijne linkerhand, naar haar hoofd opheffen. Nevens den regter en achter den eenen beschuldiger een krijgsman.

Gevonden in den grondslag van een huis te Noordwijk-aan-Zee, beschreven en afgebeeld door den heer V. V. W. te Noordwijk, in den *Gids*, op de boven reeds aangehaalde plaats. Een andere steen met dezelfde voorstelling bevindt zich in de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage.

7. Steen, als de vorige; lang 0.153, breed 0.103, dik 0.06, van fijne en vrij hard gebakken klei, rondom door rook zwart

geblakerd. *Susanna ter steeniging weggeleid.* (*Geschied. van Susanna*, vs. 45, 46.) Susanna, met de armen vóór het ligchaam gebonden, wordt tusschen twee krijgslieden, die haar regts en links bij de armen vasthouden, weggeleid. Vóór den eenen en achter den anderen dezer krijgslieden, staan de beide beschuldigers, die, volgens de Mosaïsche wet, de eerste steenen op de veroordeelden moesten werpen. Nevens den laatsten beschuldiger een jongen, met beide handen een mandje met steenen dragende. Links ziet men een' jongeling, Daniël, die met opgeheven handen den stoet te gemoet treedt, en door woorden en gebaren dien in het verder voortgaan wil tegenhouden. Eene streep, welke als een koord dwars over de beenen van al de beelden loopt, schijnt een gevolg te zijn van eene breuk in den vorm.

Susanna is gekleed in een gewaad, dat, boven de borst op den hals zamengehecht of toegehaakt, om het midden van het ligchaam vastgebonden, in wijde plooijen over de voeten tot op den grond afhangt en de armen tot aan de handen bedekt; de mouwen zijn op de schouders met doffen versierd; het hoofdhaar is in lange lokken naar achter gestreken; op het hoofd eene lage platte muts, voorzien van een rond zijstuk of versiersel, dat de ooren bedekt. — De krijgslieden en beschuldigers hebben puntig toeloopende baarden; de eerste zijn gekleed in eenen om het ligchaam sluitenden wapenrok met lange mouwen, onder voorzien van eenen geplooiden rand, die tot halverweg de knie afhangt; daarover een pantser, waardoor het bovenligchaam tot aan het middel, en de schouders beschermd worden; eene soort van laarzen, welligt ook metalen beenschilden, bedekt de beenen tot omtrent aan de knieën, een onversierde helm zonder pluim of versiersel het hoofd; overigens zijn zij geheel ongewapend. De beide beschuldigers dragen tulbanden, even als op den voorgaanden steen, en hebben eenen grooten wijden mantel, over den regterschouder om de op elkander rustende armen geslagen, en tot aan de knieën afhangende. De jongen met de steenen is bloots-hoofds en heeft een kleed met mouwen aan, niet ongelijk

aan eene kiel, hetwelk tot aan de knieën afhangt, en om het midden zamengebonden is. Daniël; insgelijks bloots-hoofds, is in een diergelijk gewaad gehuld, hetwelk evenwel veel langer en ruimer is, en om het midden opgeschort met eenen gordel vastgehouden wordt, zoodat het bovengedeelte met ruimte overhangt. Het geheele tafereel is omvat in eenen rand of lijst.

Gevonden in de Dobbens achter den Leydschen dam in het veen; aan den heer VAN WIJN geschonken door den Advokaat THEZING te 's Gravenhage; door den heer VAN WIJN beschreven in zijn *Huiszittend leven*, deel I. bl. 523—533, en 616—622, en voor het *Museum van Oudheden* aangekocht op de verkooping van zijne Bibliotheek. Een steen met dezelfde voorstelling is uitgegeven bij VAN LOON, *Aloude Hist.*, deel I. bl. 154.

8. Steen, als de vorige; lengte, breedte en dikte als boven, aan de voorzijde zwart geblakerd. *De beschuldigers van Susanna veroordeeld.* (*Geschied. van Susanna*, vs. 61 en 62.) Ter regterzijde zit, even als op No. 5 en 6, de regter in eenen leuningstoel; vóór hem staat de jongeling, Daniël, het woord rigtende tot eenen der valsche beschuldigers, die, ter regter en ter linker zijde door krijgslieden gegrepen, weggeleid wordt; een dier krijgslieden schijnt insgelijks den veroordeelden toe te graauwen, terwijl de andere, met het aangezigt regts gewend, hem met haast tracht weg te voeren. Vóór dezen laatsten, dus aan de regterzijde van den steen, is nog een gedeelte van een ander beeld zigtbaar, waarschijnlijk van eenen der beide krijgslieden, die den anderen valschen beschuldiger naar de strafplaats wegleidt. Het geheele tafereel in eene lijst, als die van No. 7. Waarschijnlijk geeft ons deze steen de voorstelling van het verhoor en de veroordeeling der valsche beschuldigers, door Daniël; terwijl wij op den volgenden, No. 9, de beschuldigers reeds, buiten de regtzaal, door krijgslieden zien wegvoeren. Nog verdient aangemerkt te worden, dat Daniël hier eene soort van hooge laarzen draagt, die tot omtrent aan de knie het been bedekken.

In de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage.

9. Steen, als de vorige, lang 0.145, breed 0.105, dik....?

De valsche beschuldigers naar de strafplaats weggeleid. Twee reeds eenigzins bejaarde lieden, de beschuldigers van Susanna, worden door twee krijgslieden ter steeniging weggeleid; achter hen volgt de jongen met het mandje met steenen, terwijl eindelijk achter dezen, aan de regterzijde van den steen, nog het hoofd en een gedeelte van het bovenlijf van eenen derden krijgsman gezien wordt. De krijgslieden hebben helmen op het hoofd, niet ongelijk aan die op No. 7, doch de helm van dien, welke, op de linkerzijde van den steen, den eersten veroordeelden wegleidt, is met eene afhangende veder voorzien. Verder zijn zij ongewapend, in wapenrok en pantser gekleed, en dragen zij laarzen of beenschilden, gelijk aan die op den voorgaanden steen; hunne baarden en die der veroordeelden loopen puntig toe. Deze laatste, blootshoofds en ontdaan van hunne groote overmantels, zijn in een naauwsluitend ondergewaad gekleed, dat het ligchaam, van den hals af tot aan het midden, benevens de helft van de bovenarmen, bedekt en, met eenen geplooiden rand, van het midden tot even boven de knieën afhangende, onder aan den zoom met eene soort van kwasten of diergelijke versiersels voorzien is. Of de beenen bedekt zijn, dan wel of de meineedige beschuldigers barrevoets ter strafplaats gevoerd worden, is mij uit de door den heer J. IN DE BETOUW aan den heer VAN WIJN medegedeelde en door dezen in plaat uitgegeven teekening niet duidelijk, en zou welligt door bezigtiging van het oorspronkelijke kunnen blijken. De jongen is gekleed als op No. 7, doch zijne kiel is boven om den hals tot over de schouders van eenen breeden rand voorzien. In de houding der beeldjes is veel leven: de eerste krijgsman schijnt tot de beide veroordeelden te spreken, en wordt door den tweeden van deze beantwoord; de tweede krijgsman wendt het hoofd achterwaarts en spreekt met den derden, die, zoo als wij reeds zeiden, achter den jongen gedeeltelijk zigtbaar is. Het geheel is in eene lijst als No. 7.

Gevonden op eene zandplaat in de Waal bij Nijmegen, in afteekening, door den bezitter, den heer J. IN DE BETOUW, aan den

heer VAN WIJN medegedeeld, en door dezen uitgegeven en beschreven in zijn *Huiszittend leven*, deel I. bl. 616 en volgg. Een diergelijke, uitgegeven door DE BAST, in het aangehaalde werk, p. XIII. No. 6, p. 345, en, volgens het berigt van den Heer V. V. W. in *den Gids*, ter aangehaalde plaatse bl. 47, afgebeeld in de *Hist. pittor. d'Anglet. par M. M.* TAYLOR *et* CH. NODIER, tom. I. p. 28, naar het oorspronkelijke uit het *Antiquarian Cabinet*, [*Brit. Mus.* (?)]

Zoo als wij onder nader zien zullen, moeten nog een of twee tafereelen uit de geschiedenis van Susanna op diergelijke steenen voorgesteld zijn.

10. Steen, als de voorgaande, lang 0.155, breed 0.108, dik 0.055, van redelijk fijne en hard gebakken klei, naar de achterzijde eenigzins schuins toeloopende, aan de voorzijde zwart geblakerd. *De Evangelist Marcus.* In een heuvelachtig landschap, op welks tweeden grond regts en links een boom gezien wordt, zit op eene kleine hoogte regts de Evangelist; nevens hem, eenigzins meer naar voren, aan zijne regterzijde, ligt een leeuw, het zinnebeeld waaronder de Evangelist wordt voorgesteld, den kop met opengesperden muil naar hem omwendende. De Evangelist heeft eenen spits toeloopenden baard, en draagt een onderkleed met mouwen, die de bovenarmen tot omtrent aan den elleboog bedekken, daarover eenen mantel, welke, over den regterschouder gehangen, den regter bovenarm en zijden en een gedeelte van den rug bedekkende, bij de linkerheup over de beide beenen tot aan de knieën omgeslagen is. Hij schrijft op een opengerold blad perkament, dat hij met zijne linkerhand op zijne knieën vasthoudt. Het geheele tafereel is omvat in eenen rand.

Gevonden bij het uitbreken van oude grondslagen voor den bouw van de Nieuwe Fransche Catholijke Kerk op de Haarlemerstraat, en thans in bezit van den metselaar VAN GELDER, te Leyden.

11. Steen, als de voorgaande, lang 1.55, breed 0.109, dik 0.062. *De Evangelist Johannes.* In een veld, als dat van No. 1, doch meer heuvelachtig, en op welks tweeden grond insgelijks aan de regter en linker zijde van den steen een boom gezien wordt, zit de Evangelist, voorgesteld

als een jongeling zonder baard, op eene kleine hoogte, met het regter been over het linker geslagen; hij is gekleed als Marcus, doch de mouw van het onderkleed met meer plooijen voorzien; de mantel, over den linkerschouder geslagen, laat de regterzijde van het bovenlijf onbedekt en is over de beneden helft van het ligchaam en, van de regter naar de linkerzijde, over de beide beenen geslagen, welke daardoor tot even boven de enkels bedekt zijn. Hij schrijft op een opengerold blad perkament, dat op zijne knie ligt. Tegen over hem staat de arend, zijn zinnebeeld, klapwiekende, en houdt in zijnen bek den inktkoker. De rand is gelijk aan dien van No. 10.

Uit een' zeer ouden schoorsteen in eene woning, waarschijnlijk nabij Wijk te Duurstede; beschreven bij VAN WIJN, *Huiszittend leven*, deel I. bl. 530, en aangekocht voor het *Museum van Oudheden* op de Verkooping van diens boekverzameling.

Het is welligt niet overtollig, hier aan te merken, dat in de tweede eeuw *de arend* het zinnebeeld was van *Marcus*, *de leeuw* dat van *Johannes*, somtijds ook van *Mattheus*. Op kunstwerken echter schijnen deze dieren, even als *de stier* en *de Engel*, eerst sedert de vijfde eeuw, als zinnebeeldige voorstellingen van de vier Evangelisten voor te komen; ook dagteekent het sedert óf kort na dien tijd, dat de tegenwoordige verdeeling der zinnebeelden, volgens de schikking van HIËRONYMUS, aangenomen werd.

Overigens wordt de gissing van VAN WIJN, ter aangehaalde plaatse, dat, namelijk, van die steenen een stel van vier, met de zinnebeelden der vier Evangelisten, bestaan zoude hebben, door den onzen, No. 10, bevestigd.

12. Half ronde steen, breed 0.29, hoog 0.17, dik 0.04, uit vrij fijne klei, doch niet zeer hard gebakken, in twee stukken gebroken, en aan de voorzijde zwart geblakerd. *St. Maarten.* Op het midden van den steen is St. Maarten afgebeeld, te paard, van de linkerzijde gezien. Onder het voortrijden wendt hij zijn hoofd om, naar eenen achter het paard nedergeknielden bedelaar, wien hij een stuk van zijnen overmantel toereikt; vóór het paard op den tweeden grond een boom; alles vrij sierlijk en zuiver

bewerkt. St. Maarten heeft eenen spits toeloopenden baard, en draagt op het hoofd eene *barret* of muts, naar het schijnt, met eene veder versierd, eenen digt om het ligchaam sluitenden wapenrok met lange mouwen, daarover een pantser, dat het bovenligchaam tot over de schouders bedekt. Ook de beenen schijnen met metalen schilden, of in een insgelijks zeer digt sluitend kleedingstuk, bedekt te zijn; de hiel is met eene groote spoor gewapend. Eenen ruimen mantel, met het eene einde over den regterschouder geslagen en tusschen den arm en het ligchaam vastgehouden, strekt hij, bij het andere einde, met de linkerhand achterwaarts uit, om met het korte spits toeloopende zwaard, dat hij in zijne regterhand houdt, de helft er van voor den bedelaar af te snijden; de schede van het zwaard is aan de linkerzijde niet zigtbaar. Het paard draagt gebit en versierden toom, zonder dat verdere deelen van het hoofdstel uitgedrukt zijn; voorts een, met ruiten versierd, en boven op, voor en achter, met een' knop voorzien dek, hetwelk met riemen voor de borst en achter wordt vastgehouden, en waaraan stijgbeugels gehecht zijn. De bedelaar, een oud man met spits toeloopenden baard, ondersteunt zich knielende op eene kruk onder zijnen linkerarm, met de linkerhand het beneden gedeelte van die kruk vasthoudende; de beide armen en het bovenligchaam zijn grootendeels naakt; een mantel, over den regterschouder geslagen, bedekt die zijde en het ligchaam, van het midden af tot aan de voeten; met de uitgestrekte regterhand neemt hij het kleedingstuk aan, dat St. Maarten hem aanbiedt. Eene strook, als een opengerold blad perkament, omgeeft de voorstelling en draagt, in verheven letters, in twee regels onder elkander, die evenwel aan het begin afgesleten en niet wel leesbaar zijn, een opschrift in Gothische letters:

. . . . . • . . . • WIJL • GHIJ • TOT • LEVENDE • NA

A . . • . . . . • . . . • U • BEGEVENDE • AO 1554.

De steen heeft toebehoord aan wijlen den heer H. VAN WIJN, en is na diens dood, bij de verkooping zijner boeken, voor het *Museum van Oudheden*, met eenige andere voorwerpen, aangekocht.

13. Langwerpig vierkante steen, lang 0.15, breed 0.105, dik 0.065. *De ontmoeting van St. Hubertus met het hert.*
Gevonden in den grondslag van een huis te Noordwijk-aan-Zee, en kort beschreven door den heer v. v. w., in het boven aangehaalde deel van den *Gids*, bl. 46.

B. *Zinnebeeldige voorstellingen en andere, ontleend uit het dagelijksche leven.*

14. Langwerpig vierkante steen, lang 0.15, breed 0.10, dik 0.06, van fijne en hard gebakken klei. In een veld, op welks achtergrond links twee boomen staan, ziet men, in het midden, eenen *man te paard*, het hoofd bedekt met eene straalkroon, die hij met zijne regterhand schijnt vast te houden; vóór het paard, en hetzelve bij het gebit naar de linkerzijde met de linkerhand voortleidende, staat een ongekroond krijgsman; achter het paard een derde gekroonde persoon, eenen in de fransche lelie eindigenden schepter in de linkerhand tegen den linkerschouder houdende en de regterhand naar de kroon van den eersten uitstrekkende. Alle drie hebben spits toeloopende baarden, en dragen over het onderkleed, hetwelk met fijne plooijen om den hals vastgemaakt is, een wambuis met overslagen, met lange sluitende mouwen en doffen op de schouders, om het midden vast sluitende; onder hetzelve, tot even boven de knieën, hangt een wijdgeplooide rand af; eene naauw sluitende broek bedekt de beenen en heupen. Allen hebben lange degens (de derde persoon met dubbel gevest), aan hunne regterzijde om hun midden aangegord; van dien des ruiters is alleen de punt onder den buik van zijn paard zigtbaar; de man, die het paard leidt, houdt zijne regterhand aan het gevest van zijnen degen. De ruiter schijnt ook nog een kort, dun manteltje te dragen, dat om den rug afhangt. Het tuig van zijn paard heeft veel overeenkomst met dat van No. 12, doch de staart is opgebonden. Het geheel is omvat in eene lijst als No. 7.
Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat deze geheele voorstelling doelt op den oorlog, dien François I. in

1541 aan Keizer Karel V. verklaard had: in dat geval is de te paard zittende persoon de Keizer, achter hem de Koning van Frankrijk, welke hem van zijne kroon zoekt te berooven, terwijl de Stadhouder, René van Chalons, Prins van Oranje, of een der andere, aan den Keizer ondergeschikte Vorsten, hem aan het gevaar zoekt te onttrekken.

Deze steen, door wijlen den Utrechtschen Hoogleeraar A. SUURMAN, aan het *Museum van Oudheden* geschonken, is, volgens eene daarop geplakte aanteekening, in 1696, door A. HEIJLING, in de grondslagen van het Huis te Britten gevonden.

Over dit vinden zal hieronder nader gehandeld worden.

15. Steen, als de voorgaande. Een *Koning zit aan eene met spijzen beladen tafel*, tusschen twee krijgslieden; aan de beide uiteinden der tafel eene Koningin en een derde persoon. De Koning draagt een diadeem en houdt eenen schepter, welke met de leliebloem versierd is.

Beschreven door DE BAST, in het aangehaalde werk, p. 342 en 343.

Het ware niet onmogelijk, dat ook dit onderwerp tot de gewijde geschiedenis gebragt moest worden, en wij hier eene voorstelling hadden van *Ahasuerus met Haman bij Esther aan het middagmaal aanzittende*. (Esther VI: 12.)

16. Steen, als de voorgaande, lang 0.15, breed 0.103, dik 0.05, van fijne en vrij hard gebakken klei, aan de voorzijde eenigzins zwart geblakerd. Een *Ruiter* te paard, van de regterzijde gezien, rent in galop over een veld met struiken begroeid. Vóór het paard, op den voorgrond, staat een boom. De ruiter heeft eenen spits toeloopenden baard, op het hoofd eenen helm; een pantser bedekt het bovenlijf en de schouders; eene soort van laarzen de voeten en onderbeenen tot aan de knie; de armen en de bovenbeenen zijn onbedekt. Een luchtig kleed of sluijer is om zijn midden geslagen en hangt tevens vóór en achter hem op den rug van het paard af. Met de linkerhand houdt hij het paard bij de manen ter hoogte van de ooren; in de naar achter uitgestrekte regterhand draagt hij eenen palmtak. Het paard is ongezadeld en zonder hoofdstel, doch heeft een gebit in den mond; de teugel ligt los op den hals. Omvat in eene lijst als No. 10.

Gevonden bij het uitbrèken van oude grondslagen voor den bouw van de nieuwe Fransche Catholijke Kerk op de Haarlemerstraat, en thans in bezit van den metselaar VAN GELDER te Leyden.

17. Steen, als de voorgaande, en met dezelfde voorstelling, doch de ruiter, van de linkerzijde gezien, houdt met de regterhand het paard bij de manen, en in de linkerhand den palmtak.

Gevonden en in bezit als No. 16.

Welligt doelt deze voorstelling op eene behaalde overwinning of eenen gesloten vrede, naar het werk te oordeelen, in het laatst der 16e of het begin der 17e eeuw.

18. Steen, als de voorgaande, lang 0.165, breed 0.105, en dik 0.041, zeer fijn en hard gebakken, doch de beelden en versiersels slecht van teekening en ruw bewerkt. *De Hollandsche maagd*, met het onbedekte hoofd regts gewend, zit in eene omtuining, vóór met een hek gesloten, en heeft vóór zich het wapenschild van Holland; de opgeheven regterhand houdt zij eenigzins uitgestrekt omhoog, de linker rust op de heup. In en vóór de omtuining zijn bloemen geplant. Regts en links van de omtuining staan twee andere maagden met het aangezigt naar de eerste gewend; beiden, de eene met de regter- de andere met de linkerhand, rusten op wapenschilden, insgelijks met het wapen van Holland, en bieden aan de in de omtuining zittende eene bloem aan. Allen zijn gekleed in eene soort van japon met korte mouwen, om het midden vastgebonden, en zoo strak sluitende, dat de verschillende leden, deelen en spieren van het ligchaam, ofschoon zeer ruw, volkomen zigtbaar zijn. Boven aan het jaartal 1608, en daaronder het opschrift: »*vre als God wil*". Het geheel in eene lijst met eenen gedraaiden rand.

Gevonden, zoo ik mij niet vergis, op eene zandplaat in de Waal bij Gorinchem.

De voorstelling en het opschrift schijnen op het twaalfjarig bestand te doelen, welks sluiting door de Staten der meeste provinciën zeer, door Prins Maurits minder ernstig gewenscht, doch dat in begin van het volgende jaar geteekend werd.

19. Steen, als de voorgaande, doch veel dikker, lang 0.145, breed 0.097, dik 0.076, van zeer fijne, goed gemengde, hard gebakken klei. In een landschap, op welks voorgrond links, en tweeden grond regts een boom, op den achtergrond regts eenige woningen gezien worden, tracht een krijgsman eenen anderen, die vóór hem achter over op den grond ligt, met eenen in de regterhand opgeheven langen dolk te dooden, terwijl hij met zijne linkerhand zijns vijands regter-arm gegrepen heeft. Beiden zijn baardeloos, dragen wapenrok, pantser, beenschilden, en helmen zonder versiersels; de helm van den overwonnen krijgsman is van zijn hoofd gevallen. Het geheel is omvat in eene lijst, welke met bladen en ranken, als met arabesken, versierd is.

Afkomstig uit het thans afgebroken kasteel te Ravestein, door den heer Notaris VAN DER GOES, aan den heer Notaris DE JONG te St. Oedenrode, en door dezen laatsten aan het *Museum van Oudheden* afgestaan.

20. Steen, als de voorgaande. Eenige *krijgslieden* met speren gewapend *den vijand vervolgende.*

Kort beschreven door DE BAST, in het aangehaalde werk, p. 343.

21. Steen, als de voorgaande. *Een Scheepsgevecht.*

Kort beschreven door DE BAST, als boven.

22. Steen, als de voorgaande. *Een herder zijne schapen tegen de wolven verdedigende.*

Gevonden onder den toren der St. Walburgs kerk te Brugge, kort beschreven als boven, p. 337.

Welligt doelt deze voorstelling op den Zaligmaker, volgens Joh. X: 11.

23. Steen, als de voorgaande, lang 0.145, breed 0.097, dik 0.076, van fijne, met zeer kleine steentjes gemengde en zeer hard gebakken klei. In het midden van een heuvelachtig landschap ziet men eene bekervormige *fontein* met vier sprongen; links eenen *herder* op den grond gezeten en op eenen doedelzak spelende; regts eene *herderin*, die tegen eene kleine hoogte zit, met een lam op haren schoot; op den achtergrond links eene hoogte met eenen tempel, en regts eene andere hoogte met eenen toren;

tegen de helling dier hoogten weiden eenige schapen. De herder schijnt, over een wijd tot bij de knieën nederhangend onderkleed, een naauwsluitend wambuis te dragen; de herderin is in een gewaad gekleed, dat tot aan de enkels afhangt. Het geheel in eene lijst als No. 19.

Uit de zaal van het huis de Haar bij Utrecht uitgenomen in 1761, en door wijlen den Utrechtschen Hoogleeraar A. SUURMAN aan het *Museum van Oudheden* afgestaan.

24. Steen, als de voorgaande, lang 0.145, breed 0.10, dik 0.085, van fijne, met kleine stukjes steen vermengde en vrij hard gebakken klei, zeer afgesleten. In het midden eene *fontein*, in den vorm van eene kom met hoogen voet, in eenen vierkanten waterbak geplaatst, welks zijden met bladerwerk versierd zijn; links een *man*, regts eene *vrouw*, beiden staande.

In de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage.

25. Steen, als de voorgaande. Een *man* en eene *vrouw*, zittende in eenen *boomgaard* of eene tuin.

Gevonden in den grondslag van een huis te Noordwijk-aan-Zee, kort beschreven door den heer V. V. W. in den *Gids*, ter aangehaalde plaats, bl. 46.

26. Steen, als de voorgaande. Eene *schoone jonge vrouw*, het hoofd met eene soort van gevleugelden helm bedekt.

Kort beschreven door DE BAST, in het aangehaalde werk, p. 342.

27. Steen van eene kleinere soort dan de voorgaande, lang 0.14, breed 0.095 en dik 0.05, van redelijk fijne, zeer harde, blaauwachtig gebakken klei, aan de voorzijde zwart geblakerd. In eene *tent*, welker breed, rond verhemelte op eene ranke kolom of paal rust, en die regts en links geheel en al is opengeslagen, ziet men regts eene soort van rustbank of leger, met snijwerk versierd; naar het schijnt, bevindt zich daarop eene eenigzins voorover gebogen en zich op de knieën oprigtende figuur, welke, haren arm van de legerstede uitstrekkende, den mantel van eenen vóór haar staanden baardeloozen jongen man aangrijpt. Deze laatste, in de linker helft der tent staande, houdt zich met de regterhand aan den tentpaal, en tracht met de linkerhand zijnen mantel los te maken en de hand van

de op de legerstede liggende figuur af te weren. De kruin van zijn hoofd is bedekt met eene zeer platte muts; de mantel hangt over den regterschouder en is achter om den rug over den linkerheup en verder over de beide beenen tot aan de voeten heengeslagen. Het tentdoek is met ruiten versierd: van den beneden rand van het verhemelte hangen ook halfronde versiersels af. Regts en links van de tent een boom. Het werk is vrij goed, doch de steen heeft te veel geleden, dan dat men al de voorwerpen behoorlijk zoude kunnen onderscheiden; ware dit het geval niet, dan zouden wij welligt Joseph bij Potiphar's huisvrouw herkennen; ofschoon de tent eenigzins tegen zulk eene verklaring schijnt te strijden. Het tafereel is gevat in eene lijst als No. 10.

Uit een oud gebouw te Katwijk, en thans in bezit van den Hoogleeraar P. O. VAN DER CHIJS te Leyden.

28. Steen, als de voorgaande, lang 0.145, breed 0.095, dik 0.05, in stof, bewerking en bakking gelijk aan No. 27, aan de voorzijde zwart geblakerd. *Een gedeelte van den voorgevel van een paleis*, opgetrokken in den stijl van de eerste helft der 16e eeuw, van hetwelk vier kolommen, met drie daar tusschen gebouwde bogen, en regts en links nog een gedeelte van twee andere bogen, zigtbaar zijn; de met kapiteelen versierde kolommen staan op voetstukken, welker tusschenruimten tot aan den voet der kolommen door eenen lagen muur vereenigd zijn. Boven eene dubbele lijst, welke insgelijks door vier kleine kolomschachten in tusschenruimten verdeeld is, zijn drie geheele en twee gedeelten van zeer lage stomphoekige gevels aangebragt; tusschen elken gevel boven de kolommen een kogel. De eerste geheele boog ter regterzijde is de smalste en schijnt met eene deur gesloten, in welker bovengedeelte een schelpachtig versiersel uitgesneden is; door den tweeden boog ziet men eene meer verwijderde kolom binnen in het gebouw, waarop insgelijks bogen rusten; in de derde eindelijk een' vorstelijk persoon ten halven lijve zigtbaar; het hoofd, links gewend, is met eene straalkroon versierd; de baard loopt puntig toe; over het onderkleed draagt hij een

wambuis, op de borst opengeslagen en met omslagen, op de schouders met doffen voorzien. Het geheel is gevat in eene lijst als No. 27.

Afkomstig van Katwijk en in het bezit van den Hoogleeraar P. O. VAN DER CHIJS te Leyden.

C. *Medaillons met Borstbeelden.*

29. Steen, lang 0.13, breed 0.095; de dikte is waarschijnlijk 0.07 à 0.075 geweest, doch niet met zekerheid te bepalen, daar de achterhelft afgebrokkeld is; uit fijne klei met vele kleine stukjes gebakken steen, en, naar het schijnt, ook met kalk gemengd, wel eenigzins overeenkomende met de vloeren van *testa centusa* bij de Romeinen; aan de voorzijde geheel en al zwart geblakerd. *Twee borstbeelden* met de aangezigten naar elkander gekeerd, denkelijk van eenen man, met eenen tulband, en van eene vrouw, met eene soort van *barret* gedekt, de eerste aan de regter-, de tweede aan de linkerzijde. In het midden tusschen die beiden *een staf*, naar het schijnt met twee bloemstengels omslingerd. Het geheel in eene eenvoudige lijst gevat.

Voor het *Museum van Oudheden* aangekocht op de verkooping van de Bibliotheek van wijlen Mr. H. VAN WIJN.

30. Steen, als de voorgaande, lang 0.135, breed 0.06, dik 0.08, van fijne, met verschillende stoffen gemengde, rood en hard gebakken klei. *Twee borstbeelden*, als boven: links dat van een' krijgsman, zonder baard, het hoofd bedekt met eenen versierden helm, welks visier opgeslagen is; tegenover hem, dat van eene vrouw met eene rijk versierde muts van geruite stof; in hun midden staat een *beker met bloemen;* daarboven eene ster met vijf stralen en het jaartal 1566. De lijst is als die van No. 29.

Gevonden in 1802, volgens eene op den steen geplakte aanteekening, » buiten Nijmegen te Beek en Ubbergen, alwaar de fundamenten nog zijn van een kasteel, dat daar gestaan heeft''; aangekocht voor het *Museum van Oudheden*, op eene verkooping bij SCHEURLEER te 's Gravenhage, Julij 1831. — Welk kasteel hier bedoeld wordt, is mij onzeker. Te Beek liet

FREDERIK HENRIK BARON VAN RANDWIJCK na 1660, toen hij eigenaar dier heerlijkheid geworden was, de grondslagen van een kasteel leggen, dat evenwel nimmer verder is opgebouwd. Is nu onze steen bij die grondslagen gevonden, dan moet hij tot een vroeger gebouw behoord hebben.

31. Steen, als de voorgaande, lang 0.13, breed 0.093, dik 0.09, uit fijne, met stukjes steen vermengde, hard gebakken klei; aan de voorzijde zwart geblakerd. Twee *narren-borstbeelden:* links van eene vrouw, het achterhoofd met eene doek of kap bedekt, welke over de schouders afvalt en voor de borst vastgemaakt is; regts dat van eenen man, met eene om het hoofd sluitende muts met puntige vooruitstekende klep bedekt; in hun midden eene *bloem.* Het geheel in eene lijst met parel- en ei-vormige versiersels.

Aangekocht voor het *Museum van Oudheden*, als No. 30.

32. Steen, als de voorgaande, lang 0.14, breed 0.098 dik 0.075, uit fijne, met witachtige stukjes steen of kalk vermengde, hard en rood gebakken klei; aan de voorzijde zwart geblakerd. Midden op den steen een regts gewend *borstbeeld* van eenen krijgsman met versierden helm en spits toeloopenden baard, in eenen krans; regts en links een leliestengel met bloem en bladeren. Het geheel gevat in eene, naar het schijnt, met bladeren en ranken versierde lijst.

Aangekocht als No. 30, en afkomstig, volgens mondelijk berigt, uit een huis op het Spui te 's Gravenhage.

33. Steen, als de voorgaande. Een gekroond vorstelijk *borstbeeld* met spitsen baard, van de regterzijde gezien, tusschen twee boveneinden van hellebaarden.

Gevonden bij den Burg te Nijmegen, beschreven en afgebeeld in WESTENDORP *en* REUVENS, *Antiquiteiten*, deel II. 2e st. pl. 12, bl. 215—218.

34. Steen, als de voorgaande. *Borstbeeld* van eenen grijsaard, met eenen gevleugelden helm bedekt.

Kort beschreven door DE BAST, in het aangehaalde werk, bl. 342.

35. Steen, als de voorgaande, lang 0.15, breed 0.105, dik 0.06, van fijne, onvermengde, hard gebakken klei;

met verheven kruislijnen zoodanig verdeeld, dat verscheidene zulke steenen, aan elkander gevoegd, een vak van in elkander sluitende ruiten vertoonden, waarvan op elken steen twee geheele, tusschen deze twee halve, en aan de vier hoeken vier kwartruiten kwamen. In deze ruiten ziet men *medaillons*, welke, in horizontale rijen, beurtelings naar elkander toegewende *borstbeelden* of eene soort van *gouds- of zonnebloemen* insluiten. De medaillons zijn in dubbele cirkel-omtrekken geplaatst, die, wanneer zij borstbeelden omvatten, met lauwertakken en ranken, doch op de andere rijen met parels versierd zijn; boven en onder de medaillons eene lelie. Het borstbeeld ter linkerzijde is dat van eenen man met spits toeloopenden baard en onbedekt hoofd; dat ter regterzijde is van eene vrouw, insgelijks met onbedekt hoofd.

Afkomstig uit het Huis te Dieren, en aangekocht als No. 30.

36. Steen, als de voorgaande, lang 0.14, breed 0.09, dik 0.06, van fijne, onvermengde, hard en rood gebakken klei; de versiersels in alles vrij overeenkomende met No. 35.

Afkomstig, volgens mondelijke opgaaf, uit een huis op het Spui te 's Gravenhage, en aangekocht als No. 30.

37. Steen, als de voorgaande, doch veel beter bewaard, lang 0.17, breed 0.105, dik 0.047, van fijne, hoog roode en vrij hard gebakken klei. De versiersels zijn vrij gelijkvormig aan die van No. 35, met dit onderscheid, dat al de medaillons met parelen versierd, en de leliën boven en onder dezelve in de hoeken der ruiten duidelijker uitgedrukt en aan de lelie van het Fransche wapen meer gelijkvormig zijn. Het mans borstbeeld draagt eenen spits toeloopenden baard, bij dat der vrouw hangen de haren los van het achterhoofd af; in de hoeken, vóór en achter de medaillons, de cijfers van het jaartal 1587.

Afkomstig en aangekocht als No. 30.

38. Steen, als de voorgaande. In de medaillons de *borstbeelden van Karel den vijfde* en van *Philips den tweede*.

Afgebeeld door DE BAST, in het aangehaalde werk, pl. XIII. No. 4, pag. 344.

Meer andere steenen, tot deze afdeeling behoorende, vinden wij elders beschreven. NIC. CHEVALIER bezat er eenen, naar de beschrijving te oordeelen, gelijkvormig aan Nn. 35—37, en hield dien voor laat Romeinsch werk, eene dwaling, die door OUDENDORP, CANNEGIETER en later door VAN HASSELT (*over de Jacoba's Kannetjes*, bl. 4), bestreden is geworden. Deze laatste geleerde bezat twee andere, volkomen gelijk aan die van CHEVALIER, en opgedolven uit de puinhoopen van een oud kasteel bij Zevenaar; op éénen las men, tusschen de hoofden, het jaartal 1564. In WESTENDORPS *en* REUVENS *Antiquiteiten*, deel II. le st. bladz. 131—133, geeft REUVENS berigt omtrent diergelijke steenen en vermeldt daarbij de volgende: een' met *twee hoofden* en eenig *lofwerk*, geheel en al in grondstof en wijs van behandeling met de door ons beschrevene overeenkomende, gevonden in de muren van het slot Torenburg bij Alkmaar, met het jaarmerk 1581 of 1531; andere met enkele of met twee hoofden; een' onder de oudheden van het stadhuis te Nijmegen; een' bij Jonkhr. DOMMER VAN POLDERSVELD, te Ubbergen gevonden; eenige in het *Museum* van het *Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen* te Middelburg, waaronder een' met het jaarmerk 1592, en andere in de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage. Waarschijnlijk behoort ook een steen, schoon in grondstof verschillende, te Bennebroek onder de Klingduinen gevonden en door VAN WIJN, *Huisz. Leven*, deel I. bl. 518, naar eene teekening van VAN ALKEMADE beschreven en uitgegeven, tot dezelfde soort. Ook zijn er nog twee in bezit van Dr. L. J. F. JANSSEN.

D. *Steenen met Dieren.*

39. Langwerpig vierkante steen, lang 0.157, breed 0.105, dik 0.06, met ruiten versierd, als Nn. 35—37, waarin, in afwisselende rijen, een *klimmende leeuw*, tusschen vier in de hoeken geplaatste *leliën*, en eene soort van *sterren* of *kruisen;* nevens de leeuwen het jaartal 1597.

Gevonden, met twee andere, in alles aan den eersten gelijk, in den grondslag van een huis te Noordwijk-aan-Zee, en kort beschreven door v. v. w. in het boven aangehaalde deel van *den Gids*, bladz. 46. Nog vijf andere steenen met dezelfde voorstelling worden in de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage bewaard.

E. *Steenen met Wapenschilden.*

40. Groote steen, lang 0.288, breed 0.137 en dik 0.07, gedekt met een gevelveld, hoog 0.078, hetwelk aan de hoeken 0.013 uitspringt en met eene lijst omgeven is. Waarschijnlijk heeft deze steen gediend tot dekstuk van eenig vak, even als die, welken wij boven, onder Nn. 4 en 12, beschreven hebben. In het gevelveld zijn sporen van beeldwerk; op het vierkant het *wapenschild van Spanje*, in het midden tusschen dat van *Holland*, ter regter, en dat van *Leijden*, ter linker zijde.

Gevonden en beschreven als No. 39.

41. Steen, als de bovenstaande, Nn. 29—32, wat vorm en grondstof betreft; lang 0.14, breed 0.098, dik 0.08. In het midden een *wapenschild*, welligt van *Gelderland*, op welks regterzijde nog een klimmende leeuw zigtbaar is; rondom in de vier hoeken *bloemtakken*. Het geheel in eene onversierde lijst.

Gevonden in den grondslag van de oude sluis aan den Arkelschen dijk, en aangekocht als No. 30.

42. Steen, als de voorgaande, doch de klei minder vermengd, lang 0.135, breed 0.10, dik 0.08. In het midden *de dubbele Arend* van het *Nijmeegsche* of het *Arnhemsche wapen*, tusschen twee *schepters* (?); het geheel gevat in eene met bladeren (?) en ranken (?) versierde lijst.

In bezit van Dr. L. J. F. JANSSEN.

43. De helft van eenen halfronden steen als No. 12, waarop een gedeelte van een *wapenschild*, waarschijnlijk dat van *Spanje*.

Gevonden bij het uitbaggeren van gronden op den linker oever van den Rijn, bij Meinerswijk beneden Arnhem; thans bewaard in de *Ethnographische verzameling* te 's Gravenhage.

Uit VAN WIJN, ter aangehaalde plaatse, en DE BAST, *Recueil des antiquités Romaines et Gauloises trouvées dans la Flandre proprement-dite*, pag. 154—166, leeren wij nog het bestaan van eene menigte steenen kennen, op welke, òf eenige der hierboven beschrevene, òf ook nog andere tafereelen of versieringen voorkomen, doch die niet uitvoerig genoeg beschreven, of waarvan geene afteekeningen bekend gemaakt zijn; wij konden ze dus in ons overzigt niet opnemen, maar willen ze hier, naar aanleiding van hetgeen door de beide bovengenoemde Schrijvers geboekt is, nog kort vermelden.

De eerste steen, met eene voorstelling uit de *Geschiedenis van Susanna* (zie boven, No. 7), was vroeger in het bezit van den Hoogleeraar HAVERCAMP, en is, zoo als wij boven zeiden, door VAN LOON in plaat uitgegeven; hij berust sedert bij de *Zeeuwsche Maatschappij van Wetenschappen*, met nog twee andere met gelijke voorstellingen, en van welke de overlevering wil, dat zij bij het Huis te Britten gevonden zijn. Volgens éene mededeeling van den Hoogleeraar TE WATER aan den heer VAN WIJN, werden zulke steenen in Zuid-Beveland bij de boeren in de haardsteden in menigte gevonden; DE BAST spreekt van wel 20 soortgelijke in eenen ouden schoorsteen te Gent; en de heer HOEUFT heeft te Antwerpen bij den heer GHESQUIÈRE zes zulke steenen gezien, waarop vijf tafereelen uit de geschiedenis van Susanna (een dezer tafereelen tweemaal) afgebeeld waren; daaronder meende de heer HOEUFT zich te herinneren, dat die, welke wij boven, onder Nn. 7 en 9, beschreven hebben, insgelijks voorkwamen: de heer GHESQUIÈRE had ze te Katwijk van eene oude vrouw gekocht. De voorstelling van No. 8 bevond zich ook op eenen steen in het bezit van den heer VAN DE BOGAERDE te Gend. Welke de tafereelen waren, die op de twee ons nog niet bekend geworden steenen van den heer GHESQUIÈRE waren afgebeeld, is onzeker; doch er kan welligt naar gegist worden uit een

ander kunststuk, tot die zelfde tijden behoorende en hetwelk wij straks nader zullen aanhalen. Hoogst waarschijnlijk is het, dat de Noordwijksche steen (zie onze beschrijving No. 6) tot het stel behoort

---

Met betrekking tot het gebruik, dat men van de hierbeschrevene baksteenen maakte, berigt VAN WIJN, dat onze voorouders daarmede de muren en bijzonder de schoorsteenen versierden, even als die later met de fijnere verglaasde tigchelsteentjes bedekt werden. — De zwart geblakerde voorzijde van vele der baksteenen kan ter bevestiging van dat gevoelen dienen. Voor zoo ver zij tegen de achterzijde van de haardstede geplaatst en onmiddellijk aan de werking van het vuur blootgesteld waren, werden zij ook al vrij vroeg door ijzeren platen vervangen, die dan insgelijks met verheven beeldwerk versierd werden en somtijds afgedeeld in vakken, elk met borstbeelden, wapens, bloemen of andere voorstellingen gevuld. Eene plaat van de laatste soort zag ik nog voor eenigen tijd in eene oude woning in Leyden.

Na alles, wat vroeger over dit onderwerp geschreven is, zou het onnoodig kunnen gerekend worden, omtrent den tijd, waartoe deze voortbrengsels onzer vroegere bouwkunst moeten gebragt worden, nog iets nader te zeggen. Daar echter al onze lezers welligt niet met die vroegere onderzoekingen bekend zijn; daar overigens, voor zoo ver ik weet, nog nergens zoo vele dier steenen met zoo vele verschillende voorstellingen, naar de oorspronkelijke beschreven zijn, en de daarop voorkomende jaartallen zoo veel meer bevestiging voor het laatst aangenomen gevoelen omtrent hunnen ouderdom opleveren, vergunne men mij, ook dit punt nog nader te behandelen.

Boven zeiden wij reeds, dat CHEVALIER zulk eenen steen met twee borstbeelden voor Romeinsch hield; die van Susanna, No. 7, werd ook als zoodanig door VAN LOON-

beschouwd, die daarop »Velleda de Bructersche priesteres door Romeinsche krijgslieden weggevoerd" meende te herkennen; ook de geleerde CANNEGIETER, in zijne verhandeling *de Brittenburgo*, was van hetzelfde gevoelen, waarvoor de overlevering, dat zulke steenen in het Huis te Britten gevonden waren, eenigen grond scheen op te leveren. Dit gevoelen werd, met betrekking tot den eerstgemelden steen, door OUDENDORP, CANNEGIETER en VAN HASSELT, met betrekking tot den laatsten, door TE WATER, VAN DAMME, DE BAST en ENGELBERTS afgekeurd; doch het eerst opzettelijk bestreden, en met grondige bewijzen, eene betere verklaring en juistere tijdsbepaling voorgesteld door VAN WIJN, eerst in zijne *Nalezingen op* WAGENAARS *Vaderlandsche Historie*, deel I. bladz. 49, en naderhand in zijn *Huiszittend Leven* op de boven aangehaalde plaatsen. De redenen, waarmede VAN WIJN de verklaring van VAN LOON bestreed, zijn gegrond: 1.) op zijnen twijfel, of de bewuste zoogenaamde steen van Velleda wel in het Huis te Britten zou gevonden zijn, en op de mogelijkheid, dat, wanneer zulks het geval mogt geweest zijn, zulks aan de werking van de baren der zee zou toegeschreven moeten worden; 2.) op de aarde, de bewerking en de soort van steenen, die geheel van de Romeinsche verschillen; 3.) op de spits toeloopende baarden der krijgslieden, eene dragt, die, in den tijd van de geschiedenis van Velleda, bij de Romeinen niet in gebruik was; 4.) op het niet voorkomen van diergelijke rokken, mantels en mutsen bij de Romeinen; 5.) op het onpassende van kleeding, kapsel en muts voor eene Germaansche priesteres. — Op geenen dezer gronden zal wel eenige bedenking kunnen vallen; bij den eersten moet ik evenwel een oogenblik stilstaan. De overlevering, dat twee dier steenen in het Huis te Britten gevonden zouden zijn, erlangt eene bevestiging in de aanteekening, welke op onzen steen No. 14 gehecht is, en waarin, zoowel de naam van den vinder, als het jaar, waarin hij uit die zelfde grondslagen medegenomen werd, opgegeven is. Daar evenwel niemand van de oudheidkenners, die de in het Huis te Britten gevonden Romein-

sche oudheden gezien en beschreven hebben, daarbij van zulke steenen gewaagt; daar zij in Katwijk zelf, en, zoo als wij zagen, ook in Noordwijk, in vrij grooten getale gevonden werden, komt het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat enkele, hetzij bij toeval, hetzij opzettelijk, om daarmede eene kleine winst te behalen, tot tusschen of bij de overblijfsels van het Romeinsche gebouw vervoerd zijn geworden. De grondslagen van het Huis te Britten zijn in de eeuw, in welke onze steenen hoogst waarschijnlijk vervaardigd werden, en ook in de volgende eeuw, zeer dikwerf (in 1520, 1522, 1562, 1570, 1588, 1640, 1662, 1666, 1672 en 1696), eens zelfs, in 1562, gedurende meer dan twintig dagen, zigtbaar geweest. Vooral in de 16e en 17e eeuw, was de liefhebberij voor het verzamelen van Romeinsche oudheden vrij levendig en algemeen, en stonden onze oudheidkenners, meer dan anders, bloot aan kleine bedriegerijen.

Daar men vóór de 15e eeuw meestal gewoon was, bij voorstellingen uit vroegere tijden, de kleederen, tooisels enz. van het land en van de eeuw, waarin het voorwerp vervaardigd werd, te volgen, doch eerst later begon, de kleederdragt en andere bijkomende versiersels zoo veel mogelijk in te rigten naar die, welke in gebruik waren in den tijd, waarin de voorstelling zelve te huis behoorde, besloot VAN WIJN te regt, dat de beide steenen van Susanna, Nn. 7 en 9 van onze opgaaf, jonger waren dan de 15e eeuw. Een zegel van het Hof van Holland, waarop, kort na de afzwering in 1581, een man in zulk Romeinsch gewaad, met eene kroon op het hoofd en een zwaard in de hand, uitgesneden was, bevestigde hem in die vooronderstelling (deel I. bl. 528); hij schijnt echter in zijne *Nalezingen* (bl. 623 en 624) zelf wederom deze gronden eenigzins te verzwakken, daar hij eene miniatuur uit een gebedenboek van de 9e en een zegel uit de 11e eeuw vermeldt, waarop krijgslieden geheel of gedeeltelijk in Romeinschen wapendos voorkomen. De jaarmerken, welke op drie, in grondstof en wijs van behandeling, geheel gelijke, doch, door hunne voorstellingen (*enkele* of *twee hoofden* en *lofwerk*), van de

overige verschillende, steenen voorkwamen, en die alle tot de tweede helft der 16e eeuw behooren, gaven den Hoogleeraar REUVENS (*Antiquiteiten*, deel II. 1e st. bl. 133) aanleiding, om deze soort van kunstwerken tot die eeuw te brengen. Het jaarmerk, 1597, door den Heer V. V. W. op drie andere (zie onze opgaaf, No. 39) gelezen, kan tot bevestiging dienen. Maar wel het meest afdoende zijn de jaarmerken 1554, op den door mij beschreven steen No. 12; 1557, op steen No. 4; 1566, op steen No. 30; 1587 op No. 37; 1597 op No. 39 en 1608 op No. 18. De wapenrusting en kleeding van St. Maarten, wiens beeldtenis ook die van een' Romeinsch krijgsman moest wezen, komen in de meeste bijzonderheden overeen met die der Romeinsche krijgslieden op den steen van Susanna. — Indien er nog verder eenige bevestiging noodig ware, zoude ik op de aarden schenkkannen wijzen, die, even als de steen No. 43, bij het uitbaggeren van gronden op den linker oever van den Rijn, bij Meinerswijk beneden Arnhem gevonden, thans in de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage bewaard worden. Op twee derzelve is, rondom den buik, op zes achtereenvolgende en aan elkander verbonden tafereelen, de geheele *geschiedenis van Susanna*, insgelijks in half verheven werk voorgesteld: 1°. *Susanna in het bad;* 2°. *Susanna door de boeven belaagd;* 3°. *Susanna voor de regters gebragt;* 4°. *Susanna ter steeniging weggevoerd;* 5°. *Susanna en hare beschuldigers ten tweedemale, voor Daniël, verhoord;* 6°. *de boeven ter steeniging weggevoerd.* Zouden deze zes tafereelen ons ook aanleiding kunnen geven, om te vooronderstellen, dat de reeks van voorstellingen uit die geschiedenis op baksteenen insgelijks uit zes tafereelen bestaan hebbe, en deze zes welligt allen bij den heer GHESQUIÈRE aanwezig geweest zijn? Bij een oppervlakkig en haastig beschouwen was het zeer mogelijk, dat het onderscheid tusschen de voorstellingen op twee der steenen niet in het oog viel, en de heer HOEUFT dien ten gevolge op de zes steenen slechts vijf tafereelen meende gezien te hebben, ofschoon er zes aanwezig waren. — Schoon, in de wijze van

voorstelling en sommige bijzonderheden, enkele tafereelen op de bedoelde kannen van die der ons bekende steenen verschillen mogen, bestaat er echter overeenkomst genoeg, en is, zoowel de kleeding van Susanna, als vooral die der krijgslieden, zoo geheel en al dezelfde, dat er geen twijfel kan overblijven, of, èn de steenen, èn de kannen, behooren tot denzelfden tijd. Nu is, door de beide opschriften op deze laatsten, de tijd, waarin zij vervaardigd werden, volkomen bekend, en stemt die volkomen overeen met hetgeen de vergelijking met andere van jaartallen voorziene steenen, had doen vermoeden. Op de eene kan leest men: »DIT IS DIE SCHONE HISTORIA VAN SUISANNA IN T KORTE EITGESCHNEIDEN 1584. F. P. E."; op de andere: »DEIT IS DEI HISTORIA SISANNA WART VALSLICH BELAGEN VAN ZOEI ALDE WOERDEN AN ERE STAT GEDOET 1585. P. E." — De gissing van den heer V. V. W., op de boven aangehaalde plaats, dat namelijk eene fabriek van diergelijke steenen in het laatst der 16e eeuw nog in Leyden gevestigd geweest zoude zijn, wordt nader bevestigd door eene andere kan, insgelijks met de bovengemelde gevonden en in de *Ethnographische Verzameling* te 's Gravenhage bewaard. Op den buik bevinden zich zeventien beelden, in deze volgorde, kenbaar door hunne versiersels en beter nog door de boven hen geplaatste opschriften, als: ASTROLOGIA; FIDES, CARITAS en SPES (de drie Christelijke hoofddeugden); JUSTITIA, PRUDENTIA, TEMPERANTIA en FORTITUDO (de vier hoofddeugden der oude wijsbegeerte); MELPOMENE, THALIA, ERATO, TERPSICHORE, CLIO, POLYHYMNIA, CALIOPE, EUTERPE, URANIA (*) (de negen muzen). Onder deze beelden leest men: »BEI MEI MESTER BALDEN (of BALDEM?) MENNICKEN POTTENBECKER WONENDE TOTEN BAREN IN LEIDEN EN GEDOLT ANNO DUSENT 579.

Ik sluit mijne aanmerkingen omtrent dit onderwerp, met den wensch, dat spoedig eene naauwkeurige beschrijving van die kannen, zoo mogelijk met bijgevoegde aftee-

(*) De spelling dezer opschriften is hier verbeterd, en met aanvulling van het weggelatene, gegeven.

keningen, nieuwe bouwstoffen moge leveren tot de geschiedenis der kunst en van het fabriekwezen in ons Vaderland, en tot de kennis van kleederdragt, zeden en gewoonten in een der belangrijkste tijdperken van ons Gemeenebest; eene soortgelijke kan als die van de Haagsche Verzameling, vooral niet minder belangrijk om de daarop voorgestelde beelden, bevond zich in het bezit van wijlen den Hoogleeraar REUVENS; eene andere is het eigendom van Dr. JANSSEN. Dat deze laatste eenmaal, wanneer namelijk tijd en gelegenheid het hem zullen toelaten, aan den hier boven geuiten wensch zal voldoen, mag welligt met eenigen grond gehoopt worden.

Door toevallige omstandigheden was dit opstel tot heden blijven liggen. Sedert heb ik nog een twaalftal baksteenen, gelijksoortig met de hier boven opgenoemde, gezien bij den Heer VAN DAM VAN BRAKEL. Zij waren meestal uit de overblijfsels van het oude kasteel te Brakel afkomstig. Onder dezelve waren twee halfronde, zoo als No. 12 en 42, beiden met wapenschilden, en, onder deze, één met het *wapenschild van Spanje;* de overige, van den gewonen langwerpig vierkanten vorm, waren met twee borstbeelden, narrenkoppen, arabesken en wapenschilden versierd. De gelegenheid ontbrak mij, om er eene naauwkeurige beschrijving van op te maken; ook schenen zij mij niet toe, nieuwe of onbekende bijzonderheden aan te bieden.

Julij 1842.

(*Dit wordt vervolgd.*)

ONUITGEGEVEN STUKKEN,

BETREKKELIJK

DE GESCHIEDENIS DER SPAANSCHE HEERSCHAPPIJ EN DIE VAN DEN OPSTAND TEGEN SPANJE,

BIJZONDER IN GELDERLAND.

(*Vervolg van deel* III. *bl.* 196.)

XIV.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan Willem van Bronkhorst Heer van Batenburg.

Den Edellen waelgeboren, onsen bisunderen gueden vrundt, Wilhelmen van Bronckhorst vnd van Batenborch Heren tho Batenborch vnd Steyn (1).

Edel, waelgeboren, bisunder guede vrundt. Wij sijn in erfarongh khomen, doch weten desz nyet zekerlick, konnen

(1) *Wilhelmen van Bronckhorst* enz.] Hij was de oudste zoon der weduwe van heer Herman van Bronkhorst: zie deel III. bl. 184 aant. De heer TE WATER, *Verbond en Smeekschrift der Edelen*, deel I. bl. 259, teekent aan, dat hij met geene mindere zucht voor de vrijheid en 's lands welvaren bezield was, dan zijne drie broeders. De brieven, welke wij hier geven, leeren hem nader kennen.

oick id selue nyet wael geloeuen, dat durch uwer l. toelatongh ader ontheyt (2) nu ten eersten heyligen dage off sonnendage tho Wychen in den Rijcke tho Nymmegen een Predicant to predicken vnd id gemeyne volck mit ketterschen leeringen to verleyden gemeynt zijn soll, Twellick, so van wegen der Co. Mats. tho Hispanien etc. onses allergen. Heeren wij nyet to lijden off toe to laeten, maer mit allen vliete daer en tegen te wesen gemeynt zijn; So hebben wij v l. daer van to verstendigen (3) nyet onderlaten sullen, to den eynde dat (woe dieselue eenigen predicant daer to schicken off to doen predicken gesinnet ware, dem wij nochtans, woe bouen gesacht, nyet wael geloeue toestellen kunnen) v l. sullicx vnderwege vnd berusten laete, sonder van gelijcken in Co. Mats. gebiede to ondernhemen, off anders wordden wij nyet ombgaen kunnen daerentegen sullicke resistentie vnd keer te doen, als wij eydts vnd amptshalue schuldich. Begherende v l. wil mij bij brengeren deses schrifftlick verstendigen, wat daer van sije und v. l. to doen gemeynt, dieselue den Almechtigen beuelende. Geschreuen tho Arnhem, den VIIIen Augusti XVcLXVI.

Uwer l. guede vrundt

Kaerl etc.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

(2) *ontheyt*] Last, bevel.

(3) *verstendigen*] Onderrigten.

naelatich to sullen wesen, willen, van hoichstberuempter Co. Mats. wegen, wij ons alsoe tot uwen Er. versehen, mit begheeren dat v Er. ons bij brengeren deses, wat sij to doen gemeynt vnd wairtoe wij ons to vertrouwen hebben, ouerschrijuen, dieseluen den Almachtigen beuelende. Gegeuen tho Arnhem, den VIIIen Augusti XVcLXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XVII.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan den Magistraat der Stad Nijmegen.

Aen de stadt Nymmegen.

Kaerl etc.

Erentfeste, Ersame vnd voirsichtige, bisunder guede vrunden. Wij sijn geloefflick bericht worden, dat, nyettegenstaende onsen schrijuen op eherghisteren aen uwer Er. uytgegangen (woewael sullicx nyet to Wychen, als wij verstaen hadden to sullen geschien, geschiet sije), men op huyden daer bij de stadt op der Joeden Kerckhoff gepredickt hebbe, woewael oick uwe Er. allen vliet mit sluytongh der porten ende verkundigongh van banninge ende naeschickongh van wijff ende kinderen vnd sunst daertegen aengekeert, als wij verstaen, vnd id dan wael vermoeden vnd befruchten (6), dat op morgen van gelijcken geschien muchte; So is, dat, van wegen der Co. Mats. tho Hispanien etc. onses allergen. Heeren, wij v Er. nochmael mit gantzen ernste vermanen vnd beuehelen, noch allen vliet bij allen gefueghlicken middelen aen to wenden, tselue to behinderen, id sije dan mit sluyten alle der porten oick

(6) *befruchten*] Vreezen.

aen den werff, durch wellicken wij verstaen dat sdeels der borgeren vytgeloopen vnd folgentz sich weder mit schepen to lande hebben aensetten laeten, off anders als v Er. bij raede beuinden sullen to behoiren, ons euenwael mitten eersten verstendigende, hoe sich die saecke allenthalue toegedragen, wie die Predicker geweest sijn, indyen v Er. sullicx weten mogen, oick van waer sij aldaer gekhomen (denwellicken wij verstaen geweest to zijn eene Hermannus, die to Batenborch ende voirts to Antwerpen gepredickt heefft, sonder nochtans disz seker to wesen), mit alle die gelegentheyt ende gestalt der saecken, und daerenteyndens ons laten weten, off v Er. eenige hulpe off assistentie van ons begeren, die wij denseluen gherne doen willen, vnd dat v Er. sich hierinne in sullicker gestalt erthoenen, als sij danck vnd genaide bij sijne Ma^{t}. to erhalden begeren ende wij van sijner Ma^{ts}. wegen ons gantzlick tot denseluen versehen vnd vertrouwen, die hie mit den almachtigen Heren beuehlende. Gegeuen tho Arnhem, den thienden Augusti XV^{c}LXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XVIII.

De Magistraat der Stad Nijmegen, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Edell ende Waelgebaren Genediger Heer. V G. missiue datiert den achten Augusti, belangende die predicatioen, durch eynen predicant nu ten irsten heiligen daghe off sonnendage, thoe Wichen, opten gronde des Heren van Batenborch, doch in den Rijck van Nijmegen, tot verleidongh des gemeyne eynvoldige volcks vermitz kettersche leryngе, prediciert, nyet toe te laten, noch gestadet, ende soe verns oick sulx begeue, woe ende welckoer gestalt dan mit alzulcke dair toe gelopene burgeren off ingeseten

(wie die Erbere van Venloe sich dair in gehalden) alsdan oick dairmit geleuet soldt werden etc. hebben wij guetlicken ontfangen ende voirlezen laten, kunnen v G. dienstlicher und guetelicker meynongh voir antwort nyet verhalden, Dat na ontfanck v G. missiue wij aenstont sonder vertoch dieselue missiue doen publicieren ende wtroepen laten, mit dem annex, soe verns imantz van onseren burgeren ende ingeseten hynvort deser missiue ende publicatioen ter contrarie doende befunden wurde, wil men denseluen wijff ende kinderen naschicken, vort wtter onser stat ende schependom bannen, dair na hefft sich een jeder in den irsten toe richten etc. Ferner, Genediger Heer, willen wij mit allen vlijt ende neersticheit, meer als die Erb. van Venloe, ons dair inne benerstigen ende sulx insiens dragen, dair mit, myt hulp des Almechtigen, sulcx hynforder vermidet ende voirgecomen sall warden. Vort, Genediger Heer, kunnen v G. widers nyet verhalden, welckoer gestalt eyn predicant alhier op desen morgen (7) buiten onser stat in den Joeden Kerckhoff toe predicieren sich eruynden heefft laten, dat etlicke in weniger getall van mannen toegetreden, dan meer wijuer ende kynder bij gefuecht. Wurdt gesacht (dan nyet sekerlick wetende) dieselue Predicant van Batenborch gecomen solde sijn, hebben wij den Heer van Batenborch durch onsen wtschrijuen verwitticht, sijn Ed. des toeuersichtz dragen, dairmit der Predicant sulx alhier forder nyet en attentier voirtonhemen, off soe ferns sych sulx forder begeuende wurde, sijn wij, zampt onse burgeren, alzoe gemeindt, denseluen dair voer aentoesien, dairmit hij die daige sijns leuens dair aen sall hebben toe dencken. Belangende, genediger Heer, die beantenongh (8) v G. missiue als van den posten, kunnen v G. wij guetlijcker ende dienstlicker

(7) *op desen morgen*] »Van den 10 Augustus af wierd hetzelve (de gezuiverde leer) voor duisende menschen, dan op den Jodenkerkhof, dan aan de Kop en Wijssenberg, opentlijk, gepredikt." *Chronijk van Nijmegen*, bl. 128.

(8) *beantenongh*] Beantwoording.

meynongh nyet verhalden, dat alzoe onse burgere bij nacht oere stedige wacht ende toeversicht, deses geuerlicken tijtz halueu, dragende sijn, ende sich demvall bij nacht besweren de paerten toe erapenen ende toe ontsluiten, hebben wij ordiniert, dat soe baldt die post alhier in onse Veherstat aengecomen, dieselue oeuer onser stat werff hoeger na der Hoenre parten riden, ende ouer 't Rontdeell, twelck sonder vair (9) toe rijden, oer logis tot Gysbert Vosz voir ende buiten onser stat Hoenerpaert nhemen ende hebben sullen, want sulx voell eher ende lichtlicken sich begeuen sall, off die post alhier doer onser stat myt opsluytongh der pairten geschege ende duergelaten wurde, Ende wesz wij den posten in der fuegen behulpelick gewesen kunnen, willen wij ons behulpelick erfinden laten, twelck wij dienstlicker ende geneichter meynongh nyet hebben kunnen verhalden v G. dieselue Got Alm. in geluckzaliger regierongh gesunt gespair. Geschreuen den 10den Augusti A°. 66.

Burgermeisteren, Schepen ende Raith der stat van Nymegen.

(*Het opschrift is:*) Dem Edelen ende Waelgebaren Heren, Heren Caerll van Briemeu, Grauen toe Megen, Vrijheren tho Humbercourt, Heeren thoe Housdaingh ende Esperlecq, Ritter van den Oirden des gulden Vlies vnd Coen. Mats. der furstendomb Gelre ende graeffschaps Zutphen Statholder ende Capitein Generaell, vnseren genedighen Heren.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(9) *vair*] Vrees; anders *vaer*, *vare*.

XIX.

Willem van Bronkhorst Heer van Batenburg, aan den Stadhouder Karel van Brimeu, Graaf van Megen.

Edele Wolgeborner Her. V Edelheiden sij min dienstwillige erbiedungh allen tit vurain bereidt. Edell Her, v Ed. schriften ain mij gedain hebbe ick vntfangen, vnd verstanden, wie dat v Ed. in erfharungh komen sij, als dat durch mijn vntheid vnd tholatinge nu then irsten hilligen dage ofte sundage tho Wijchen in dem Riche van Nymmegen ein predicant tho predigen vnd dat gemeine volck mit ketterscheleheringe tho verleyden gemeint sin soll, vnd of ick dar tho gesinnet, ick sulchs vnderwegen vnd berusten late, oick mij in des Con. Mat[ts] vnsers aller genedichsten Heren gebiede sulchs nicht vnderneme, worbij v Ed. officie vnd amptshaluen verorsackt worden, alsodanige resistentie vnd keer tho doen, als v Ed. sich befunden eedtzhaluen verplicht tho sin, begerende deszhaluen v Ed. bij brenger dieses, wesz daruan sij vnd ick tho doen gemeint, verstendigt tho werden, dan v Ed. van Con. Mat. van Hispannien vnsers allergenedichster Heren wegen nicht tho lijden noch tho tholaten, mer mit allem vlite daer tegen tho wesen vurnemens sin. Darup ick tho dienstlicher wederantworth v Ed. nicht verhalden kan, wie dat ick mij seer befreme, welchs ick vth v Ed. schriuen verneme, diewill sich nummermer befinden en sall, ick mij ye mit enigen predicanten ader ooren handell gemuth hebbe, vnd noch vill weniger dat selue tho doin gemeint, vnd sich gelichsfals nummer sall befinden, dat sie bij mij ofte vp mijnen huiseren noch in mijner herlicheit gewesen sijn, noch deren geiner mijn leuenlanck gesehen, vnd mij euen vill is of sie singen ader predigen, warum mij am hoichsten befrembdt, dat ick derhaluen bij v Ed. bedacht werde; Isz darum mijn gantz dienstliche bidde vnd begeren, v Ed. mij solche valsche loegen, die v Ed. van mij aengebracht sin, in alles verdrach

nemen, vnd mij die eer doen, mij dieselue namkundich tho macken, vm alsdan beeter middel tho hebben my mit dat leidtwesen, sie mij mit dat falsche aenbrengen aen v Ed. gedain, tegen oere persoin tot mijner vorder unschuldigungh, thouerdedigen. Konnen v Ed. oic sich wall neuen diesen berichten, dat ick so vnuernuftich nicht en sij, tho vntheiten ofte tho tholaten bynnen Wichen int Rick van Nymmegen ader sunst in des Coninchs Landen enige predicanten tho predigen, so mijn gebiet ofte Jurisdiction ouer all dahen nicht en streckt. Vnd so ver hir omtrent, gelick vp andere orderen, dat mij vnbewust, enige predicatie vielen, will daruan tegen v Ed. hir mit protestiert hebben, als dat sulchs buiten wyll vnd weeten mijnre geschee, dat welck ick tho allen tiden tegen v Ed. mit mijnem eede tho benestigen vrbeudich bin. Bidde diesem allem na, v Ed. wollen diese myne vntschuldt gelofwerdich vnd vur genuchsam erkennen vnd will hir mit v Ed. Godt Almachtich (die v Ed. in godtsellige regerungh lange gefriste) beuelhen. Datum Batenborch, den 10 Augusti A°. etc. 66.

V. Ed. dienstwilliger

(*Get.*) Batenborch.

(*Het opschrift is:*) Dem Edlen vnd Wolgebornen Karll van Brimeu, Graue tho Meghen, Vrijher tho Humbercort, Her tho Hoeszdaing vnd Esperleq, Ritter van der Orden des Gulden Vliess und Con. Mat^s. des furstendombs Gelre vnd grafschap Zuitphen Stadhalder vnd Capitein Generall, mijnen besunderen groitgunstigen Heren.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XX.

Willem van Bronkhorst Heer van Batenburg, aan den Magistraat der Stad Nijmegen.

Copie.

Erentueste, Ersame, wise vnd vursichtige guetgunstige Heren vnd freunde. Van v Eirs. hebbe ich eynen brieff dess inhaltz verkregen, als dat v Eirs. in erfharongh solden gekomen sijn, dat der predicant, soe op desen huidigen dach op den Juden Kerckhoff gesermociniert, mijn predicant sijn soll, und dat derselue geinstigiert wth der autoriteit aldair oick toe prediken, vnd dat der oirsachen dat mijner fraw moders diener bij der sermoin toe-peerde were gefonden worden etc. mit wideren inhalt desseluen brieffs. Kan mij derhaluen dairop nicht genochsam verwunderen, aingemerckt ich alnoch seluer eynen gueden ende fromen predikant bederue (10), vnd wanneer ich schoen eynen hedde, wat reden sollen mij als dan dair to moueren, dat ick mijnen predicant omme toe predigen dahen schicken soll, so ich genoch bij mij seluen toe doin finde. Vnd v Eirs. hebben immers dit toe bedencken vnd mij oick soe onuerstendich nicht toe erachten, wanner sulchs vth mijnen geheet vnd subornation geschege, wat vor eyn gelijmp (11) vnd vnrust mij datselue nicht allein bij v Eirs., sonder oick bij Con. Mat. vnsers aller genedichsten Heren etc. geberen (12) soll, dan dit kan vnd mach vth beuelh deren, die sie op andere plaetzen, dairuan ich wyt geseten, vm tho predighen gesandt, geschiedt vnd aengerechtet sijn. Vnd off waell ennich van mijner moder diener aldair tegenwairdich geweest, soe istz doch die wairheit, dat dieselue van mijner frauw moder na Wichen, vm op dat holt

(10) *bederue*] Behoef.
(11) *gelijmp*] Aanzien, schijn.
(12) *geberen*] Baren, veroorzaken.

thouersicht tho nemen, affgeuerdicht sij, dan mach dieselue gelijck anderen wt nuwicheit buiten mijner frauw moder vurweten aldair erscheinen sijn, dair dannoch nicht folgen, noch gesacht kan werden mit wairheit, dat dieselue predicanten mij toestendich, offte mit mijnen vurweeten solden gepredicht hebben. Weshaluen mij oick nicht en betempt, den selffsten predicant aen toe doin seggen, dat hij sich tot geinre tijt ter selue platzen offte ergens anders in vwer Eirsz. schependomb enige sermoin toe doen late finden, soe ich denseluen predicant mijn levenlanck nie geseyn, noch leuendich en ken, noch niet en heb hoeren nuemen. Wairum v Eirsz., und alle dieghene, die mij dat nahalden, vnd v Eirsz. aengegeuen hebben, mij merklick iniurieren vnd vnrecht doen. Isz demnha mijn freundtliche bede vnd gunstlich begeren, mij schrijfftlich tho uerwittigen willen, welche vnd wie die selue sijn, die v Eirsz. dese auegunstige vnd nidige logens ouergedragen hebben, vm mij to vollendoin tegen v Eirsz. vnd meheren anderen, bij den welcken ich in bedencken mach sijn, weten tho richten, mij gedragende dat heimsuchen vnd vngunstige aensehen tegen denseluen predicanten, welchen persoin mij vnkundich tot discretion vwer Eirsz., welchs ich v Eirsz. ter guetlicher wederantwoirdt mit beuelhungh des Almechtigen vnd erbiedongh alles guetz, nicht hebbe sollen verbergen. Datum Batenburch, den 10 Augusti A°. 66.

Onderschreuen: V Eirsz. guede freundt Wilhelm van Brunckhorst vnd van Batenborch, freiher to Batenborch vnd Stein. Batenburch.

Die opschrift was dese: Den Erentfesten, Ersamen, wisen vnd fursichtigen Burgermeisteren, Schepen vnd Raith der stat Nymmegen, mijnen groitgunstigen Heren und freunden.

Naar het gelijktijdig afschrift, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XXI.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan den Magistraat der Stad Nijmegen.

Kaerl van Brimeu Graue tho Megen, Vrijher tho Humbercourt, her tho Housdaingh vnd Esperlecq, Ritter van der orden des gulden vlies vnd Co.Mats. der furstendombs Gelre vnd graeffschaps Zutphen Stadtholder vnd Capiteyn General.

Eersame vnd voirsichtige, bisundere guede vrunden. Hebbende op desen morgen wael vroech gesien uwer Er. missiue gedateert op ghisteren, sijnde een andtwoirde op eene onse van den VIIIen deses maents Augusti, dem predicanten belangende, soe wij meynden dat to Wychen gepredickt sol hebben etc. Vnd daer vuyt vernhomen, wellicher gestalt uwe Er. den inhalt der vurscr. onser missiuen doen publiceren, wat oick uwe Er. den heren tho Batenborch durch oiren vuytschrijuen verwitticht etc. Hebben wij ongetwijffelt gespuert id guedt hert vnd intentie, die v Er. hebben, sullicke onlijdelicke kettersche ende oproerische predicatien te keeren. Vnd sollen denseluen uwen Er. nyet verhalden, dat sij daermit bij Co. Mat. onsen allergen. Heere gheene geringe maer groote danck vnd genade erlanght hebben sullen, wanneher sij dieselue predicatien voirtain keren kunnen. Vnd off villicht (als ghisteren buyten die stadt op ter Joeden Kerckhoff geschiet is) hierfort eenige gelijcke predicanten to predicken onderstunden, sollen dieselue uwe Er. sijne Mat. eynen grooten vnd angenamen dienst doen, wanneher sij dieselue bekhomen kunden, om van hem tho vernhemen, wye die ghoene zijn die hom tot sullicke predicatien geinduceert, opgeritzst ende oick daer toe haldende zijn. Wij hebben zeer gherne verstaen, dat die burgeren, die ghisteren ter predicken geweest, zeer weynich in getale waren; derhalue van hoichstberuempter Co. Mats. wegen gesynnende ende onsenthalue noch mit vliete begerende, dat uwe Eer. in sullicken goe-

den eyffer vnd voirnhem stanthafftich volherden vnd continueren willen. Twelck geschiedende ende sullicke boose predicatien behindert worden kunnende, willen wij met allen vliete daer aen zijn (als wij oick algereets to doen begonst ende oick uwen Er. wael eher hebben aangesocht) dat die Inquisitie nyet ingefuyrt en worde, woewael ons to mehermael mit valschen loegen vnd onwaerafftelick naegesacht sye worden, dat wij derseluer Inquisition voirstendich weren off die inbrengen wollen, desz wij noyt gedacht. Dan sijn des verhopens (woe wael wij tselue nyet voirseker toeseggen künnen), v Er. werden önlancx (13) guede tijdinge daer van vernhemen. Soe voel die legghongh der posten buyten der stadt porten betrefft, desz draegen wij oick alsoo eyn gued genadich gefallen. Vnd beuehelen hiermit uwe Er. den Almechtigen. Gegeuen tho Arnhem, den XIen Augusti XVcLXVI.

Naar de oorspronkelijken minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XXII.

De Magistraat der Stad Nijmegen, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Edell ende Waelgebaren genediger Her. V Gen. missiue datiert den thienden Augusti itz lopende maentz, belangende die predicatioen op gisteren vurleden daghes, alhier vur onser statt in den Jooden Kerckhoff geschiedt, ende soe op huyden datum van desen wieders prediciert wurde, ons dair in versyhen, ende myt versluytongh onser pairten dair in halden, zampt oick die herkompst ende nhame des predicantz v G. hiermyt tho verwittigen, hebben wij guetelicken ontffangen ende voirlesen laten. Kunnen v G. dienstlicher ende geneichter meynongh voir antwairdt nyet

(13) *onlancx*] Eerlang.

verhalden, welcker gestalt vurleden daghes des mergens alhier dieselue predicant myt drie perden opt Hoichveldt by den Joeden Kerckhoff erschenen, ende (soe gesacht) die dyeneren des edelen Heren ader Vrouwen tott Batenborch ende Steyn geweest solden syn. Welcke predicant in matige gerynge antaell van burgeren, als merendeell van vrouwen ende jongen, prediciert hefft; syn aenkompst wair her, als oick syn vertreck, gelickvals syns nhamens, ons gantz ende geheell onbewust. Wer oick der predicant tott Batenborch prediciert, off dair van gesant ader gekomen, hebben v G. vyt dese hyer bij inuerlieffte copie (14) durch vytschrieuen des edelen Heren tott Batenborch genedelick tho vernhemen. Der predicant is (ons wetens) nyet voirhanden, ende ons pairten syn thosamen verslaten, vytgenomen vier, diewelcke vermytz vlytige toeuersicht onseren burgeren bewairt werden, vmb den vrembden ende vytheimschen man duer die clyncketten vyt ende ingelaten, ende alsoe doer onser statt passiren moegen, ende onse burgeren ingehalden werden. Syn oick des verhapens, dat durch hulp des Almechtigen dese dyngen der predicatioen (soe verns moegelick) voirgekomen, gestillet ende tott gueder eyndtschap gedyen sall, twelck v G. wij dienstlicher geneighter meynongh nyet hebben willen verhalden, dieselue v G., die Gott Alm. in gluckzalige regirongh gesont gespaire. Geschreuen den elffsten Augusti Anno etc. vijftienhundert sessendesestich.

Burgermeisteren, Schepen ende Raith der statt van Nymegen.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(14) *copie*] Het hier bedoelde afschrift is niet voorhanden.

XXIII.

Willem van Bronkhorst Heer van Batenburg, aan den Stadhouder Karel van Brimeu, Graaf van Megen.

Mijn guetwillich dienst sampt vermuegen alles gunz thonoren. Edle Wolgeborner her, na vntfangene schriften van v Ed. ain mij gesandt in dato den VIII. Augusti itziges jaers vnd van mij darup gegeue antworth, hebben die ersame heren Burgemeister, Schepen vnd Raith der stadt Nijmmegen ain mij geschreuen, dat oer Ers. in erfharungh komen sindt, dat mijn predicant vp nu verleden Laurentii dach bij Nymmegen in den Joden Kerckhoff sermon tho doen vnderstaen heft, vnd vth mijner autoritait aldair tho predigen geinstigert. Bun oick neuens dem in erfharungh komen, dat v Ed. ain vurgen. Burgemeisteren sulchs geschreuen, vnd dat volgentz vth beuelh der Burgemeisteren vurscr. die gemeine burgeren mit ein trumpetten conuocert vnd versamlet, vnd lestlich denseluen v Ed. schriften vurgelesen worden, vnd mij also mit mijnen namen in groeten vngelimp (15) vnd in der falsche reputation vnschuldichlich gebracht, als solde ick itwes neuwes (dat Godt verhueden woll) attenteren, vnd oproer ader quade vnd kettersche leheren vnderstaen in den landen inthobrengen. Kan demna nicht vnderlaten, v Ed. sulchs erkennen tho geuen, dat ich mij desseluen gedaenen schriuens ain Burgemeistern van Nijmmegen van v Ed. nicht verseen hedde, vil weniger gemeindt dat v Ed. so balde vp eines loegenhaftigen schelmen bloete ainbrengen gelouen solde gegeuen hebben, sunder mij voir irst daruan tho aduerteren, vnd mijne verantworth darup tho erhoren. Dan je vnd alle wege guider freundtschap haluen (der ich mij versehen hadde tot v Ed.) meher verhapt, dieselue v Ed. solden mich vurhennen, wanneher ich mit eniger archwohn ader sunst bedacht wurde, gewarschauwt hebben. Doch

(15) *vngelimp*] Kwaad vermoeden, booze schijn.

diewill ein gemein spruchwordt is: Ein jeder wachte sich der dait, der loegen is woll raeth; vnd ich mij des loegenhaftigen aenbrengens gantz geheel vnschuldich weet, vnd den predicanten niewerlt mijnes wetens gesehen, noch sine persoin, gemuidt vnd leher kenne, die Godt Almechtich, mit den ghoenen die oen gehort, bekandt mach sin; damit ich nv bequemlich dieselue mij gedaene iniurion vnd schmehungh der geboer na wrecken vnd vindiceren muege, die solche erdichte vnd versierde loegen, vm mij by jedermennichlich in vngnad, ja vm eher, guith vnd gelimp tho brengen, vnderstanden; is darum mijn gantz freundtlich bitt vnd begeren, v Ed. mich dieselue persoin, die mij solchs als vurscr. na gesacht hebben, nomineren willen, vp dat die vnschuldige des schuldigen last nicht van mij in thokomenden tiden miszgelde, dan ich sulche groete erdachte loegen, mijn eher vnd reputation gantzlich mit liff vnd bloit tho verdedigen gemeint sij. Warmit ich mij der suspition vnd archwohn, by v Ed. vnd sunst meheren anderen fromen bedragen, ein maill vur all vntheuen vnd vorder vnbedacht muege bliuen. Vnd v Ed. darmede veroirsaekende sodanige aenbrengers nicht lichtlich tho gelouen, vp dat niemant by enige fromen temerarie vernhdeilt mach werden. Dit doende sollen v Ed. recht vnd wall doen, vnd beger hirup van v Ed. (der ich tho dienstlicher wolgefallen geneigt sij) ein wederbeschreuen antworth, V. Ed. hirmit Godt Almechtich in gotselliger regerungh lanckwilich (16) beuelhende. Datum Batenburch, den XII^en^ Augusti Anno etc. LXVI.

V Ed. dienstwilliger

(*Get.*) Batenborch.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(16) *lanckwilich*] Langdurig.

XXIV.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan Willem van Bronkhorst Heer van Batenburg.

Den Edelen Waelgeboren, onsen bisunderen gueden Wilhelmen van Bronckhorst vnd van Batenborch Heeren tho Batenborch vnd Steyn.

Edel Waelgeboren, bisunder guede vrundt. Wij hebben ontfangen uwer l. missiue (17) in dato van den XIIen yetziges maents. . . . .

. . . .

Vnd sollen v l. daer op voir andtwoirdt guetlicker meynongh nyet verhalden. Eerstlick dat wij zullicx in der gestalt aen die van Nymmegen geschreuen sollen hebben, als uwer l. missiue vytfuyrt, tselue sich nyet alsoe beuinden sall. Dan is bij ons aen hun geschreuen in hellen woirden als hier nae volcht (18). . . . .

. . . .

Sonder dat onse missiue aen hun vuytgegangen een woirdt meher van v l. of derseluer persoen of gelymp mitbrenge. Daer vuyt dan immers nyemant verstendiges nemen off verstaen kan, dat uwer l. naem, faem oder gelymp eeniges weges sije angetast. Daer beneffens, dat daerbij vermeldet wordet, als sol die predicke op den grondt van v l. geschien sullen, weten wij nyet to bedencken, hoe v l. durch sullick schrijuen eenige injurie geschien kunde; soe nu leyder in desen tijde gelijcke predicken opten grunde verscheidener Heren (die dannoch sullicx egheen gefallen draegen (19)) daegelicx gedaen worden. Vnd dat wij aen

(17) *missiue*] De Stadhouder herhaalt hier zakelijk den inhoud van den brief des Heeren van Batenburg, hier vóór bl. 45, 46. Om ruimte te sparen, meenden wij dit te moeten weglaten.

(18) *volcht*] Hier volgt des Stadhouders brief aan die van Nijmegen, van den 8 Augustus (hier vóór bl. 32), tot aan de woorden: *met allen vliete daerentegen to zijn gemeynt.*

(19) *egheen gefallen draegen*] Men gevoelt, om welke reden de Stadhouder dit hier bij voegt; maar men zal tevens deze zijne

v l. selffs persoenlick geschreuen, woe wij in erfarongh gekhomen weren (doch wusten des nyet sekerlick, kunden oick id selue nyet wael gelouen), dat durch uwer l. toelatinge ader ontheyt nu ten eersten heyligen daege etc. Diewijle sullick onse schrijuen allenthaluen so dubitatiue vnd mit den aenhange van sullicx nyet te kunnen geloouen etc. vuytgegangen (als v l. bewust), kunnen wij ons gelijckfals nyet genouchsaemlick verwonderen, tselue so hooch opgenomen vnd ouer ons dyenthaluen aen verscheiden oirden bij v l. geclaecht to worden. Dan soe voel kunnen wij v l. niet bergen (daer op dat v l. die persoen, die ons sullcx aengebracht, te weten begheert), dat id geruchte, dat sullicx durch uwer l. ontheyt geschen soll, binnen Nymmegen gespreyt geworden vnd gegangen hebbe, aleher die predicke aengehende sije worden; woe oick nae die predicke van menichfoldigen, die dieselue gehoirt, verluydet, dat uwer l. vrouw moeders vnd uwer l. dienaers (tot vijff off zessen toe) to peerde daerbij gehalden und naemaels den predicant (sonder dat sij wusten waer) geleydet hedden, vnd dat derhaluen v l. dyenthalven binnen Nymmegen sich beter dan van ons soll kunnen informeren vnd van den persoenen die sullicx gesacht in erfarongh khomen. Doch off nu tselue waerafftich sije oder nyet, willen wij hingestelt vnd dair bij gelaten hebben; dan daer worden menige (woe mij meher dan genouch bewust) mit loegenen beworpen, die dannoch derseluer in gheenen deele schuldich sijn, in aenmerkongh alles ghoenen, wess vurscr., men nyet

getuigenis op hare regte waarde schatten, wanneer men bedenkt, dat hier voornamelijk gedoeld kan zijn op den Graaf van den Berg, en op de Heeren Adriaan van Bylant en Jan van Pallant, die, ieder in hunne heerlijkheden (Hedel, Well en Keppel) de prediking niet alleen toelieten, maar die zelfs bevorderden en de predikanten in bescherming namen. Zie, ten aanzien der beide eerstgenoemden, de brieven van den 31 Maart 1550 en den 3 Julij 1566, (hier vóór, deel III. bl. 30—33 en 190—193), en, ten aanzien van den laatstgenoemden, zijne hoogst merkwaardige brieven van Augustus en September 1560, uitgegeven in G. VAN HASSELTS *Stukken voor de Vaderl. Historie*, deel I. bl. 34—44.

so hooge voir injurie optonemen vnd to erwegen, off wij, tghoene wesz wij ampts vnd eydts haluen to doen schuldich, ondernomen vnd aen v l. sullicx geschreuen hebben, der wij sunst vrundtschap te bewijsen geneight vnd die den Almechtigen Heren beuelende. Geschreuen tho Arnhem, den XIIII Augusti XV^cLXVI.

Uwer l. guede vrundt

Kaerl etc.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XXV.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan Johan van Boedbergen, Rigter te Nijmegen.

Dem Erentfesten vnd fromen, onsen lieuen bisunderen Johan van Boidtbergen, Richter tho Nymmegen.

Kaerl etc.

Erentfeste vnd frome, lieue bisundere. Alsoe wij in erfarongh khomen, dat op huyden (nyettegenstaende allen onsen bryeuen, soe wij aen v vnd oick Burgermeisteren, Schepenen vnd Raedt der stadt Nymmegen geschreven) men buyten die stadt aldaer gepredickt, twellick wij dannoch mit allen vliete gekeirt te worden nyet alleenlick gherne saegen, mair oick (voir soe voele in ons is) te keeren gemeynt sijn. Demnae is, in statt der Co. Mat[s]. tho Hispanien etc. onses allergen. Heeren, onse gantz ernste gesynnen, dat ghij mitten Burgermeisteren, Schepenen vnd Raedt, sampt meisteren van sinter Clais ghilde (20) aldaer,

(20) *meisteren van sinter Clais ghilde*] Volgens den ouden

communiceert vnd beraetslaget, off nyet eenige middelen vnd wege to bedencken vnd voirts voirthonemen sollen zijn, om daer inne to remedieren vnd sullicken predicken achter wege to doen blijuen, v oick mitten seluen bedenckende, off ghij vnd die vurscr. Burgermeisteren, Schepenen vnd Raedt eenige hulp off bijstandt dair toe bedarfft, id sije nv van den Burchgraue off Amptluyden daerombher geseten, als van Ouerbetuwe vnd Maes vnd Wael off anderen, oick van eenige ruyteren, want indyen ghij ende die E. sullicx begeren, wij aenstondt aen de selue Burchgraue ende Amptluydens ende ijderen derseluer schrijuen, ende oick, ist noot, eenige ruyteren daer her schicken sullen. Ons daeromme vpt forderlixst schrifftelick aduerterende, wat ghij in de vurscr. communicatie beuonden sult hebben vnd v bejegent sal zijn; oick off ghijluyden des Burchgrauen vnd der Amptluyden vnd Ruyteren van doen hebben, off die predicken bij v luyden selffs to keeren gemeynt zijt, off keeren kunnen sult. Hier inne doende, als van hoichstbemelter Co. Mat^s^. wegen wij ons tot v versihen, den wij dem Almachtigen beuehelen. Gegeuen tho Arnhem, den XV^en^ Augusti, XV^c^LXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

regeringsvorm der stad Nijmegen, werden de *gemeene burgeren*, de algemeene burgerij, aldaar, bij het raadplegen over de belangen der stad, vertegenwoordigd door acht Meesteren van S. Nicolaas Gilde, die jaarlijks door de gezamenlijke Meesteren der broederschappen, gilden en ambten verkozen werden. Na de inneming van Nijmegen door Prins Maurits in 1591, heeft deze dit collegie afgeschaft en door twee en dertig *Gemeenslieden* doen vervangen. Zie J. SMETIUS, *Chronijk van Nijmegen*, bl. 94, 149, 150, en *Handvesten van Nijmegen*, bl. 320.

XXVI.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan de vier hoofdsteden Nijmegen, Roermonde, Zutphen en Arnhem.

Aen de vier hoofftsteden Nymmegen, Ruremunde (21), Zutphen, Arnhem.

Kaerl etc.

Ersame, voirsichtige, bisunder guede vrunden. Uwen Er. sal ongetwijffelt noch indechtich zijn, dat op te junghste te Nijmmegen gehaldene bijkompste bij ons, uwer Er., sampt sementlicker anderen hoofft vnd kleyner steden gesanten, onder anderen aengelanght vnd voirgehalden, dat wij verhopten, bij Co. Ma^t^. onsen allergen. Heeren vnd sijner Ma^ts^. Generale Regente deser Nederlanden, to erhalden, dat dese landen der Inquisition vrij vnd entledicht zijn vnd blijuen sollen; waer van wij oick oire Hoicheyt verwittlicht vnd nu op huyden sullicke tijdinge van dieselue oire Hoicheyt erlanght, dat wij, van hoichstberuempter Co. Ma^ts^. wegen, uwen Er. vnd die alinge Landtschap deser furstendoms Gelre vnd graeffschaps Zutphen toesegghen ende versekeren kunnen, als wij oick bij desen toesegghen vnd versekeren, dat deselue dese Landtschap mitte vurs. Inquisitie nyet belastet worden, dan derseluer vrij ende ontledicht blijuen sullen, so verre nochtans dieselue sich der Religion haluen behoirlicker wijsz draegen vnd vornhemen laeten, vnd die geferlicke vnd onbehoirlicke predicatien, die nu in eenigen oirden voirgenomen ende gedreuen worden, behoirlicker wijsz wederstaen vnd keeren, wellick predicatien ijmmers in desen landen nyet meher dan in den Rijcke off aenligghende des Rijcks landen vnd furstendommen (dair sij egheenssins en worden gestadet) en behooren geleden off toegelaten to

(21) *Ruremunde*] Ook te Roermonde was gepredikt, en bij herhaling had dit te Venlo plaats gehad.

worden, waermit dan dieselue landen sullicke ehere vnd ruem, als sij dyenthaluen bis her aen sich geworuen vnd verdient hebben (die sijne Mat. hun aen eenigen twijffel in hoeger genaden affnemen sal), aen sich behalden, wellicke sijne Mat. (als die selue bij sijner Mats. bryeuen in date van den eersten deses maents Augusti aen ons geschreuen) zeer onlancx (22) hier zijn sall, uwen Er. oick nyet bergende, dat indyen dieselue eenige hulp oder bistandt bedaruen muchten (als wij doch erachten nyet noodich te sullen sijn), v Er. nyet anders dan tselue ons to verstendigen hebben, vnd wij willen dan dergestalt daer bij zijn, dat v Er. desen gefueghlick sullen hebben nae to gaen. Vnd op dat die gantze Landtschap hier van moege soe voel to eher verstendiget worden, soo sijn wij to vreden vnd hebben, in stat hoichstberuempter Co. Mat., uwe Er. daer toe geauthoriseert vnd authoriseren in cracht deses, dat dieselue aenstondt die Stenden uwes Quartiers verschrijuen, tot soe korten dach als ymmermeher moegelick sije, vnd denseluen tghoene wesz vurscr. is aengeuen, eindtlick raetslagende, concluderende vnd sluytende, wellicher gestalt v Er. mitten Stenden sich hier inn to halden gemeynt zijn, om dat seluige voir te komen, vnd ons daer van opt spoedelicxst vnd ten langhsten voir id eynde deses maents Augusti (off wij villicht van hier to vertrecken hadden) schrifftlijck aduerterende. Denseluen nochmaels versekerende, dat wij die ghoene nyet en zijn (als ons eenige quaetwillige vnd vng . . stige naegesacht moegen hebben), die eenige nyewicheyt inne to fuyren, maer ter contrarie die Landtschap bij oiren priuilegien ende vrijheyden to halden vnd hanthauen gemeynt zijn, v Er. hiermit den Almachtigen beuelende. Gegeuen tho Arnhem, den XVen Augusti XVcLXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

(22) *onlancx*] Ecrlang.

XXVII.

De Magistraat der Stad Nijmegen, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Edell Walgeboren genediger Heer. Mit geboirliker reuerenzii ende onderdenicheit gheuen v G. wij to kennen, gisteren besloten brieuen in v G. namen an vns geschreuen, den XV. dach deser maindt Augusti mentienirende, ontfangen thebben, dairin v G. schrijuen, van die hochgeboren furstinne Generael Regentinnen etc. onser genediger frouwen verwitticht tsijn, ons ende die alinge Lantschappen deser furstendombz Gelre ende greffschapz Zutphen to toseggen ende to versekeren kunnen, dat diese Lantschap mitter Inquisitie niet belastet werden, dan derseluer vrij ende ontledicht blijuen sullen, So fern nochtans dieselue sich der religion haluen behoirlikerwijse dragen ende vernemen laten, ende die gefaerlike ende onbehoirlike predicatien behoirliker wijse wederstaen ende keren etc. wijders in dieselue brieue vithgedruckt, ten einde dat men gefuecheliche middelen soicken ende betrachten solle, om die predicatien to behinderen, ende dat wy dairop die Stenden dieses Quartiers solten verschrijuen, eintlick concludirende etc. Wij hebben ingelicken v G.' brieff, an den Richter Johan van Boidtbergen geschreuen, gelesen ende verhoirt, wairup v G. wy in onderdenicheit vor antwordt vermelden. Irstlich, dat van allen alden tijden in desen furstendomb onderhalden ende gebruickt is worden, dat jeder hoffstat in der Lantschappen anliggende noitsaicken ende tot verdediging oirer priuilegien die Stenden oires Quartiers hefft verschreven. Ten anderen, dat ons erachtens nyet raidtsam, ommers vergefflich (23) sijn sall, van die versekerheit der Inquisition diesen Quartier alleinlick to verstendigen, gemerckt diese saicke die alinge Lantschap is betreffende, dairuan wy in gheinen deile offte wege ons weten noch behoeren aff tosonderen. Wes nu v G. hierin gelieft geschien te

(23) *vergefflich*]. Vergeefs.

laten, ende dan by die alinghe Lantschap accordirt ende vor raidtsam befonden wurd tot vrede ende eyndracht in den lande, dairto sal men ons guetwillich befinden. Midler tijt willen wy diese stat doin bewaren, nauolgende die antwort by den hoifft- ende cleine steden v G. den vifften dieser maindt ouergeleuert, ende, so voill mogelick ende in onser macht is, die nyeuwe predicatien vyth deser stat ende schependom afftowenden ende to keren, oick tho benerstigen vns in allen deilen by des heiligen Rijchs ordinantie ende affscheiden gemeesz to halden ende dair by to verblijuen. Wes buyten onse limiten geschuyt, dairup hebben v G. to bedencken middelen ende wegen, so dieselue guetduncken sall tot onderhaldong, vried ende enicheit, ende tot walfaren Con. Maitt. ons alregenedichsten Heren ende dieser alinger Lantschappen onderdanen ende ingeseten. Wij erbieden ons sunst in alles als guetwillige onderdanen an hoichstgedachter Con. Maitt. onsen Lantfurst, ende in stat sijner Maitt. an v G., die Gott Almechtich in gelucksaligen Regiment tot langen tijden walfarende behuyde. Geschreuen den XVII^ten^ Augusti Anno LXVI.

Burgermeistere, Schepen ende Raet der
stat van Nymegen.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XXVIII.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan den Magistraat der Stad Nijmegen.

Den Ersamen vnd voirsichtigen, onsen bisunderen gueden vrunden, Burgermeisteren, Schepenen vnd Raedt der stadt Nymmegen.

Ersame vnd voirsichtige, bisundere guede vrunden. Wij hebben bij brengere deses ontfangen uwer Er. missiue in date van ghisteren, sijnde eyn andtwoirde op onsen bryeff opten XV^en^ yetziges maents aen uwen Er. (woe

oick van gelijcken aen de anderen dryen hoefftsteden deser landen geschiet) geschreuen. Vnd vmb uwen Er. dair op wederomb genediger meynongh to bejegenen.

Ierstlick daer op, dat v Er. schrijuen doen, dat van allen tijden in desen furstendomb vnderhalden vnd gebruyckt sije worden, dat jedere hoofftstadt in der Landtschappen aenligghende noitsaecken ende tot verdedinge oirer priuilegien die Stenden oires Quartiers verschreuen etc., kunnen wij uwen Er. nyet verhalden, woe v Er. sich oick wal sullen weten te erinneren vnd als die verstendige te ermeten (24), dat id seluige punct disputabel geweest vnd noch nyet eyntlick daer op entsloten. Derhaluen ons oick (onses eydts haluen) nyet beteempt hedde sijner Mats. hoicheyt (indyen villicht derseluer dyenthaluen eenige toekhomen mach, twellick wij voir dit mael daer bij laeten willen, die oirsaecke vnd dat wij dyenthaluen schrijuen mosten, voirvallende) soe blootelick te vergeten. Doch v Er. sullen, onses verhopens, sullicke bedencken op ons nyet hebben, als sollen wij die ghoene zijn, die derseluer off eeniger steden deser Landen priuilegien, vrijheyden vnd gerechticheyden im minsten deele vernadeylen, verkorten off zwacken wollen, diewijl doch (woe id eynde bouengerurtes vnses schrijuen van den XVen deses maents mitbrenght vnd wij ons to mehermael muntlick hebben verluyden laten) wij nyewerlts der meynongh geweest, dan wael ter contrarien dieselue stetz voirthostaen vnd verdedingen, als oick nyemandt to eynigen tijde aen ons anders spueren off vernhemen wirdt.

Anderdeyls daerop, dat uwen Er. nyet raetsaem duenckt, dan vergeflick, dat v Er. die versekerheyt der Inquisition den Quartier Nymmegen alleenlick verstendigen, gemerckt die saecke die alinge Landtschap is betreffende, dair van v Er. in gheenen deele offt wege sich weten off behoiren aff to sonderen; kunnen wij denseluen nyet verhalden, die meynongh nyet to sijn, dat v Er. sich daer van aff to sonderen hebben; dan diewijle (wie bouen gesacht) aen

(24) *ermeten*] Afmeten, beoordeelen, bedenken.

den anderen hoofftsteden gelijcke bryeuen geschreuen vnd dieselue oick ijeder die Stenden oires Quartiers in oire hoofftstadt daeromme to bescheiden hebben vnd tselue hun to verkundigen, kan by ijedermanlick wael betrachtet worden, dat ouermits dien tselue der alinger landtschap sal to voren khomen vnd dat daerinne vwen Er. ymmers nyet bezwerlick noch prejuditiabel dan forderlick sijn sal, tselue oick tho doen. Vnd id hebben uwe Er. to ermeten (24) als id in der waerheyt is, dat die ghoene der Quartieren, die sich bouengemelten onsen schrijuen am gehoirsaemlicksten vnd vlietichsten gemesz halden vnd die geferlicke vnd onbehoirlicke predicatien am besten wederstaen vnd keeren, aen sijne Co. Mat. die meeste loff vnd genade erhalden werden, sonderlinge aengemerckt dat gheene dienst sijne Mat. aengenemer sijn kan off mach, dan sullicke predicatien to keeren, aff to schaffen vnd verdelgen, als v E. vuyt eyne affschrifft eyner sijner Mats. missiuen vuyter frantsoise in dese sprake ouergesat (die ons eher ghisteren aengekhomen) hierinne verwaert, spueren, vnd daer beneffens oick mercken sullen moegen, wat ongemack vnd onlust (ingevalle die nyet gekeert en worden) geschapen zijn daer vuyt to rijsen.

Vnd eyntlick, dat v Er. schrijuen, dat sij sich beernstigen sullen in allen deelen des heyligen Rijcx ordonnancie vnd affscheiden gemesz to halden vnd daer bij to blijuen, dair op weten wij denseluen sunst sonderlincx nyet to schrijuen, dan wij erachten vnd verhapen, v Er. sullen sich in alles der gebuer nae vnd sullicker gestalt to halden vnd draegen weten, dat sij sijne Mat. gheen oirsaecke geuen sullen, eenich bedencken off tornich gemuet tegen denseluen op tho nemen, twellick wij oick gantz ongerne saegen, kenne der Almachtiger, dem wij v Er. hiermit beuehelen. Gegeuen tho Arnhem, den XVIIIen Augusti XVcLXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

(25) *ermeten*] Afmeten, beoordeelen, bedenken.

(*Dit wordt vervolgd.*)

MAAN- EN KLAAGBRIEF

VAN GRAAF *BERNHARD VAN MEURS* TEGEN *KAREL VAN EGMOND* HERTOG VAN GELRE,

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. R. W. TADAMA.

(*Met eene afbeelding.*)

De gewoonte, oudtijds vooral in Gelderland in zwang, om zich door *maan-*, *klaag-* en *scheldbrieven* tegen eenen nalatigen schuldenaar regt te verschaffen, is genoegzaam bekend. Voor zoo ver ik weet, is deze stof het eerst opzettelijk behandeld door den geleerden G. VAN HASSELT, in zijn *Oorsprong van het Hof van Gelderland*, bl. 69 en volgg. Na over de *leisting* (pactum obstagiale) gesproken te hebben, geeft hij daar een voorbeeld van *leistmaning*, dat is, een brief, waarmede diegenen, welke in gebreke bleven, om, volgens hunne belofte, in leisting te komen, daartoe aangemaand werden. Hij laat hierop volgen het voorbeeld van eenen *klaagbrief*, daana dat van een' *zwaarderen klaagbrief* en van eenen *scheldbrief*, zoo als die achtereenvolgelijk werden geschreven, wanneer de vroegere zonder uitwerking waren gebleven, en doet wijders opmerken, dat vaak op die klaagbrieven, tot beschimping der onwillige schuldenaars, spotteekeningen *gemaalt* werden, en dat zij werden opgeslagen, aangespijkerd op kerkdeuren en andere openbare plaatsen. — Het is een gevolg van de laatstgenoemde handelwijze, dat de bedoelde maan- en klaagbrieven, op papier geschreven en aan weder en wind blootgesteld, thans uiterst zeldzaam meer voorhanden zijn, daar men alleen aan een gelukkig toeval de weinig geschondene bewaring van zoodanig stuk kan te

danken hebben. Ik achtte het daarom van niet weinig gewigt, toen onlangs, bij de regeling van het stedelijk Archief te Zutphen, dáár door mij een klaagbrief, met meer dan gewone *malerijen* opgesierd en in weinig geschonden toestand, gevonden werd, een klaagbrief daarenboven, door welken, als afkomstig van het jaar 1493, de meening van den heer VAN HASSELT nader gestaafd wordt, dat, niettegenstaande het herhaald verbod van Hertog Karel van Bourgondië, deze wijze van schuldvordering na hem niet afgeschaft bleef.

De vermelde redenen zouden genoegzaam geweest zijn, om mij tot de mededeeling van dit stuk te doen besluiten; maar nog te meer vond ik mij door het aanzien der personen, daarin voorkomende, en door het geschiedkundig belang van den inhoud zelven, daartoe aangespoord. Tot beter verstand van dit laatste, zal het noodig zijn, de gebeurtenissen, welke tot het schrijven van dezen brief aanleiding gaven, kortelijk te herinneren.

Toen Arnold van Egmond, Hertog van Gelre en Graaf van Zutphen, in December 1472 zijne landen aan Karel den Stoute, Hertog van Bourgondië, verpand had en kort daarna overleden was, stelde de laatstgenoemde zich gewapenderhand in het bezit. Bij de verovering van Nijmegen in 1473, vielen hem ook Arnold's kleinkinderen (de zoon, Adolf, was reeds in zijne magt), Karel van Egmond en diens zuster Philippa, in handen. Zij werden naar Gend gevoerd, in eerlijke gevangenis gehouden en aan het Hof van Bourgondië groot gebragt. Karel genoot eene aan zijne hooge geboorte passende opvoeding, en Maximiliaan, onder wiens oog hij zich in de behandeling der wapenen en andere ridderlijke bezigheden oefende en wien hij sedert 1584, toen hij zijn zestiende jaar bereikt had, in den oorlog tegen Frankrijk vergezelde, kweekte zelf hem daardoor op tot den tegenstander, die later, door dat zelfde Frankrijk gerugsteund, vijftig jaren lang de Oostenrijksche Monarchie zou bestrijden. De slag bij Bethune in 1587 was noodlottig voor Maximiliaan. Nevens andere legerhoofden, werd Karel van Egmond gevangen genomen en naar

Abbeville gevoerd. Herhaalde onderhandelingen ter bevordering van zijne loslating bleven zonder gevolg: Maximiliaan was natuurlijk weinig genegen om dit tijdstip te verhaasten, en de Gelderschen, hoezeer ook gezind om aan den spruit van hunnen ouden Hertogsstam liever dan aan eenen vreemden vorst te gehoorzamen, vermogten de daartoe gevorderde gelden niet bijeen te brengen. Eindelijk werd een gedeelte van den losprijs betaald, terwijl Vincent Graaf van Meurs, een van de hoofden der nationale partij in Gelderland, zijnen zoon Bernhard als gijzelaar aanbood tot op de volledige voldoening. Het voorstel vond ingang, en nadat Karel zich onder eede verbonden had, hem binnen twee maanden te lossen, stelde Graaf Bernhard zich in 1492 ter beschikking van Frankrijk, terwijl Karel, statelijk naar Gelderland geleid, daar met vreugdegejuich ontvangen en gehuldigd werd. Het was er echter ver van daan, dat de jonge Hertog aan zijne belofte voldeed; want reeds anderhalf jaar lang had Graaf Bernhard in zijne gevangenis te Pironne vertoefd, toen hij den eersten, en nog bijna twee maanden langer, toen hij den tweeden hier nader te beschouwen maanbrief (*) liet uitgaan.

Het geheel is geschreven op twee strooken papier, die thans door ouderdom en vochtigheid van elkander gescheiden zijn, maar ontwijfelbaar oorspronkelijk even zoo aan elkander gehecht waren, als de beide stukken, op welke ons *fac-similé* is afgedrukt. De bovenste en smalste strook bevat den eersten brief, de benedenste en breedste den tweeden. De kleuren hebben ten deele hare oorspronkelijke frischheid verloren, en inzonderheid is van het goud op de kleedingstukken en wapenen alleen de ligtgele grond overgebleven. De omtrekken der figuren en die der letters zijn doorgaans wèl bewaard gebleven. De sporen van aanhechting met spijkers of pennen zijn duidelijk zigtbaar.

De eerste brief dan, die, met de teekening ter linker

(*) Daar eene beschrijving, hoe volledig en duidelijk ook, de Lezers altijd onvoldaan moet laten, is de uitgever dezer *Bijdragen* te rade geworden, daaraan door een naauwkeurig *fac-similé* te gemoet te komen.

zijde, het bovenste gedeelte van het tafereel beslaat, is blijkbaar slechts het afschrift van eenen brief, die niet aangespijkerd geweest zal zijn, maar gesloten aan den hertog overhandigd geworden, en waarvan de inhoud hier duidelijkheidshalve wordt herhaald. Dit blijkt, deels uit de woorden en uit de teekening zelve, deels ook uit het ontbreken der naamteekening, en dááruit dat de beide stukken kennelijk met dezelfde hand en op denzelfden tijd zijn geschreven, ten gevolge waarvan zelfs de kleuren der teekeningen volkomen met elkander overeenkomen, en thans in dezelfde mate den invloed van den tijd ondervonden hebben en verflaauwd zijn. Die bovenste teekening heeft ook zeker in den oorspronkelijken brief niet gestaan, maar is hier aan dit tot opslaan bestemde stuk, naar het bestaande gebruik, als sieraad toegevoegd. — Men ziet hier Hertog Karel, kenbaar aan het wapen (den Gelderschen en den Gulikschen leeuw) boven zijn hoofd, op den hertoglijken zetel. Zijn gelaat is baardeloos, naar de Bourgondische mode, welke men van elders weet, dat ook door hem op dit punt gevolgd werd (*). Hij draagt een wijd en lang afhangend gebloemd gewaad met bont omzoomd, met groene bovenmouwen en om het midden door een' gordel vastgehouden. Achter hem staan drie van zijne raden en vrienden: één van deze draagt een hoofddeksel met eene veder; denkelijk moet hij den stand der ridders voorstellen; de persoon naast dezen, met eene soort van muts gedekt, is misschien een geestelijke; de derde, blootshoofds, de vertegenwoordiger der steden. Vóór den Hertog ligt een man, naar het schijnt op ééne, de regter, knie. Hij draagt de kleuren van Meurs en heeft eene lans op den linker schouder; met de regterhand ligt hij zijn hoofddeksel af, terwijl hij met de linker den Hertog eenen brief overreikt. Boven zijn hoofd leest men, als door hem gesproken: » Hir komme » ich' van mijnen heren junggreuen von Morse zo vch » hoechgeboren furste heren Karlle hertzoch zo Gelre vnd

(*) Zie G. VAN HASSELTS *Schilderij van Karel van Egmond*, bl. 6 en 7.

»maenen vch durch sijnen maenbreyff mit sijnre hant »getzeichent, der van worde zo worden inhelt als herna »volgt." En zoo volgt dan ook de brief zelf, in deze woorden: »Vch dem hoechgeboren fursten heren Karll »Hertzoch zo Gelre laissen ich Bernhart Junggreue zo Morse »wissen, so ich mich hiebevoren balde tzwey jaire gele»den, durch vnderwijsonge des walgeboren Vincentius Gra»uen zo Morse mijns leuen anithen (1), alher in gefenck»nyss vur vwer genaide zo gijssel gesatzt, vur eyn groisse »summe van pennynckgen, dar durch yr vysser vwener »gefencknyss erlediget worden sint ind vwer genaide mir »asdo selffs persoenlich in bijsijn fromer lude geloeffde ind »hanttastonge dedent, mych bynnen tzween maenden neest »dar na volgende zo loesen off vch selffs in eygenner per»sonen weder alher stellen wouldt, das dan so nyet van »vch geschiet ist, wie wall ich dick ind genoich an vwer »genaide vmb das ich geledigет werden moecht schryfftlich »gebeden ind gesonnen, ir vch bis noch dar an nyet ge»keirt en hait, das frempde ind heslich genoich na zo »sagen is ind ich vch nyet zo betruwet en hedde, Also »schrijven ind manen ich vch darvmb nü mit dyssen my»nen offenen brieff eyns vur all, das ir vch stelle ind »mich bynnen seess wechen neest na datum dysser schryfft »van hynnen qwitet ind lediget voussen mijnen schaden son»der langer vertzoch, ader vch in eygenner personen weder»vmb bynnen der vursz. tzijt alher fugt ind mich qwijt ind »ledich machet, gelich ir mir das geredt ind mit hanttas»tonger geloeffden geloebt hait, vff das ich mich vwer »nyet beclagen durffe. Geschreven zo Pyronne in der ge»fencknyss des XXVIten dags Septembris. Dyss zo vrkun»de han ich mijnen kirsten namen met mijns selffs hant »hervnder getzeichent, Anno etc. XCIII."

De naamteekening ontbreekt en, volgens onze vroeger opgegevene vooronderstelling, kon die hier ook geen plaats vinden; maar nu volgen twee regels schrift, in grootere letters, die, als het ware, den overgang tot den zwaarderen

(1) *anithen*] Oud-duitsch voor *grootvader* of *vader*.

klaagbrief uitmaken. Men leest daar: »Zo wissen darumb »das dysse vurgeschreuen maennonge nyet haet moegen helf- »fen ader baetten, darvmb moiss ich schrijuen, claegen »vnd maelen (2) als herna volgt.''

Deze tweede maanbrief is met meer teekeningen opgesierd, dan de eerste. Al dadelijk boven aan, ter linker zijde, ziet men den muur van een versterkt slot of kasteel, met kanteelwerk gedekt en voorzien van een tralievenster. Achter dat venster vertoont zich Hertog Karel, in hetzelfde gewaad als vroeger, en weder kenbaar aan het wapenschild boven zijn hoofd. Hij steekt de hand naar buiten en drukt daarmede die van eenen jongeling, wiens wijde mantel, sierlijk hoofdtooisel en kleuren hem als den jongen Graaf van Meurs leeren kennen. Achter dezen staan vijf personen, allen ongewapend: een oud man met zwaren baard en deftig van voorkomen, denkelijk Graaf Vincent; eene vrouwelijke figuur in groen gewaad, het hoofd afwendende, als om geen getuige van de handeling te zijn, en daar achter drie personen in de kleuren van Meurs, van welke weder, zoo men naar hun hoofdtooisel oordeelen mag, één den stand der geestelijken, één dien der ridders en één dien der steden vertegenwoordigt: de ridder houdt mede het hoofd afgewend en schijnt met de handeling niet in te stemmen. Boven deze groep staan de volgende woorden geschreven, welke den Hertog in den mond gelegd worden: »Wir Karlle Hertzoch van Gelre »geloeuen vch Bernhart Junggreue zo Morse zo ledigen ind »zo qwitigen bynnen tzween maenden neest zo komende »ader vnss weder alher in dijsz gefeuckenysz zo stellen.''

Naast dit tafereel, ter regterzijde, heeft een ander tooneel plaats. De zware poort van het kasteel of van den gevangentoren is geopend, en de persoon, die, gekleed als in het voorgaande, den jongen Graaf van Meurs voorstelt, treedt daar binnen, terwijl hij zegt: »Hie gain ind stellen »ich Bernhart Junggreue zo Morse mich in gefenckenysz »ind geyt der Hertzoch van Gelre vp sijne geloeffde er mir

(2) *maelen*] Dit *maelen* is hier *schilderen*, *teekenen*. Verg. G. VAN HASSELT a. w. bl. 74.

»gedain hait vyss." De Hertog, weder in hetzelfde gewaad, waarin hij ons reeds tweemaal voorgekomen is, treedt, blijkbaar welgemoed, de stoep af. Aanschouwers van dit tooneel zijn, vooreerst, die zelfde vijf personen, welke wij bij het voorgaande aantroffen: de vrouw houdt nu niet meer het gezigt afgewend, maar op den in den kerker tredenden gevestigd; de ridder ziet weder achterwaarts; die, welken wij voor den vertegenwóordiger van den stand der stedelingen houden, staat met neêrgebogene houding en somber gelaat. Achter deze staan nu nog drie personen, onder welke, naar het schijnt, twee vrouwen in lang afhangend, groen gewaad. Op eenigen afstand ziet men nog een aanzienlijk persoon, met gevederd hoofdsiersel en wijden mantel, de kleuren van Meurs dragende: zijn gelaat slaat ernstig en hij heeft de regterhand als ter waarschuwing opgeheven, naar het schijnt niet vruchteloos, want, behalve den genoemden ridder, ziet ook de naast dezen staande persoon naar hem om, als gereed hem bij te vallen.

Nu volgt de eigenlijke maanbrief. Aan de linkerzijde daarvan staat het volle wapen van Meurs: het eerste en vierde kwartier goud *à fasce de sable;* het tweede en derde zwart met witten dubbelen arend; het geheel beladen met goud *à fasce d'azur.* Daar tegen over, geheel aan de regterzijde, ziet men eenen ridder in volle wapenrusting, met gesloten vizier, op zijn strijdros; aan zijne lans is de banier van Meurs gehecht en ook het wapenkleed van het paard heeft dezelfde kleuren. Daar tusschen in staat de maanbrief, aldus luidende: »Ich Bernhart Junggreue »zo Morse etc. schrijue, verkundige ind clagen alremen»lich, So als ich mich vysz sünderlinger gonst as eyn ge»boren frunt, vff guden gelouuen ind geloebde Hertzoch »Karlls van Gelre, in gijsselschafft in gefencknysz vur yn »gestalt hain, in henden des heren van Cordes, also das »der Hertzoch van Gelre mich qwitigen ind ledigen soul»de bynnen tzween maenden nest darna, ader sich selffs »wedervmb in gefencknysz stellen, das er mit hantgeuen»ner truwen in eydestatt mir geloebde ind mit monde »versprechen hait, das van yeme nyet gehalden wirt vber

»manichfeldicher ersoechonge, bys an dysz tzweyde jaire »vergessen, des ich yn ouch mit mijme offenen maenbrieff »erynnert, geschrieben ind gemaent hain sich zo stellen »ind mich zo qwitigen als her das geloebt ind lange be- »scheen (3) soulde sijn, das alles van yeme wenich geacht »ader bedracht sijme stamme ind namen na hoech zo be- »frempden is, das er solichs gemoetzs ind swachs hertzen »ist, die groisse truwe ind fruntschafft, die vbell (4) »groisser gesijn ader geacht mach werden, yn nyet be- »wegt mich zo erledigen ind ys (5) dar zo komen leist »das van yeme schendelichen boeslich ind vuirlichen schrij- »ben, sagen ind maelen moesz, bidden dar vmb alle Fur- »sten, Grauen, Heren, Ritteren, Stede, in wat stait sij »sijnt, den egenanten Hertzogen zo vnderwisen ind zo be- »richten sijnre eren nyet vergessen, sijne geloebden halde »ind mich qwitige, dar zo mir armen gefangen beholffen »sijn, des byn ich willich vmb eyn yecklichen zo verde- »nen. Geben vnd geschreben zo Pyronne in gefencknysz, »des XXten dags Nouembris Anno etc. XCIIIo."

De oude Graaf van Meurs mogt de loslating van zijnen zoon niet beleven: hij overleed in 1499 en eerst in het volgende jaar werd Bernhard uit de gijzeling ontslagen. (Zie SLICHTENHORST, *Geld. Geschieden.*, 314, 315.) — Den 23 Junij 1500 moest hij deswege zelf de volgende notarieele verklaring afleggen: »In nomine Domini, Amen. Per »hoc presens publicum instrumentum pateat euidenter et »sit notum, quod anno a natiuitate ejusdem Domini mil- »lesimo quingentesimo, indictione tercia, die vero vicesima »tertia mensis Junii, pontificatus sanctissimi in Christo »patris et domini nostri, domini Alexandri, diuina pro- »uidentia pape sexti anno octauo, in illustrissimi principis »domini Caroli Gueldrie Ducis nostrorumque notariorum »publicorum et testium infrascriptorum ad hec specialiter »vocatorum et rogatorum presentia personaliter constitutus

(3) *bescheen*] Geschied.
(4) *vbell*] Kwalijk, naauwelijks.
(5) *ys*] Voor *es*, het.

»generosissimus ac illustris dominus, dominus Bernardus Co-
»mes de Morse et de Rodemach, exponens et declarans, quod
»cum alias prefatus dominus Dux Gueldrie esset per mag-
»nificos Capitaneos et Milites, dominos Petrum de Rohan
»et quondam Philippum de Creuecueur Marescallos Francie,
»detentus et illorum carceribus mancipatus, ipse dominus
»Comes cupiens eundem dominum Ducem inde eximi et
»liberari ac pristine sue libertati restitui, ipse dominus
»Comes obsidem et vt tamquam principalem debitorem,
»pro certa pecuniarum summa, in qua ipse dominus Dux
»Gueldrie eisdem dominis Mareschallis pro residuo sue re-
»demptionis adhuc tenebatur, se se constituisset et carcerem
»loco ipsius domini Ducis Gueldrie subiisset, et ab ea
»hora ibidem detentus remansisset, absque eo quod dictus
»dominus Dux Gueldrie, obstantibus guerrarum et bellorum
»discriminibus, quibus ipse plurimum inuolutus et lacessi-
»tus fuit, eundem dominum Comitem ab hujusmodi car-
»cere redemerit satisfecerit ve de dictis pecuniis, vsque ad
»hos dies nouissime effluxos, quibus dictus dominus Dux
»Gueldrie tantum effecit, quod ipse dominus Comes ab
»hujusmodi detentione et captiuitate liberatus extitit, sub-
»jungens ipse dominus Comes, quod licet grauissima damp-
»na et incommoda propterea perpessus sit et incurrerint,
»nichilominus animaduertens, vt asserebat, quod dictus
»dominus Dux fuit huc usque propter dictarum guerrarum
»turbines et alias multipliciter impeditus, et quod tocitius
»potuit, dedit operam et procurauit liberationem ipsius
»domini Comitis, idcirco dictus dominus Comes sponte,
»libere et ex ejus certa scientia, omnibus vi, dolo, metu,
»fraude et quauis alia sinistra machinatione et circumuen-
»tione cessantibus pariter et semotis, recognouit et confes-
»sus fuit, recognoscitque et confitetur, quod prefatus do-
»minus Dux honorifice, laudabiliter et legitime promissio-
»nibus, quas eidem domino Comiti et aliis quibuscunque
»occasione hujusmodi fecerat, satisfecit, de quibus quidem
»promissionibus et quibusvis obligationibus, quibus dictus
»dominus Dux, occasione premissorum, potest et potuit sibi
»teneri et obnoxius esse, se contentum dixit et declarauit,

»dixitque et declarat, et de quibus ipse pro se suisque »heredibus et successoribus quictauit et liberauit memora- »tum dominum Ducem ibidem presentem et acceptantem ac »pro se suisque heredibus et imposterum successoribus, ac »omnibus et singulis, quibus interest et intererit quomo- »dolibet infuturum, legitime stipulantem et recipientem, »quictatque et liberat, absque eo quod ipse dominus »Comes sui ve heredes vel successores vllo vnquam tempo- »re possint, ratione dictarum promissionum et obligationum »vel longe detentionis temporisque et bonorum amissionis, »aut quorumcunque dampnorum et incommodorum, per »ipsum dominum Comitem occasione dicte detentionis et »impedimento quomodolibet incursorum et susceptorum, »prefatum dominum Ducem suos ve heredes aut successores »vel alios quoscumque inquietare, molestare, impetere, »vel prosequi in judicio vel extra, de facto vel de jure. »Promittens dictus dominus Comes in verbo principis et »sub pena discriminis sui honoris ac per fidem suam, pro »se suisque heredibus et successoribus, premissa omnia et »singula tenere et obseruare firmiter et inuiolabiliter ac »perpetue hujusmodi quictantiam et liberationem, neque »illi quovis quesito colore contrauenire, per se nec per alium »ejus nomine; quinymo quascunque alias quictancias et re- »missiones in hujusmodi aut alia ampliori et meliori forma, »dare et concedere, totiens quotiens pro parte dicti domini »Ducis requisitus fuerit, et hec sub obligatione et ypotheca »omnium et singulorum bonorum suorum mobilium et »inmobilium, presentium et futurorum, ac sub omni ju- »ris et facti renuntiatione ad hec necessaria pariter et cau- »tela, de et super quibus premissis omnibus et singulis »prefatus dominus Carolus Dux Gueldrie vnum et plura »publicum seu publica sibi fieri petiit instrumentum et »instrumenta. Acta fuerunt hec in ecclesia collegiata Sancti »Maximi de Barro Ducis Tullen. dioces. sub anno, indictio- »ne, die, mense et pontificatu quibus supra, presentibus »ibidem generoso domino Renaldo bastardo Gueldrie et »egregio viro domino Hugone de Hazardio decano ecclesie »Meten. vtriusque juris doctore et Camere computorum

»ducatus Lothoringie presidente, et nobili viro domino »Joffrido de Multon scutiffero domino loci sancti Remigii »et serenissime regine Sicilie magistro domus, testibus ad »premissa vocatis specialiter et rogatis" (*).

Om 's Graven ontslag te bewerken, waren 35,000 *livres tournois* vereischt geworden, welke door René Hertog van Lotharingen, die met Philippa, zuster van Hertog Karel, gehuwd was, voorgeschoten werden en waarvan de terugbetaling, nevens de jaarlijksche rente van 2000 pond, hem door Bannerheeren, Ridderschap en Steden der vier Kwartieren van Gelderland gewaarborgd werd. Graaf Bernhard zelf had slechts korten tijd genot van zijne vrijheid, want in een stuk van den 23 Januarij 1502 (naar den franschen hofstijl 1501) (§) komt hij reeds als overleden voor.

Zoo mogten dan dezen zijne maan- en klaagbrieven, misschien wel nog later door een' scheldbrief gevolgd, luttel baten. Voor ons zijn zij eene nieuwe proef van het gebrekkige der wijze van regtsvordering in die dagen. Men weet, dat allengs de overtuiging der schuldeischers ten dezen aanzien, meer uitgewerkt heeft, dan de bevelen van Karel den Stoute, om het openlijk manen en klagen, even zeer als het verband van leisting, in onbruik te brengen. Zóó waar is het, dat, ten allen tijde en in elke omstandigheid, de vooruitgang in kennis en beschaving, de tijdgeest, meer vermogende is, dan de wil der vorsten, dan streng verbod en dwangbevel.

(*) Dit stuk, op perkament geschreven en met het gewoon onderschrift en de *monogrammata* van twee Notarissen voorzien, berust in het Provinciaal Archief van Gelderland.

(§) Eene kwitantie, namelijk, waarbij de hertog van Lotharingen bekent, het eerste jaar rente, verschenen den 24 Junij 1501, ontvangen te hebben, oorspronkelijk, op papier, in het Provinciaal Archief van Gelderland.

NIEUW ONTDEKT

ROMEINSCH OPSCHRIFT,

IN DE LINGE, ONDER HEMMEN.

Voor korten tijd werd, bij gelegenheid van het schoonmaken der Hemmensche Linge, in dat riviertje een fraai koperen lampje gevonden, van boven versierd met eenen leeuwenkop in relief, en eenige dagen daarna ontdekte men, ter zelfde plaats, een rond koperen voetstukje, naar het schijnt, van een beeldje, hoog 3 duim, breed van onder 6 duim, en van boven 4 duim, waarop een merkwaardig opschrift met een spits werktuig gepunkteerd is. Dit opschrift vermeerdert onder anderen het getal van de plaatselijke godheden der Romeinen en verdient allezins eene spoedige vermelding. Hetzelve luidt:

DE[AE]VAGDAVER · CVSTI · SIM[PL]I
CIVS · SVPER · DEC · ALAE · VOCONTIOR
EXERCITVVS · BRITANNICI.

Wanneer men aan den barbaarschen naam VAGDAVER eenen latijnschen uitgang gegeven heeft, is het geheel te lezen: »DE[AE] VAGDAVERae. CUSTIus SIMPLICIUS SUPERus, DECurio ALAE VOCONTIORum EXERCITUUS BRITANNICI.”

Hoe men den vreemden naam *Vagdaver* te verklaren hebbe, waag ik geenszins te beslissen. Er schijnt eene Bataafsche, Gallische of Britannische Godin door verstaan te moeten worden, misschien wel eene Bataafsche. De *ala Vocontiorum* heette, gelijk bekend is, naar de in *Gallia Narbonnensis* (tusschen de *Isère* en *Durance*)

wonende *Vocontiers.* Van dien zelfden vleugel komt een *eques* voor, op eenen merkwaardigen grafsteen, die, weleer in de omstreek van *Kleef* gevonden, thans nog in de verzameling van Oudheden te *Bonn* bewaard wordt; zie *Nachrichten über die zu Cleve gesammelten Alterthümer* (Berlin 1795), S. 49; DOROW, *Denkmale*, I. 104; STEINER, *Codex Inscript. Rom. Rhen.* No. 605, en LERSCH, *Central-Museum Rheinl. Inschriften*, II. No. 54.

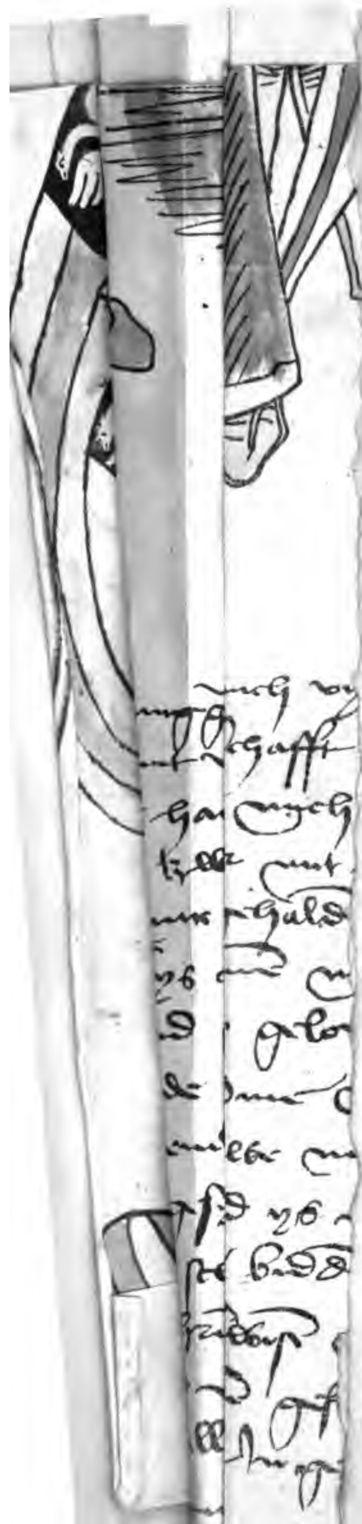
De schrijfwijze *exercituus* voor *exercitus* doet misschien aan een toenmalig verschil van uitspraak denken tusschen den eersten en den tweeden naamval van dit woord. De juistheid althans, waarmede het geheele opschrift gesteld is, geeft weinig ruimte aan het vermoeden, dat de graveur eenen misslag zou hebben begaan. Ook vindt men dezelfde schrijfwijze op eenen Romeinschen steen, bij ORELLI, *Coll. Inscr. Lat.* No. 4922. Bij eene voorloopige beschouwing, komt mij het opschrift zeer oud voor, en zoude het wel uit de eerste helft der eerste eeuw onzer jaartelling kunnen dagteekenen. In dat geval zou het tot de oudste opschriften behooren, die aan den Neder-Rijn ontdekt zijn. De soort van letterschrift geeft tot dit gevoelen bijzondere aanleiding. Dit schrift is ook van dien aard, als men tot dus ver nog nimmer op Romeinsche opschriften in ons Vaderland heeft gevonden; buiten hetzelve zeldzaam, naar ik meen; weshalve het opschrift ook van den kant der Palaeographie opmerkelijk te achten is.

Indien er, gelijk men vermoeden mag, een beeldje op het voetstukje gestaan heeft, zoo zal zulks wel dat van de *dea Vagdavera* zelve geweest zijn. Gewigtig zou het zijn, wanneer men zulks ook nog ontdekken mogt. De Heer HELDRING, Predikant te Hemmen, bezitter van dit zeldzaam voorwerp, heeft de vriendelijkheid gehad, mij hetzelve op verzoek onmiddellijk ter bezigtiging over te zenden, benevens eenige fragmenten van Romeinsche potten, welke op den naast aan de ontdekkingsplaats gelegen akker opgeraapt waren. Die akker draagt den naam van *Durnt;* eene patois-uitspraak van *Doorn*, gelijk *Holtdeurnt* bij Nijmegen. De naam der plaats, waar

men het voetstukje (in de Linge) gevonden heeft, is *Hemrer-meer;* eene plaats, waar de Linge op eene korte uitgestrektheid haren tusschen-wal verliest (*). Gelijktijdig en terzelfder plaats in de Linge, werden, op eene ruimte van 7 tot 8 el lengte en 3 el breedte, vele dieren-beenderen (méér dan ééne mud), eenige tuf-, kei- en bak-steenen en vele scherven van Oud-Germaansch en Romeinsch aardewerk gevonden; onder welk laatste sommige fragmenten van offerschalen bijzonder opmerkelijk waren. Die voorwerpen, welke thans mede door den Heer HELDRING aan berigtgever dezes ten wetenschappelijken gebruike vriendelijk zijn afgestaan, zullen, in vereeniging met andere in die streek en nabijheid onlangs gedane ontdekkingen, ter tijd nader worden gekenmerkt.

L. J. F. JANSSEN.

(*) De naam komt reeds voor in den oudsten Landregten-brief van de Betuwe, van het jaar 1327. Men leest aldaar: »Voert zal men »scouwen die weteringe van beneden op tot nedersten eynde toe van »*Hemmenremeer*, ende van boven neder, doer *Hemmenremeer*, »ten nedersten eynde toe." Zie NIJHOFF, *Gedenkw. uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel I. bl. 230. Het wordt ook genoemd in eenen rentebrief van den 10 April 1340, ald. bl. 417.

len belangrijk; de eenvoudigheid hunner zamenstelling, en het eigenaardige hunner gedaante en ligging zijn zoo in het oog loopende, dat zij onwillekeurig de vraag doen oprijzen, welke hunne oudheid, afkomst en bestemming zij geweest? Maar, noch geschreven oorkonden, noch geloofwaardige overleveringen, noch opgegraven gedenkstukken, geven daarop antwoord; en in onze rijke vaderlandsche letterkunde is niet veel meer dan hun naam opgeteekend (*). — Dat er tot beantwoording dier vraag nog weinig pogingen gedaan zijn, heeft misschien eene bijzondere reden. Het zal toch niet wel kunnen toegeschreven worden aan onoplettendheid onzer vroegere oudheidkundigen op deze soort van gedenkstukken; maar veeleer daaraan, dat men die vraag te vroeg als beantwoord beschouwd heeft. Immers kleefde men voorheen met gehechtheid en vrij algemeen het gevoelen aan — ligt eerst uit den klank der benaming geboren — dat de Huneschansen van de Hunnen afkomstig waren en zij aan dit krijgszuchtig volk voor krijgskundige oogmerken gediend hadden. De schansen deelden op die wijze langen tijd met de Drenthsche Hunebedden in een gelijk lot. En toch had nog niemand — om iets te noemen — het onaannemelijke aangetoond, dat de Hunnen zich in ons vaderland hadden opge-

(*) Alleen van de schans op den Heimenberg, bij Reenen, werd, in het jaar 1839 een meer uitvoerig berigt gegeven door schrijver dezes, in deze *Bijdragen*, deel II. bl. 215 - 218. — Van de Huneschans te Dorenweerd wordt gewag gemaakt in: *Tegenw. Staat van alle Volkeren*, deel XIII. bl. 521; J. KOK, *Vaderl. Woordenboek*, deel XII. bl. 474; en IS. AN. NIJHOFF, *Wandelingen in de omstreken van Arnhem*, Arnhem 1836. bl. 62. — Van de Huneschans aan het Udelermeer, is melding te vinden in: *Tegenw. Staat van alle Volkeren*, deel XIII. bl. 431 en 492; *Geogr. Beschrijving van Gelderland*, bl. 323; KOK, t. a. p. deel XXX. bl. 67; O. G. HELDRING en R. H. GRAADT JONCKERS, *de Veluwe*, Arnhem 1841. bl. 138 en verv.; en *Geldersche Volks-Almanak* van het jaar 1841, bl. 31 en verv.

houden. En latere, meer grondige nasporingen omtrent de Hunebedden in Drenthe hadden bewezen, dat die niet van de Hunnen afkomstig konden zijn (*). — De voortgang der wetenschap maakte het wenschelijk, dat de schansen aan een opzettelijk onderzoek onderworpen wierden, en dat men beproefde, of er niet eenig onbedriegelijk licht, al ware het dan ook slechts dat eener morgenschemering, over die merkwaardige gedenkstukken te erlangen ware. Immers, ook buitenslands was men begonnen, onderzoekingen bij soortgelijke overblijfselen in het werk te stellen; zij mogten dan ook nog weinig in getal en weinig voldoende zijn. — Hierin lag de reden, dat, bij een voorstel, ten jare 1838 aan het Koninkl. Nederl. Instituut voor Wetenschappen en Kunsten gedaan, om onze oude vaderlandsche gedenkstukken in het algemeen op eene uitgebreide schaal uit te geven, het onderzoek dezer schansen mede ter sprake werd gebragt; een plan, hetwelk, hoe gewenscht het ook scheen, toen bij gebrek aan middelen geen' voortgang hebben kon. Zulk een onderzoek der schansen toch behoorde, wanneer men daarvan nuttige uitkomsten verwachten zou, van juiste metingen en ontgravingen vergezeld te gaan; werkzaamheden, die uitwendige middelen vereischten, maar die dan ook, al mogten zij geene voldingende opheldering geven, eenen vasten grondslag zouden opleveren, op welken volgende nasporingen gebouwd en met elders in het werk gestelde vergeleken konden worden.

In die behoefte werd later van eene andere zijde gunstig voorzien; en wel op zulk eene wijze, dat reeds in den herfst van het vorige jaar met het onderzoek een begin kon worden gemaakt. De Regering des lands had op de doelmatigheid van zoodanig onderzoek het oog gevestigd, en

(*) Na de meest omvattende onderzoekingen van onzen WESTENDORP over dit onderwerp, in zijne *Verhandeling over de Hunebedden*, Groningen 1822. 2do uitg., hebben zich de gevoelens daarover in twee hoofdklassen verdeeld, namelijk in die, welke daaraan eene Celtische en in die, welke daaraan eene Germaansche afkomst toekennen; maar aan *Hunnen* wordt niet meer gedacht.

verstrekte daartoe bij voorraad eenige middelen; terwijl het Z. Exc. den Minister van Binnenl. Zaken behaagde, schrijver dezes te gelasten, om zoodanig onderzoek met de schans aan het Udelermeer te beginnen (*). Dit onderzoek werd dien ten gevolge op den 19 Sept. jl. in het werk gesteld en den 22 gestaakt. — De uitkomsten van hetzelve zullen het voornaamste deel der berigten uitmaken, welke ik thans hoop mede te deelen. Vroeger reeds zoude zulks hebben plaats gevonden, ware het niet, dat de mededeeling dier uitkomsten aan den geachten uitgever dezer *Bijdragen* was toegezegd, en de druk van het voorafgaand stuk derzelve te ver gevorderd was geweest, om ze nog daarin eene plaats te kunnen geven. Door deze vertraging werd voor den schrijver de gelegenheid geboren, het gestelde nog eens te wegen, op gelijksoortige gedenkstukken, elders aanwezig, eenen blik te werpen, en de hoofdpunten, die bij het vraagstuk over de oudheid, afkomst en bestemming dier schansen schijnen in aanmerking te komen, zoo al niet af te handelen, althans aan te wijzen. — Intusschen meent hij, dat eerst dàn, wanneer de overige vaderlandsche schansen naauwkeurig zullen onderzocht zijn en met nog naauwkeuriger en rijkere nasporingen van het buitenland, dan wij thans bezitten, zullen zijn zamengehouden, er hoop bestaat, om de genoemde vraag op eene voldoende wijze te beantwoorden (§).

(*) Bij apostil, 's Gravenhage d. d. 16 Sept. 1842, No. 121. 5de Afdeeling.

(§) Ik kan niet nalaten bij deze gelegenheid te melden, hetgeen mij, na den afloop mijner onderzoekingen, door den heer Dr. C. LEEMANS werd medegedeeld, dat namelijk wijlen de Hoogleeraar C. J. C. REUVENS vóór acht jaren het voornemen had opgevat, om de schans aan het Udelermeer te laten opmeten en te onderzoeken; doch dat Z. H. G. daarin door zijne reis naar Engeland en door het daarop gevolgd noodlottig overlijden, verhinderd was geworden. Hieruit blijkt toch, dat lang vóór mij een vaderlandsch oudheidkundige het belang van een opzettelijk onderzoek dezer gedenkstukken had ingezien. — Maar niet minder kan ik stilzwijgend voorbij-

Het in 't werk gestelde onderzoek der schans aan het Udelermeer was tweeledig. Het bestond deels in ontgravingen en deels in opmetingen. Deze laatsten werden naar mijne aanwijzingen verrigt door den Heer G. J. JANSSEN opzigter bij den Waterstaat te Arnhem. Tot de ontgravingen, werden de werkzaamheden bespoedigd door de gunst van den Hoogwelgeb. Heer VAN GROVESTINS, Adjudant der koninklijke paleizen op het Loo, die, in het belang der gewenschte onderzoekingen, de goedheid had, den opzigter der koninklijke jagt en visscherijen op het Hof bij de Udelerschans te gelasten, om een aantal gravers daartoe beschikbaar te stellen.

Bij de mededeeling der uitkomsten dezer werkzaamheid, scheen het niet ondoelmatig, eene kaart te voegen van de juiste gedaante en ligging der schans, verkleind naar eene groote, door bovengemelden opzigter bij den Waterstaat vervaardigd; terwijl, naast die kaart, eenige der gevonden

gaan, dat de heer G. O. C. Baron VON ESTORFF, kamerheer van Z. M. Koning Willem I Grave van Nassau, een bijzonder liefhebber en kenner van Germaansche oudheden (van welke hij door eigen ontgravingen op vaderlijke goederen in Hannover eene belangrijke verzameling heeft bijeengebragt), voorleden jaar, bij eene tijdelijke aanwezigheid op het Loo, de Huneschans aan het Udelermeer heeft opgenomen, en mij daarvan eene korte beschrijving heeft ter hand gesteld, welke bestemd was om in druk te worden bevorderd. Toen Z. H. W. G. echter vernomen had, dat mij in last was gegeven, meer geregelde onderzoekingen over onze schansen in het werk te stellen, en in de eerste plaats die over de Huneschans aan het Udelermeer (waarvan de uitkomsten waren opgeschreven, voor ik aan Z. H. W. G. opstel kennis droeg), heeft Z. H. W. G. van zijn vroeger voornemen afgezien, en mij verzocht, zijn berigt, benevens eene schetsteekening van de ligging der schans, tot eene gedachtenis aan te nemen. Van welke mij vereerende oplettendheid ik mij gedrongen gevoel openlijk te gewagen, en Z. H. W. G. daarvoor mijne erkentelijkheid te betuigen; zullende het gevoelen van Z. H. W. G. omtrent de bestemming dezer schans, *in het algemeen* niet van het mijne verschillende, beneden worden aangevoerd.

den der schans, bevindt zich, op weinig minuten afstands, in de heide, een ander klein, maar diep binnenmeer, hetwelk den landlieden turf oplevert. Naauwelijks tien minuten ten oosten ziet men vriendelijke bosschaadjes, overblijfselen van het plantsoen van een oud jagthuis, door koning Willem III. van Engeland gebouwd (*). De geheugenis is daarvan bewaard, dat Frederik de Groote, als kroonprins, met zijnen koninklijken vader, omstreeks het jaar 1738, aldaar door onzen Prins van Oranje, Stadhouder van Gelderland, onthaald werd (§). Thans staat er een schamel jagershuis, welks bewoner opzigter der koninkl. jagt en visscherijen is. Verder oostelijk blaauwen de boschrijke hoogten van Hoog-Soeren en Elspeet. Ten zuiden liggen de spaarzame woningen van Meerveld en Millingen, tot dat het uitzigt, meer naar het westen toe, door de Garderensche hoogte beperkt wordt.

Men zegt, dat de heide, waarop de schans ligt, sedert onheugelijke tijden in gebruik is bij de inwoners van Garderen en Meerveld; terwijl die van Uddel daarop geene aanspraak hebben. Dit regt werd vooral uitgeoefend door het weiden van schapen. — Misschien dat dit gemeenschappelijk vruchtgebruik tusschen Garderen en Meerveld tot aanwijzing dienen kan van een onderzoek, nopens eene oude en naauwe betrekking van Garderen tot onze Meerveldsche schans.

Het meer aan den westelijken voet der schans beslaat eene oppervlakte van 119760 vierk. ellen en heeft eene middelbare diepte van 2,5 el. Het is oogenschijnlijk niet gegraven, maar door de natuur gevormd. Het water is helder, zoet en vischrijk. De landlieden verzekeren, dat er snoek,

den oever van het meer aldaar, duidt het schuitenhuisje der hoeve aan. — Eene lieve afbeelding der hoeve, van de voorzijde te zien, vindt men in den *Gelderschen Volks-Almanak* van het jaar 1841, tegen over bl. 32.

(*) *Geogr. Beschr. van Gelderland*, bl. 323; J. KOK, *Vaderl. Woordenboek*, deel XXX. bl. 67.

(§) *Tegenw. Staat van alle Volkeren*, deel XIII. bl. 431.

baars, paling, zeelt en karper in gevangen wordt. Zulks laat zich verklaren, wanneer men bedenkt, dat het eene koninklijke visscherij is. Het visschen daarin vindt vooral plaats, als Z. M., op het Loo vertoevende, deze streek tot doel van een' landelijken uitstap kiest. Men wijst nog de plek, waar Z. M. Koning Willem I, Grave van Nassau, zulke bedrijvigheid zittende plagt toe te zien. Het is eene kleine hoogte, door beuken overschaduwd. Ook toont men u de plaats, waar, onder gespannen tentwerk, de landelijke disch dan werd aangerigt. Maar — oudere verhalen of sage's schijnen aan dit meer niet te kleven. Slechts wist de pachter der hoeve van een gerucht, dat er weleer een gebouw in verzonken zou zijn; maar daarvoor was geen grond te ontdekken (*). Zekerder is de overlevering van een ongeval, nog diep in 't geheugen der landlieden ingeprent, hetwelk voor ruim dertig jaren in dit meer heeft plaats gevonden met een jeugdig ongehuwd paar, hetwelk, bij gelegenheid van het schapenwasschen (eene bezigheid, die daar jaarlijks door de landlieden wordt verrigt), zich al te dartel in den waterplas gewaagd en er den dood in gevonden heeft (§).

Van de schans zelve was geene overlevering, niet eens uit jeugdiger tijd, te vernemen.

Zij is niet onmiddellijk aan het meer, maar nog 15 el daarvan verwijderd gelegen. De waterstand was echter toen bijzonder laag, en het land, tusschen de schans en het meer, was niet veel boven den waterspiegel verheven.

(*) Dezelfde berigtgever verhaalde ook, dat voor eenige jaren een zwaar stuk ijzer uit het meer was opgehaald, doch, volgens de door hem gegeven beschrijving, scheen zulks niet anders, dan een haardijzer geweest te zijn, boedanige heden ten dage nog bij de landlieden aldaar om den haard plegen gezet te worden.

(§) Hunne namen zijn Jacob Bakker, uit de buurschap Leuveren en Brandje Lubbers, uit het gehucht Drie. Deze gebeurtenis, eenigzins overeenkomstig met die, welke BELLAMY in zijn *Roosje* heeft bezongen, is onderwerp van een gedicht geworden, te vinden in den *Geldersche Volks-Almanak* van 1840.

Doch ook bij hoogen waterstand — zoo zeiden de landlieden — werd de voet der schans niet door het water besproeid. Is dan bij de oprigting der schans de waterstand misschien doorloopend hooger geweest, zoodat het meer toen tot aan den voet der schans heeft gestaan? Althans het geheele binnenplein der schans, gelijk van hoogte met de heide, verheft zich 3,50 el boven de oppervlakte van het water, en meer dan 3 el boven het strookje tusschenland. Dit plein heeft eene cirkelronde gedaante. Immers het weinige, dat daaraan ontbreekt, zal men aan toevallige omstandigheden, niet aan oorspronkelijken aanleg, hebben toe te schrijven. De middellijn van het plein bedraagt, van het noorden naar het zuiden, 102,50 el, en van het oosten naar het westen 101,75 el, een verschil van naauwelijks 0,75 el. Hetzelve is effen; behalve aan de zuidzijde, waar zich eene zachtglooijende hoogte bevindt (zie A), en het is, met uitzondering der westzijde, omringd van eenen aarden wal, die door eene waterlooze gracht wordt ingesloten.

Het westelijke, niet omwalde gedeelte der schans beslaat eene lengte van 67 el, en daar is geen spoor te vinden, dat er immer een wal aanwezig is geweest. De wal beschrijft een' boog van 207 el over den rug gemeten, en deszelfs hoogste punt ligt 9,70 el boven den spiegel van het meer. Hij heeft niet overal dezelfde hoogte, maar is, vooral in de rigting van het oosten naar het zuiden, op sommige plaatsen merkelijk lager, en heeft het aanzien van vervallen of afgedragen te zijn. Deszelfs breedte, aan den voet, bedraagt ten noorden 32, ten oosten 31 en ten zuiden 35 el. In dien wal zijn twee doorsneden, of ingangen, de ééne, ten oosten, 17 el, de andere, ten zuiden, 15 el breed, van boven gemeten. Die doorsneden zijn echter niet juist in de windstreken aangebragt. De zuidelijke binnenzijde van den wal is onevenrediger van glooijing, dan de overige deelen; hetwelk veroorzaakt schijnt door een' kuil, die zich daar bevindt en die het voorkomen heeft van een' ouden haard (zie letter B). De breedte

der gracht rondom den wal is 27 el, gemeten van den kruin van den wal naar den buitenrand der gracht, en hare diepte bedraagt 1,78 tot 3,77 el, gemeten van de oppervlakte der heide. Het minste diep is zij bij de beide doorsneden, uit welke eene soort van opgehoogd voetpad dwars door de gracht loopt.

Wanneer men het diepste gedeelte der gracht (3,77 el) vergelijkt met den waterspiegel (3,50 el), verkrijgt men de uitkomst, dat de gracht 0,27 el dieper is dan de oppervlakte van het meer, een onderscheid, hetwelk bij hoogeren waterstand natuurlijk grooter moet zijn, en bij den oorspronkelijken aanleg der gracht ook grooter zal geweest zijn; zoodat men besluiten mag, dat eertijds de gracht der schans gemakkelijk van water uit het meer voorzien kon worden.

Het naaste grondgebied der schans levert nog opmerkelijke bijzonderheden op. Langs de noord- en zuid-zijde namelijk loopen twee walletjes, nagenoeg evenwijdig van elkander, oostwaarts naar het Hof toe. Die walletjes zijn 0,80 tot 1 el hoog en 6 el breed, en hebben, van de schans af naar het Hof, eene lengte van 280 (de noordelijke) en 390 el (de zuidelijke) (zie J N K en L P M). Dat deze walletjes eertijds met de schans in verband gestaan hebben, blijkt hieruit, dat zij, op eenen afstand van nagenoeg 200 el van het meer, door andere walletjes met de grachten der schans vereenigd zijn (zie N O en P Q). Eindelijk is de naaste omgeving der schans nog gekenmerkt door vier ronde, van aarde opgeworpen heuvels, die, naar het uitwendige te oordeelèn, op oude grafheuvelen geleken, en zulks door ingestelde ontgravingen ook bleken te zijn. Twee derzelven bevinden zich aan de zuid-zijde (zie B en C), en twee aan de noord-zijde (zie D en E). Ook ziet men aan die noord-zijde nog onevenredige hoogten, even onzeker van bestemming als onbepaald van vorm (F. G. H). Uit de bloote beschouwing van de ligging en de gedaante der schans zal men reeds ontwaren, dat zij voor geene speling der natuur kan gehouden worden.

Niet alleen toch de heuvelen aan hare zijde, maar haar eigen bouw en inrigting kenmerken kunstmatigen aanleg. En deze werd door de ingestelde ontgravingen bijzonder bevestigd.

II.

INWENDIGE TOESTAND DER SCHANS.

De ontgravingen in de schans werden het eerst verrigt in de zachtglooijende hoogte (A), op het plein gelegen. Deze had de middelbare middellijn van 28 el en de hoogte van 1,25 el, gemeten van haren westelijken voet. Er werd in dezelve eene sleuf gemaakt van het oosten naar het westen, en eene andere van het zuiden naar het noorden, omstreeks 2 el breed en 1 el diep; nu dieper, dan minder diep, naar mate men vroeger of later op den ongeroerden grindbodem geraakte. De bovenste grond was de gewone schors der heide; daarna volgde geel zand met kiezeltjes vermengd, en ter diepte van 0,5 el vertoonden zich eenige brokken houtskool, en werd de grond donkerder. De houtskolen namen bij dieper graven toe, en ik liet dezelve zoo ver vervolgen, tot men er geene meer aantrof. Er werd echter in dezelve niets dan een klein fragment bruinachtige gebakken aarde gevonden, van eene tobbe, naar het scheen. Dit fragment was grof bewerkt, één duim dik, in de breuk bruin, ligt gebakken of slechts hard gedroogd. Voorts vond men ook nog een vuursteentje, opzettelijk gespleten, naar het scheen. Toen de grond zich zóó vertoonde, dat er geene hoop meer was, nog iets te vinden, werd de arbeid gestaakt. Er bleek intusschen uit, dat op deze plek eene aanmerkelijke verbrandingsplaats was geweest, terwijl de dikte en vastheid van het daarboven zittende kiezelzand en van de schors der heide op eene bijzondere oudheid schenen te wijzen. De fragmenten houtskolen waren te klein, om daaruit de houtsoort te leeren kennen. — Eene graving in het middelpunt der schans

leverde minder uitkomsten op. Uit een' kuil van ruim 1 vierk. el bleek, dat de bodem daar uit geel met kiezels vermengd zand bestond.

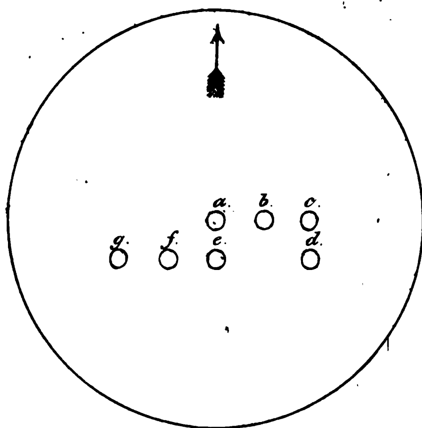
Daarna werd de kuil in de zuidelijke zijde van den wal voorgenomen (R). Uit het welig gras, dat daarin groeide, moest men besluiten, dat de grond bijzonder vruchtbaar was, waardoor de hoop om iets bijzonders te vinden verlevendigd werd. Nadat de dikke graszode weggestoken was, kwam men op eene geelbruine vettige leemaarde, die, nadat zij op 0,3 el doorgegraven was, opgevolgd werd van eene tamelijk dikke en vaste laag houtskolen. Hoe zorgvuldig deze kolen ook doorzocht werden, vond men daarin, noch ook daarbij, eenig voorwerp van techniek. Slechts scheen uit de diepte, waarop zij gezeten waren, te mogen worden afgeleid, dat die kuil evenmin van late dagteekening was, als de glooijende hoogte van het binnenplein. Hij was oogenschijnlijk voor een' kleinen vuurhaard te houden.

De daarop volgende ontgravingen in de schans bepaalden zich: 1.) tot de beide doorsneden of ingangen, en 2.) tot het hoogste punt van den noordelijken wal. Maar deze proeven, met hoe veel oplettendheid ook in het werk gesteld, leverden geene andere uitkomst op, dan dat men besluiten moest, dat de wal uit den bodem der naastliggende heide, hoogstwaarschijnlijk uit die plaats opgeworpen was, waar de grachten thans gelegen waren.

Het vooruitzigt, om in de nabijliggende heuvels, die zoo waarschijnlijk graven schenen te zijn, méér te ontdekken, noopte, den arbeid in de schans te staken; in de hoop evenwel, dien eens op ruimer schaal te zullen kunnen voortzetten. Inmiddels werd in de schans nog, als bij toeval, eene verrassende ontdekking gedaan. Bij het onderzoeken namelijk der steentjes, op plaatsen waar de heide weggestoken was, werd een enkel vuursteentje gevonden, hetwelk opzettelijk scheen bewerkt te zijn. Dit gaf aanleiding, dat ik de werklieden en eenige spelende kinderen het geheele plein naauwkeurig liet doorzoeken.

Het gevolg hiervan was, dat in weinig uren tijds meer dan een honderdtal vuursteentjes verzameld werd, vele van welke onmiskenbare sporen van opzettelijke bewerking droegen. Dit zoeken bepaalde zich echter niet alleen tot het binnenplein der schans, maar ook tot den wal en de naaste omgeving; en het bleek, dat die vuursteentjes, zoowel aan den pas uitgedroogden oever van het meer, als in de gracht rondom den wal en in den omtrek, zoo ver de heuvels gelegen waren, gevonden werden. Van de meest onderscheiden vormen dezer vuursteentjes zijn voorbeelden naast de kaart gevoegd. Dewijl wij daarvan straks opzettelijk te gewagen hebben, zetten wij thans liever de ontgravings-berigten voort.

Van de nabij liggende heuvelen werd met den laagsten, aan de noordzijde der schans (E), een aanvang gemaakt. Hij werd van lieverlede tot op den ongeroerden zandbodem afgedragen en doorgezocht. Na de bovenste schors heidegrond te hebben doorgestoken, bevond men, dat de bodem uit zandachtige, met eenige kiezeltjes gemengde aarde bestond. Nagenoeg in het midden des heuvels, ter diepte van 0,3 el, ontdekte men eene aanmerkelijke hoeveelheid houtskolen en daarna de overblijfselen van verbrande beenderen. Die beenderen waren digt en vast in elkander gepakt en met graauwe asch doormengd. De vastheid, waarmede zij als zamen geperst waren, deed vermoeden, dat zij oorspronkelijk in een' doek of ander voorwerp konden gelegen hebben. Hier en daar waren zij van heidewortels doorgroeid. In denzelfden heuvel vond men nog op zes andere plaatsen soortgelijke en op dezelfde wijze zamengeperste overblijfselen van verbrande beenderen. De afstand, op welken die van elkander verwijderd waren, was tamelijk evenredig, omstreeks 0,3 el; slechts één hoopje beenderen lag verder, misschien 0,6 el, verwijderd. De plaatsing dezer onderscheidene hoopjes beenderen was nagenoeg deze:

De Hoogleeraar G. SANDIFORT alhier heeft de goedheid gehad, die beenderen op mijn verzoek te onderzoeken. Dit onderzoek, hoewel bemoeijelijkt door het zeer fragmentarische van hunnen toestand, leverde de volgende uitkomsten op:

»*a* Een aantal stukjes been, waarvan sommige tot den schedel behoord hebben, doch zoo klein en door vuur gespleten en verbrand, dat niet één fragment blijken draagt van aan een' mensch behoord te hebben."

»*b.* Kleine fragmenten van beentjes van de hand of van den voet, naar het schijnt (*)."

»*d.* Fragmenten van hoofdschedel - beenderen en van beenderen van de ledematen van een' volwassen mensch."

»*e.* Fragmenten van de beenderen van het hoofd van een volwassen mensch."

»*f.* Fragmenten van beenderen van het hoofd, van scheen-, kuit- en ellenbeenderen, naar het schijnt, van een' volwassen mensch."

»*g.* Fragmenten van beenderen van ledematen en eenige weinige van het hoofd van een' volwassen mensch."

(*) Het hoopje *c.* is bij het ontpakken niet teruggevonden en schijnt door toeval verloren te zijn.

Ofschoon het niet zeker is, zoo schijnt het toch zeer aannemelijk, dat men in elk der hoopjes beenderen de overblijfsels van een ander menschen-lijk te zoeken heeft. Dat er overblijfselen van meer dan één lijk bijgezet waren, bleek voldoende uit de menigte zoo fel en fijn verbrande beenderen. — De eenige voorwerpen van techniek, in dezen heuvel gevonden, waren twee opzettelijk gespleten vuursteentjes, die op mesjes geleken, en overeenkwamen met sommige meer bepaalde vormen, naast de kaart afgebeeld. De tweede noordelijke heuvel (D) scheen, wegens zijne meer aanmerkelijke hoogte, nog rijkere uitkomsten te zullen opleveren.

Ik kon mij echter bij dezen, even als bij de volgende, slechts tot eene sleuve bepalen, welke daarin tot op den ongeroerden bodem, ter breedte van 2 el, van het oosten naar het westen, werd aangebragt. De omstandigheden gedoogden niet, eene geheele afdraging te bewerkstelligen.

Nadat de bovenste schors was doorgestoken, kwam men op den gewonen zandigen heidegrond. Ter diepte van omstreeks 0,6 el, onder den beganen grond, werden eenige verspreid liggende beendertjes gevonden, benevens enkele brokken houtskool. Niet veel dieper vond men twee bewerkte vuursteentjes; van één derzelve vindt men de afbeelding in *Fig.* 21. Voorts kwam er niets te voorschijn, dan verspreid liggende houtskolen. Intusschen bleek uit het gevondene, dat men ook dezen heuvel voor een' grafheuvel houden mogt. Bij eene geheele afdraging toch, zouden vermoedelijk meer verbrande beenderen gevonden zijn.

De onevenredige hoogten aan deze noordzijde (F. G. H.) werden niet doorzocht, omdat de onzekerheid van in dezelve iets te vinden grooter was, dan bij de evenredige ronde heuvels aan de zuidzijde. Intusschen was het mogelijk, dat ook deze grafoverblijfselen bevatten, en slechts door toevallige oorzaken eene zoo onevenredige gedaante hadden verkregen.

De aardsoort der zuidelijke heuvels was dezelfde, als die der noordelijke.

In den eersten naast aan de schans gelegenen vond men,

nagenoeg in het midden, ter diepte van 0,3 el, eenige houtskolen en overblijfselen van verbrande beenderen, digt en vast op elkander gepakt, even als die van den eersten noordelijken heuvel. Deze beenderen waren echter zoodanig verbrand, gespleten en verteerd, dat de Hoogleeraar SANDIFORT niet bepalen kon, welke soort van beenderen het waren. Nagenoeg 0,6 el ten westen van deze, werden wederom verbrande beendertjes gevonden, doch evenmin bestembaar als de vorige. Nog een weinig verder westelijk, lagen drie brokjes bruine gebrande aarde, welke kennelijk van gebroken tobben afkomstig waren. Het grootste van deze is afgebeeld *Fig.* 25. Deszelfs dikte is 0,05 el. De aarde is met kiezel-gruis doormengd, de bakking ligt, de breuk bruin en de buitenzijde, oorspronkelijk ruw, is door eene dunne bestrijking van leemvocht glad gemaakt. De beide andere zijn van dezelfde kleur, doch iets dunner en fijner bewerkt. Voorts werden in denzelfden heuvel, 0,5 el dieper dan de voormelde beenderen, en daarvan omstreeks 2 el verwijderd, wederom verbrande beendertjes gevonden, in welke door den Hoogleeraar SANDIFORT overblijfselen van ledematen van een' volwassen mensch erkend zijn.

De tweede zuidelijke heuvel (C.) bevatte, nagenoeg in het midden, ter diepte van naauwelijks 0,3 el onder de oppervlakte, wederom verbrande beenderen, geplaatst als de vroeger vermelde. Naar het onderzoek van den Hoogleeraar SANDIFORT, bevonden zich daar tusschen fragmenten van hoofd- en armbeenderen van een' mensch. Omstreeks ééne el zuidwaarts van deze beenderen, herhaalde zich hetzelfde verschijnsel, en ook tusschen die beenderen ontdekte dezelfde ontleedkundige fragmenten van hoofd- en armbeenderen van een' mensch. Eindelijk werden er nog drie vuursteentjes gevonden, opzettelijk gespleten, naar het scheen, en van welke één duidelijke blijken van bewerking droeg. De vorm kwam overeen met *Fig.* 21.

Zoodanig waren de uitkomsten, welke de ontgravingen opleverden, en tot wier meest eigenaardig kenmerk

misschien wel de groote armoede aan voorwerpen van techniek behoort; bij de grafheuvelen inzonderheid dit, dat de verbrande beenderen niet in eene urne besloten waren.

De landlieden, welke voor mij groeven, meenden, dat men in heuveltjes van het naburige Garderen beenderen op dezelfde wijs geplaatst gevonden had. Sommige dier Garderensche heuveltjes schijnt men van de Meerveldsche heide te kunnen zien (*). Indien deze overlevering juist ware, zoude, door de eenparigheid van begraven te Garderen en bij onze schans, het boven gegiste oude verband van Garderen en de Meerveldsche schans reeds eenigzins bevestigd worden.

III.

GEVOLGTREKKINGEN HIERUIT AFGELEID, OMTRENT DERZELVER OUDHEID, AFKOMST EN BESTEMMING.

A. *Gelijke afkomst van schans en grafheuvelen, afgeleid uit hunne ligging en inhoud.*

1. Dewijl de grafheuvelen zeer digt bij de schans opgeworpen en juist aan die twee zijden gelegen zijn, welke door geene andere oude constructiën zijn ingenomen; en dewijl in beiderlei gedenkstukken, in schans en grafheuvelen, bewijzen van verbranding, en vooral vuursteenen ontdekt zijn, die blijken van opzettelijke bewerking dragen, mag men besluiten, dat schans en grafheuvelen eene gelijke afkomst hebben.

(*) De geachte schrijvers van bovengenoemd werkje: *de Veluwe* telden, in het gehucht Drie, van uit hun rijtuig, niet minder dan 23 heuveltjes, welke zij voor grafheuvelen hielden; zie bl. 122 en 125 van dat werkje. — De vorige predikant van Garderen, de heer B. DIBBETS, zou in eenen der Garderensche heuvels een' pot hebben opgegraven; doch, volgens meer juiste berigten, naar het schijnt, is de door dezen bezeten pot uit het gehucht Millingen afkomstig; zie *de Veluwe*, bl. 134.

Daar deze gevolgtrekking voor onze volgende opmerkingen gewigtig is, en dit gewigt voor een groot gedeelte afhangt van de zekerheid, dat de ontdekte vuursteenen hunne gedaante niet aan toeval, maar aan kunstmatige bewerking te danken hebben, zullen wij bij deze eenige oogenblikken de aandacht te vestigen.

De afbeeldingen stellen dezelve in natuurlijke grootte en met inachtneming der breuken voor. Die breuken of splijtingen zijn bij sommige met bewonderenswaardige juistheid vervaardigd. Intusschen is *Fig.* 1, 23 en 24 niet van onze schans afkomstig; zijnde die enkel tot vergelijking bijgebragt. *Fig.* 1 is namelijk uit Denemarken (*), *Fig.* 23 uit den Wittewijvenbult bij Lochem (§) en *Fig.* 24 uit Deurne afkomstig (†). De afgebeelde voorwerpen zouden ligt met een honderdtal hebben vermeerderd kunnen worden — die welligt den overgang konden aanwijzen van onbestemden en oogenschijnlijk toevalligen vorm, tot een bepaald en duidelijk uitgedrukt karakter — maar, als voor ons onderwerp niet noodzakelijk, was men verpligt, ze ter vermijding van kosten achterwege te laten.

Fig. 1 — 15 zijn mesjes, hetzij aan ééne, twee, drie, of alle zijden scherp. *Fig.* 1, 3 en 4 zijn voorzien van een' platten rug, *Fig.* 2, 5 — 10 van een' scherpen rug, en *Fig.* 7, welke van uitstekend fijne bewerking, doorschijnend als agaat en blaauwachtig van kleur is, heeft

(*) Geschenk van den Deenschen krijgsraad, C. F. FALBE, aan het Museum van Oudheden; zie *Germ. en Noordsche Monum. van het Museum van Oudheden*, bl. 54. No. 201.

(§) Geschenk van Dr. A. BRANTS aan het Museum van Oudheden; zie *Germ. en Noordsche Monum.*, bl. 54 — 55. No. 202.

(†) Naar de afbeelding, mij geschonken door deszelfs geachten bezitter, den heer S. H. VAN DER NOORDAA. — De menigte van kleine vuursteenen voorwerpen, mij, na de voltooijing onzer afbeeldingen, uit ons land bekend geworden, vooral van de ontgravingen bij Wijk, zullen, in verband beschouwd met gelijksoortige buitenlandsche, een afzonderlijk onderwerp onzer beschouwing uitmaken.

overeenkomst met eene ovale speerpunt. *Fig.* 11 is aan de afgebeelde zijde nog voorzien van de natuurlijke incrustatie van kalk; de tegenovergestelde zijde is plat en eenigzins hol gespleten.

Fig. 15 is aan drie zijden scherp.

Fig. 16 gelijkt op een aan alle zijden afgestompt wigje.

Fig. 17 is hartvormig, doch heeft overeenkomst met een' menschentand (*).

Fig. 18 is van uitmuntende bewerking, en niet te onderscheiden van een hedendaagsch pistool-steentje.

Fig. 19 heeft den vorm eener geknotte piramide.

Fig. 20 dien eener ruit (§).

Fig. 21 is halvemaans gewijs geslepen, en beide punten zijn zeer spits en scherp.

Fig. 22—24 zijn pijlpunten.

De dikte dezer vuursteenen is onderscheiden. — Doch, met voorbijgaan van deze en andere kenmerken, zal het voor ons tegenwoordig oogmerk voldoende zijn, nog slechts aan te stippen, dat zij geene blijken van schubvormige behakking dragen, gelijk men aan andere oude vuursteenen voorwerpen, vooral in het noorden gevonden, soms bespeurt; maar dat zij het aanzien hebben van enkel gespleten en daarna hier en daar bijgeslepen te zijn. Over de bestemming van zoodanige vuursteentjes heerscht nog groote onzekerheid. Men zou kunnen gissen, dat die, welke wegens

(*) *Fig.* 16 en 17 hebben *bijzondere* overeenkomst met twee soortgelijke, gevonden in Meklenburg, bij Rosenberg, in eene *Reesenhecg* of steen-zetting, welke bij ontgravingen bleek een graf te zijn. Zij zijn afgebeeld in het *Frederico-Francisceum*, Tab. XXVI. fig. 9 en 10; vergel. den uitmuntenden *Text* van den heer G. C. F. LISCH, Leipz. 1837. S. 75—76. Men vond in datzelfde graf eenige beitels of wiggen van steen en drie hartvormige koralen van barnsteen.

(§) Bijzondere overeenkomst met in Frankrijk gevondene, zie DE CAUMONT, *Antiq. Monument.*, Paris 1830. t. I, p. 212. pl. VII. fig. 9—11.

hunne kleinheid niet tot de behoeften des levens gebruikt konden worden, als mesjes en pijlspitsen, voor amuletten, versierselen of symbolen te houden waren. Maar hoe dit zijn moge, bij het overzigt dezer onderscheidene en bepaalde vormen uitdrukkende vuursteenen, zal men eene opzettelijke bewerking niet kunnen miskennen; en daar dezelve, zoowel in en op de schans, als in en bij de nabijliggende grafheuvelen gevonden zijn, strekken zij tot bewijs, dat aan beiderlei gedenkstukken gelijke afkomst en oudheid zal moeten worden toegeschreven.

B. *Oudheid van beiderlei gedenkstukken, afgeleid uit de vuursteenen.*

2. Het is eene op veelvuldige onderzoekingen gegronde en eenparig door de oudheidkundigen aangenomen stelling, dat kunstmatig bewerkte voorwerpen van vuursteen, wanneer die in graven of andere oude gedenkstukken gevonden worden, ten bewijze strekken, dat zulke gedenkstukken tot hooge oudheid opklimmen, meest tot eene zoodanige, waarvan de geschiedenis geene berigten bewaard heeft (*), en van een volk, hetwelk nog op den eersten trap

(*) Onder de jongste geschriften over dit onderwerp, zal men met vrucht raadplegen, de *Historisch-Antiq. Mittheilungen herausgegeb. von der Königl. Gesellsch. für nord. Alterth. zu Kopenhagen*, Kopenhagen 1835; KLEMM, *Handb. der Germ. Alterthumsk.*, Dresden 1836. S. 154 u. f.; DE CAUMONT, *Cours d'Antiq. Monumentales*, Paris 1830 — 1838. (V. voll.) tom. I. (welke uit eene zeer geprezene doch mij onbekend gebleven verhandeling van JOUANNET, *sur quelques instrumens en pierre* etc., voorkomende in het *Annuaire du département de la Dordogne pour* 1819, geput heeft); G. C. F. LISCH, in zijn' *Text* bij het *Frederico-Franciseum*, S. 105. u. f. en hier en daar in *Jahrbücher* en *Jahresbeberichte des Vereins für Meklenb. Gesch. und Alterthumsk.*, Schwerin 1836 — 1841; b. v. *Jahresbericht* 1837. S. 27; 1839. S. 23; 1841. S. 29; PH. FR. VON SIEBOLD, *Blick auf die Steinwaffen der Urbewohner der Japanischen Inseln*, in 's mans

van beschaving staat; zoodat uit dien hoofde aan onze gedenkstukken eene hooge oudheid zou moeten toegeschreven worden.

C. *Oudheid en afkomst der grafheuvelen, afgeleid uit hunnen inhoud.*

3. Wanneer eenvoud der grafheuvelen voor een bewijs geldt van derzelver hoogen ouderdom, dan zal men zulks in onze grafheuvelen opmerken; zijnde er, mijns wetens, nog geene oude graven ontdekt, wier aanleg en inhoud eenvoudiger geweest waren, dan die van onze heuvelen.

4. Uit de verbranding der lijken moet worden besloten, dat het volk, van hetwelk onze gedenkstukken afstammen, der christelijke godsdienst niet was toegedaan; terwijl daaruit tevens blijkt, dat dezelve ook niet van die volke-

Nippon II. zweite Abth. p. 43. u. f., welk laatstgenoemd stuk echter nog niet in den boekhandel gekomen, maar mij gunstig door den geleerden schrijver verstrekt is. Ik ga de rijke oudere literatuur voorbij, niet uit minachting, maar omdat zoodanige opgaaf uitvoerig zoude worden. Ook zal men uit de opgenoemde werken tamelijk voldoende zien, hoe ver men thans met de onderzoekingen omtrent de oudheid, afkomst en bestemming der vuursteenen voorwerpen gekomen is en wat er nog te doen overig is gebleven. Alleen zij het vergund, nog eene bijzonderheid aan te stippen, welke mij eerst sedert weinig dagen bekend is geworden; zij is deze: door eenen Duitschen natuurkundige, den heer A. KOCH, werd in eene alluviale aardlaag, gelegen op de oude bedding van eenen arm van den Osage, in den staat Missouri, een volledig scelet van een viervoetig, doch met zwemvliezen voorzien dier gevonden, lang 39 en hoog 15 voet (Engelsche of Rijn-pruissische maat?); hetwelk door den ontdekker *Leviathan Missouriensis* genaamd, en onlangs openlijk te Dublin ter bezigtiging ten toon gesteld is. In de nabijheid van dit scelet, en vooral *onder* hetzelve, werden *onderscheidene pijlpunten van vuursteen* gevonden. — Het berigt is ontleend aan de *Elberfelder Algem. Zeitung*, 1843. No. 17.

ren of volksstammen afkomstig zijn, bij welke, ofschoon zij de christelijke godsdienst niet beleden, lijkbijzetting, zonder verbranding, in zwang was, bij voorb. Gothen (*), Hunnen (§), Franken (†), Noormannen (**).

5. Uit het groot verschil tusschen Romeinsche grafheuvelen en de onze, volgt, dat zij niet van Romeinsche afkomst zijn (§§).

6. Wanneer onze gedenkstukken tot den oudsten tijd en tot de vroegste, niet-Romeinsche, bewoners van ons land te brengen zijn, zal men aan dezelve, òf eene Celtische òf eene Oud-Germaansche afkomst moeten aanwijzen. — Gesteld echter, dat zij van Celtische afkomst waren, zou de bouw en de inrigting der graven overeen moeten komen met die grafgedenkteekenen in ons vaderland, welke,

(*) Zie de beschrijving van Alarich's begrafenis, bij JORNANDES, *Hist. Goth.*, c. 30.

(§) Zie de beschrijving van Attila's begrafenis, bij JORNANDES, *Hist. Goth.*, c. 49.

(†) Zie de beschrijving van het te Tournay ontdekte graf van Koning Childeric (+481), bij CHIFLET, *Anastasis Child. regis*, Antv. 1655. 4o, vergel. de Salische Wetten, tit. XVII. *de exspoliat.* I, II, IV, V. en tit. LVIII. *de Corp. exspol.* I, II, III, IV, V.

(**) Namelijk in dàt na-Odinische tijdperk, in 't welk zij bij ons te lande geweest zijn, de 6de tot de 9de, of het begin der 11de eeuw, (zie J. H. VAN BOLHUIS, *de Noormannen in Nederland*, Utrecht 1834. 8o). Voorbeelden van Noordsche begrafenis uit dien tijd, zie o. a. verzameld door WESTENDORP, *Hunebedden*, bl. 129 en verv.

(§§) De Romeinsche graven, ook de eenvoudigste, b. v. die geene steenen kisten bevatteden, leverden niet alleen aardewerk op, hetwelk door bewerking, vorm, kleur of versiering zich terstond als Romeinsch kenmerkte, maar ook daarenboven voorwerpen of fragmenten van metaal, glas of andere zamengestelde stof. Integendeel werden daarin nimmer voorwerpen van vuursteen gevonden. Het onderscheiden karakter der Romeinsche en Germaansche heuvelgraven is door mij aangestipt o. a. in een berigt *over de Oudheidk. ontdekking te Deurne*, in den *Konst- en Letterbode* van het jaar 1838, d. d. 26 Mei.

onder den naam van Hunebedden bekend, door sommige geleerden, hoewel niet op onbetwistbare gronden, aan de Celten toegeschreven zijn. (*). Aangezien echter het verschil onzer grafheuvelen van die Celtisch geachte hoogst opmerkelijk is, zullen zij voor overblijfselen der oude Germanen behooren gehouden te worden.

7. Indien de veelvuldig toegepaste plaats van TACITUS, nopens de eenvoudigheid der Oud-Germaansche begrafeniswijs, immer met grond op oude grafheuvelen kan aangewend worden, dan is het op de door ons beschrevene (§), wier eenvoudigheid zoo groot was, dat de verbrande beenderen niet eens in urnen zijn besloten geweest.

8. De fragmenten aardewerk, welke men gevonden heeft, verschillende van het Romeinsche, komen overeen met datgene, hetwelk men elders, ook bij ons te land, in Oud-Germaansche graven gevonden heeft.

9. Daar het bijzetten der verbrande beenderen zonder urne eigenaardig is, zoodat daarvan, onzes wetens, geene andere voorbeelden buiten ons vaderland bekend gemaakt zijn, zou men zulks als een bewijs mogen aanzien, dat onze gedenkstukken van eenen inheemschen volksstam herkomstig waren; welke volksstam echter, wegens een gelijksoortig verschijnsel, onlangs uit Drenthe (§) en Noord-Braband (**)

(*) WESTENDORP, *Hunebedden*.

(§) *Germ.*, c. 27.

(†) In den *Drentschen Volks-Almanak* voor het jaar 1843 vindt men een berigt van den heer D. H. V. D. S., inhoudende: dat, een half uur ten zuiden van het dorp Oosterhessele, aan den weg van Dalen, een heideveld gelegen is, hetwelk den naam van *Hunnen*-kerkhof draagt, en op hetwelk vele ronde en vierkante heuvelen liggen. Die heuvelen bevatteden wel doorgaans kleine, ruw bewerkte, roodkleurige urnen, met overblijfsels van verbrande lijken en houtskolen; maar in eenige werd *niets dan de overblijfselen van beenderen en houtskolen opgegraven.*

(**) Te Alphen (N. Braband), heeft de heer P. CUYPERS van 't Ginneken soms verbrande beenderen zonder urnen in grafheuvelen gevonden; gelijk ZEd. mij mondeling heeft medegedeeld en eerlang in een daarover uit te geven geschrift openlijk zal bekend maken.

bekend geworden, in die gewesten stamverwanten zal gehad hebben.

10. Dewijl men in Oud - Germaansche graven soms voorwerpen van Romeinsche afkomst aantreft, vooral van metaal, als munten, en men dan uit zoodanige voorwerpen besluiten mag, dat de Germanen, van welke de graven afstammen, met de Romeinen verkeer gehad hebben, en dewijl in onze gedenkstukken geen spoor van een Romeinsch overblijfsel ontdekt is, schijnt men daaruit te mogen afleiden, dat het volk, waarvan onze gedenkstukken afstammen, geene betrekking tot de Romeinen gehad heeft.

11. Ofschoon ten tijde van Karel den Groote nog een groot gedeelte der bewoners van ons vaderland heidensch was, en toen nog lijkverbranding, zoowel als begraving onder heidensche heuvels, streng verboden werd (*), en deze dus bij den grooten en uitgebreiden Germaanschen volksstam, de Saksers, geenszins in onbruik waren geraakt, zullen toch onze gedenkstukken niet aan zulk een laat tijdperk kunnen toegeschreven worden, omdat in dezelve niets ontdekt is, hetwelk een zoo laat tijdperk zou kunnen kenmerken, als: voorwerpen van metaal en andere stoffen (§).

(*) *Capitul. de part. Saxoniae*, § 7 et 22, in BALUZIUS, *Capitt. Reg. Franc.*, I. p. 250 seq.

(§) Dat echter het volk, van hetwelk de hier gevonden voorwerpen van vuursteen afstammen, het gebruik van metaal niet zou gekend hebben, komt mij onaannemelijk voor. Het is mij althans onverklaarbaar, hoe men, zonder metalen hamer en beitel, zoodanige voorwerpen zou hebben kunnen vervaardigen. Dit raadselachtige vond ik ook bij geen' schrijver opgehelderd. Integendeel, schijnt men uit de tegenwoordige bewerking der vuursteenen, welke slechts door metalen werktuigen plaats vindt, te mogen afleiden, dat de ouden, althans bij de fijn en scherp gespleten voorwerpen, zich ook van metaal hebben bediend; zie over de hedendaagsche bewerking, HAGNET, *Physische und technische Beschreibung der Flintensteine*, Wien 1792. 8o. en C. P. BRARD, *Minéralogie appliquée aux arts*, tome III. p. 135 — 137. Laatstgenoemde

D. *Oudheid, afkomst en bestemming der schans, afgeleid, zoowel uit de grafheuvelen, als uit hare eigene inrigting, vergeleken met berigten der ouden.*

12. Indien de gevolgtrekking omtrent de gelijke afkomst der grafheuvelen en der schans juist is, zal men aan de schans, even als aan de heuvelen, eene Germaansche afkomst moeten toeschrijven.

13. Daar de bestemming der heuvelen gebleken is, geene andere dan die van graven te zijn, dringt zich het vermoeden op, dat ook de bestemming der schans met die der heuvelen overeenkomst heeft gehad.

14. Wanneer men let op het woord *Hune* in den naam der schans, en men aanneemt, hetgeen aan schrijver dezes, als nog, meest aannemelijk voorkomt, dat daardoor *doode* verstaan moet worden, wordt de gelijkvormigheid van bestemming der schans en der heuvelen bevestigd (*).

schrijver heeft vooral gebruikt en geprezen de boven aangevoerde verhandeling van JOUANNET, uit welke hij den gang aanwijst, dien de ouden zouden gevolgd zijn in het behouwen der vuursteenen. Hij noemt echter hunne werktuigen niet.

De heer JOUANNET heeft, volgens BRARD's berigt, oude vuursteenen-fabrieken in Frankrijk, vooral in de omstreek van Périgueux, onderzocht. Ook te Klink in Meklenburg, en op het eiland Rugen, zijn die ontdekt; zie *Jahresbericht* van het *Verein für Meklenb. Gesch. u. Alt.* 1837 (?); en de Baron VON ESTORFF verzekerde mij bij monde, dat die ook in Hannover door hem waren opgemerkt. — Het is te hopen, dat de nasporingen in die oude overblijfsels tot zekerder uitkomsten leiden zullen.

(*) Ik veroorloof mij, hier kort rekenschap van dit gevoelen te geven; welligt kan zij strekken, om eene afdoende behandeling van dit belangrijk onderwerp uit te lokken of gemakkelijker te maken. Er bestaan twee hoofdgevoelens over de beteekenis van *Hune*, in verband met *bed*, *graf* of *ring*. Het *ééne* is, dat het een' *reus*, het andere, dat het een' *doode* beteekent. Voorstanders of verdedigers van de beteekenis *reus* zijn

15. **Daar echtér in de schans zelve geene overblijfselen van begrafenis gevonden zijn, zal zij niet voor eene be-**

vooral: N. WESTENDORP, *Hunebedden*, 2de uitg. bl. 5 en verv. J. GRIMM, D. M. S. 299; MÖLLER, *der Pfarrer von Elsey*, I. S. 156, en *Curiositäten*, St. X. S. 322; beide laatstgenoemden, volgens G. KLEMM, *Handb. der Germ. Alterth.*, S. 103.

Voorstanders of verdedigers van de beteekenis *doode* zijn vooral: KEISLER, *Antiq. Septentr.*, p. 103; J. VAN LIER, *Oudheidk. Brieven*, 's Gravenhage 1760. bl. 24; SPIEL, *Vaterl. Archiv*, S. 201; WIGAND, *Westphäl. Archiv* (waar ter plaats?); BECKMAN, *Hist. Beschr. der Mark Brandenb.*, I. 347; SCHERZ, *Glossar.* in voce *Hüne*; G. KLEMM, *Handb. der Germ. Alterth.* t. a. p., uit welken laatstgenoemden schrijver de vier laatste werken zijn aangehaald.

Trekken wij uit deze geschriften zamen, wat ons voorkomt bewijskracht te hebben (want veel is er voor bewijs bijgebragt, hetwelk, onzes inziens, daarvoor niet kan doorgaan), dan zou voor de beteekenis *doode* het volgende pleiten:

1. *Hüne*, of *Hunne*, beteekent in de oude Friesche taal een' *doode*; KEISLER, t. a. p.

2. *Hüne* heeft in de volkstaal, heden nog, in Oostfriesland de beteekenis van *doode*, volgens KLEMM, t. a. p., en had dezelfde beteekenis in Drenthe en Groningerland, ten tijde van HAMCONIUS en de schrijvers van de *Republiek der geleerden*, volgens WESTENDORP, t. a. p.; terwijl *heene*, volgens V. LIER, t. a. p. in Drenthe nog een lijk beteekent, *Heene-kleed* of *Hennekleed* thans nog in Drenthe en Gelderland de naam is van een lijkkleed, en *Heunburginn*, heden ten dage nog, in Saksen eene lijkvrouw genoemd wordt, volgens KLEMM, t. a. p.

3. *Hune* was ten tijde van WESTENDORP, t. a. p. bl. 12, de naam van oude, groote, langwerpige, *aarden graven* in Groningen; *Hunebedden* zijn, volgens denzelfden, in Neder-Saksen, *grafheuvels van aarde*; *Hunebedden*, in Overijssel, *grafheuvels van aarde*; volgens J. WEELING, in den *Overijss. Volks-Almanak* van 1843, bl. 264 en verv.

4. *Hune* is in Holstein, Ierland, Denemarken, de naam van *steengraven* (wier bouw overeenkomt met de Drentsche Hunebedden), volgens HIRT, *sur les monum. sepulcr. des peuples du Nord*, *lû à l'Acad. de Berlin*, 30 *Août* 1798.

graafplaats kunnen gehouden worden, en zou dus hare met de grafheuvelen verwante bestemming in eene andere en meer verwijderde betrekking tot de daar begravenen gezocht moeten worden. — Zulk eene meer verwijderde betrekking zou zich bepalen, tot den toestand der begravenen, òf vóór, òf eerst na dat zij overleden waren.

Wanneer de bestemming der schans betrekking had op de begravenen eerst na hunnen dood, zou men aan lijkplegtigheden denken moeten, die in dezelve verrigt waren. Dewijl echter de lijkplegtigheden der oude Ger-

Voor de beteekenis van *reus* zoude pleiten:

1. *Hun* beteekent *reus*, volgens schriftelijke middel - hoogd. gedenkstukken, welke tot de 13de eeuw opklimmen, aangevoerd door GRIMM, t. a. p.

2. *Hune* is, in Nederduitschland en Westphalen, thans nog gelijk van beteekenis met *reus*, volgens GRIMM, t. a. p.; en hetzelfde verzekeren PICCARD, NUNNIGH en SMIDS, ten aanzien van Westphalen; zie WESTENDORP, t. a. p.

3. Het volksgevoelen schrijft (in Drenthe) de stichting der Hunebedden aan de *reuzen* toe; volgens WESTENDORP, t. a. p.

Maar tegen deze drie laatstgenoemde bewijzen, zal men het volgende in overweging moeten nemen; en wel tegen:

1. GRIMM houdt de beteekenis van *reus*, aan *Hun* gegeven, slechts voor eene nevenbeteekenis (Neben - sinn); zijnde *Hüne*, in de oude door hem onderzochte geschriften, de naam van eenen volksstam, onbepaald, zoowel wat oudheid en afkomst, als wat woonplaats betreft; nu eens *Pannoniërs*, dan *Wandalen*, *Avaren*, *Slawen*, enz.; steeds echter van een volk, hetwelk, door nabuurschap en oorlogen, met Duitschland in veelvuldige aanraking kwam.

Dat echter de beteekenis *reus*, aan *Hun* of *Hune* gegeven, eerst eene latere, mythische, in de middeleeuwen opgekomene is, blijkt vooral uit de door den heer LISCH onderzochte oude oorkonden in Meklenburg; waaruit men ziet, dat graven, die, in de 12de eeuw, enkel met den naam van *antiquorum sepulcra* benoemd werden, eerst lang daarna *reuzen-graven* heeten, b. v. in eene oorkonde der stad Stavenhagen van 1283, in welke, onder de grensscheidingen, een *sepulcrum gigantis* voorkomt, hetwelk in eene vertaling

manen, volgens de beschrijving van TACITUS (*), van dien aard waren, dat zij zonder eene schans, op de plaats zelve waar de grafheuvel werd opgerigt, *konden* plaats vinden, en dewijl het niet aannemelijk is, dat ten behoeve van een gering getal dooden, als in vier of vijf grafheuvelen bevat zijn, eene groote en met moeite opgeworpen schans zou aangelegd zijn, is het niet waarschijnlijk, dat de schans voor die lijkplegtigheden is bestemd geweest. Indien echter onder lijkplegtigheden verstaan worden, godsdienstige verrigtingen, welke niet onmiddellijk tot de lijkverbranding behoorden, bij voorb. offers (§), mag ik niet ontkennen, dat zoodanige zeer wél in de schans hebben kunnen plaats vinden; doch zouden die godsdienstige verrigtingen niet beperkt mogen worden tot de daar begravenen eerst na hunnen dood, maar ook nog vóór hun overlijden hebben kunnen plaats vinden.

En heeft de bestemming der schans betrekking gehad

uit de 16de eeuw *hunen-grave* heet; zie den *Text* bij het *Frederico-Franciscеum*, S. 11. u. f.

2. Hiertegen weegt misschien rijkelijk op, hetgeen als tweede bewijs voor de beteekenis *doode* bijgebragt is. De beslissing echter zou welligt van de geloofwaardigheid en naauwkeurigheid der berigtgevers afhangen, in welk onderzoek wij ons niet begeven mogen.

3. Hier staat tegen, dat niet alle gedenkstukken, in welke de naam *Hune* voorkomt, door het volksgevoelen aan *reuzen* worden toegeschreven; terwijl integendeel alle gedenkstukken, die onder den naam van *Hune-bedden*, *Hune-graven* en *Hunen* bekend en bij ontgravingen onderzocht zijn, overblijfsels van *dooden* opleverden; en voorts, dat sommige, onder den naam van *Hune-graven* bekende aarden grafheuveltjes, zoo klein en onaanzienlijk zijn, dat de gedachte aan eene reuzen-stichting niet kan opkomen.

(*) *Germ.*, c. 27.

(§) Tot de latere lijkplegtigheden hebben toch althans offeranden behoord: *Sacrificia mortuorum;* zie OCHLO *vita S. Bonifacii*, l. I. c. XXXVII. volgens aanhaling van HEINECCIUS, *Ant. Germ.* I. p. 137, en in den *Indiculus Superstitionum* worden n. I en II. *Sacrilegii ad sepulcra mortuorum* et *super defunctis* genoemd.

tot de begravenen vóór zij gestorven waren, zoo wordt het veld ruimer, op hetwelk dezelve kan worden opgezocht.

Het leven der oude Germanen zal in het algemeen onder twee hoofd-gezigtspunten beschouwd kunnen worden; het leven namelijk in oorlog, of in vrede.

Indien het oorlogs-leven der Germanen ons de oorspronkelijke bestemming der schans, in betrekking tot de grafheuvelen, zoude leeren, zou men aan een kamp denken mogen, in hetwelk zich krijgslieden hadden verschansd; terwijl zij, die gedurende den tijd der verschansing, hetzij ten gevolge van op 't slagveld verkregen wonden, hetzij door andere oorzaken, overleden waren, in de nabijheid verbrand en onder de heuvelen begraven waren.

Ofschoon zulk gevoelen iets aanbevelenswaardigs bevat, komt het toch minder aannemelijk voor, dan dat men de bestemming der schans uit een vreedzamer oogpunt beschouwe. Immers niet alleen gebrek aan gevonden wapentuig staat daar tegen, maar vooral de geringe uitgestrektheid der schans en de bijzondere zwakte voor krijgskundige oogmerken. Men zou van de vergevorderde strategische kennis der Germanen betere krijgskundige bevestigingen, dan deze, moeten wachten. Ook het weinige water, hetwelk oudtijds van het meer in de gracht welligt aanwezig was, kon de sterkte der schans niet vermeerderen. — Zien wij dan, of het leven der Germanen in tijd van vrede niet eene geschiktere bestemming aanwijst.

En hier zal men het eerst op hun huisselijk leven, en van die zijde, op hunne woningen, te letten hebben. Maar de woningen der Germanen waren, volgens de beschrijving van TACITUS, te zeer van onze schans onderscheiden, dan dat deze voor eene Germaansche woning zou kunnen gediend hebben. Ik wil daarenboven niet aanvoeren, dat men in zulk geval ook voorwerpen van huisselijk gebruik zoude hebben mogen verwachten; maar al te onwaarschijnlijk is het, dat men de overblijfselen der afgestorvenen digt aan de woonplaatsen zou hebben nedergelegd, gelijk toch bij onze schans het geval zou geweest zijn.

Er zou dan overblijven, aan dezelve eene bestemming toe te kennen, overeenkomstig met het openbare, meer maatschappelijke, leven der Germanen in vredestijd. En uit dit oogpunt, zouden de algemeene zamenkomsten in overweging komen (*).

Zoodanige zamenkomsten der Germanen kunnen tot twee hoofdsoorten gebragt worden: tot staatkundig-burgerlijke en tot godsdienstige; ofschoon, bij de eerstgenoemde, godsdienstige personen en verrigtingen niet mogen buiten gesloten worden.

Eene bij uitsluiting *godsdienstige* bestemming schijnt aan de schans niet te kunnen worden toegekend; omdat daarin niet gevonden is, hetwelk daarvoor bepaaldelijk pleiten kan. Mogen er toch verbrandings-overblijfselen ontdekt zijn, welke op offers zouden kunnen wijzen, deze waren van geringen omvang, en, wat meer schijnt af te doen, er werden geene van die voorwerpen gevonden, welke men elders op plaatsen heeft opgegraven, die, op grond daarvan, voor tempel-offerplaatsen gehouden worden; bij voorb. verbrande beenderen, koren, voorwerpen van techniek.

Maar onder de zamenkomsten der Germanen van *staatkundig-burgerlijken aard*, welke wij dan eindelijk te raadplegen hebben, is er, dunkt mij, geene, die meer voor de opheldering der bestemming onzer schans in aanmerking komen kan, dan de openlijke regtspleging, onafscheidelijk van godsdienstige gebruiken.

Den aard der Oud-Germaansche regtspleging in het geheugen terug te roepen, kan mijne taak niet zijn, omdat ik mij slechts gissende aanduidingen veroorloof. Ik verwijs daarom ten deze naar de schrijvers, die dezelve opzettelijk behandeld hebben (§). Slechts mag ik aanstippen, dat de Germaansche gerigten steeds onder den bloo-

(*) Dat de schans voor zoodanige zamenkomsten oorspronkelijk aangelegd zij, is ook het denkbeeld van den heer Baron VON ESTORFF, in zijn boven, bl. 75, aangevoerd en mij geschonken opstel uitgedrukt.

(§) Vooral GRIMM, D. R. A.

ten hemel, en niet alleen op heuvels en onder boomen, maar ook aan rivieren en aan meren gehouden werden; dat zij heilig waren (*), en dat die heiligheid door de nabijheid eener rivier of beek nog nader bevestigd werd. Zij maakten een gedeelte der algemeene volksvergaderingen uit, voor zoo ver in deze volksvergaderingen de aanklagten konden plaats vinden, ja welligt ook de uitvoering van het vonnis werd bewerkstelligd (§). En werden de algemeene volksvergaderingen met nieuwe of volle maan gehouden (†), welke den Germanen heilig was, en vervulde een priester daarbij eene belangrijke rol (**), zoo ziet men, dat de regtspleging, reeds van deze zijde, met de godsdienst verbonden was.

In Duitschland en Denemarken wijst men nog sommige dier oude geregtsplaatsen aan, en in het Voigtland bij Collis moet er eene zijn, in welker nabijheid eene menigte urnen gevonden is (§§). Dat de Germaansche gerigten nog in laten tijd op kerkhoven gehouden werden, blijkt uit een verbod daartegen van Karel den Groote; zoodat begraafplaatsen bij geregtsplaatsen niet vreemd zijn kunnen. Maar onze grafheuvelen zouden zich misschien nog bijzonder laten ophelderen, wanneer men de schans mogt aanzien als eene plaats, waar gewettigde tweegevechten gehouden waren, welke tweegevechten, om de waarheid uit te vorschen, reeds in vroegen tijd bij de Germaansche regtspleging plaats vonden (††). Zouden de beenderen der hier begravenen misschien van zulke ordaliën der vroegste tijden afkomstig zijn? Men herinnere zich daarbij, dat de beenderen enkel van volwassen menschen schenen te zijn, en oogenschijnlijk gelijktijdig waren bijgezet. Maar hoe

(*) Grimm, t. a. p. S. 746.

(§) Tacit. *Germ.*, c. XII.

(†) Tacit. *Germ.*, c. XI.

(**) Tacit. *Germ.*, c. X, XI.

(§§) Klemm, *Handb. der Germ. Alterth.*, S. 218.

(††) Tacit. *Germ.*, c. X.

dit laatste zijn moge, de geringe omvang der schans strijdt geenszins met het gevoelen, om haar voor eene gewijde geregtsplaats te houden. Wanneer de Germanen niet zaken van groot en algemeen belang (gelijk de beslissing over oorlog en vrede) in eene volksvergadering te behandelen hadden, maar alleen van ondergeschikt gewigt (*res minores*), waartoe regtspraak en vonnissen gebragt mogen worden, kwam, volgens TACITUS, niet het volk, maar kwamen alleen de opperhoofden (*principes*) zamen, en voor zulk eene zamenkomst der *principes* was gewis de uitgestrektheid onzer schans voldoende (*). Doch kon zij immers ook de geregtsplaats van een' kleinen volksstam zijn.

Dan, wat er van deze, aan sommigen welligt te bepaald voorkomende gissing, wezen moge, eene plaats van volkszamenkomst zal onze schans geweest zijn, en eene bestemming zal zij gehad hebben overeenkomstig met de bijliggende graven, en onafscheidelijk van godsdienst.

Hoe geschikt zij voor deze laatste geweest zij; hoe overeenkomstig haar aanleg en hare inrigting met de berigten, welke over de godsdienstige plaatsen der oude Germanen, al zijn die kort en gebrekkig, tot ons zijn overgekomen, gevoel ik mij gedrongen, al is het slechts met den vinger, aan te wijzen; te meer, omdat het toch mogelijk blijft, dat zij eene enkel aan godsdienst gewijde plaats geweest zij, waarvan de bewijzen nog in haren schoot voorhanden konden zijn; of — zoo niet — zij toch mogelijk kortstondig tot godsdienstige oogmerken gediend kan hebben, of tot zulke godsdienstige verrigtingen, bij welke weinig verbrandingen plaats hadden.

Hoewel wij uit TACITUS weten, dat de Germanen slechts dàt met dèn naam van *godheid* of *goden* bestempelden, hetwelk zij alleen door eerbied aanschouwden (§), lezen wij toch bij denzelfden, dat zij aan zon en maan en aarde

(*) TACIT. *Germ.*, c. XI.
(§) *Germ.*, c. IX.

goddelijke hulde bewezen, en dat zij eene zekere soort van tempels hadden. Van die tempels is ons bouw en inrigting, uit berigten, die hooger dan de 5de eeuw opklimmen, wel gebrekkig bekend, maar uit de vroegste berigten, bij TACITUS bewaard, weet men toch: dat die heiligdommen, gelijk de tempel van Tanfana, met den grond konden gelijk gemaakt worden (*); dat er mogelijk een afbeeldsel der godheid, gelijk uit de beschrijving van het Hertha'sfeest (eigenl. *Nerthus*) bij TACITUS schijnt te blijken, en andere voorwerpen, welke hun heilig waren, als krijgsteekens, in bewaard werden (§); eindelijk, dat zij omheinde plaatsen waren, gelijk het woud der Semnonen, waarin men slechts geboeid mogt binnen treden, en waaruit men, gevallen zijnde, uitgewenteld worden moest (†). — Wanneer men deze kenmerken met onze schans vergelijkt, zal men daarin niets vinden, wat met die berigten in strijd is. Men zou zelfs, volgens dezelve, gissen mogen, dat de oudste omheiningen van gewijde plaatsen uit eenvoudige aardwallen (of, waar de natuur die opleverde, uit op elkander gelegde steenen) bestaan hebben. Zulke omheiningen worden nog veel gevonden en op zoodanige zou de uitdrukking nopens den tempel van Tanfana, dat die door CAESAR *met den grond werd gelijk gemaakt*, bijzonder van toepassing zijn.

Hij, die de ligging onzer schans aan den oostelijken oever van dit meer heeft gadeslagen, en van daar de zon

(*) TACIT *Ann.*, I. 51.

(§) *Germ.*, c. 40 en 7; *Hist.*, IV. 22; *Ann.*, I. 59; II. 25.

(†) *Germ.*, c. 39. Allerbelangrijkst zijn de berigten, door GRIMM verzameld over de Germ. tempels, vooral uit schrijvers na de 5de eeuw. — Vergelijk over dit onderwerp ook Dr. WAGNER, *die Tempel u. Pyramiden der Urbewohner auf dem rechten Elbufer*, Leipzig 1828. 8o, benevens zijn *Aegypten in Deutschland*, Leipzig 1838. 8o, en J. DE WAL, *Iets over de heilige plaatsen in Drenthe*, in 's mans *Bydragen tot de Geschiedenis en Oudheden van Drenthe*, Groningen 1842, bl. 131 en verv.

des morgens of des avonds hare stralen over den waterspiegel heeft zien verspreiden, of de maan en de fonkelende sterren des nachts zich spiegelend in de watervlakte; hij zal zich niet ontveinzen kunnen, dat dit gedenkstuk voor godsdienstoefening geschikt, en in staat geweest zij het gemoed te verheffen, en het oog der ziel op datgene te rigten, hetwelk slechts door eerbied aanschouwd kan worden. — Zien wij eindelijk nog, of, en in hoe ver, buitenlandsche gedenkstukken van dezen aard opheldering voor de bestemming onzer schans bevatten.

IV.

GELIJKSOORTIGE GEDENKSTUKKEN BUITEN ONS VADERLAND EN OORDEELKUNDIGE OPGAAF VAN DE GEVOELENS DER OUDHEIDKUNDIGEN, DIE DAAROVER BERIGT HEBBEN.

Bij de aanwijzing van gelijksoortige gedenkstukken buiten ons vaderland, zal ik mij slechts tot ons naastbij liggende landen bepalen, namelijk tot Frankrijk en Duitschland.

Schansen in Frankrijk.

CAYLUS geeft de afbeelding en beschrijving van eene oude schans, welker gedaante en ligging met de onze zeer overeenkomt. Zij ligt in Normandië bij Argentau en heet *Vieux Camp de Chatelier* (*). Het is een eenigzins ovaal plein, 288 el (*toises*) lang en 185 breed; aan de oostzijde is water, en voor het overige is hetzelve omringd van eenen wal van aarde, die 15, 16 en 18 el (*toises*) hoog is. Op het binnenplein bevinden zich twee heuvels, en in de noordwestelijke zijde van den wal is eene doorsnede of ingang. CAYLUS beweert, dat dit gedenkstuk eene Romeinsche sterkte zoude zijn; doch voert voor die meening geene andere, dan de ontkennende gronden aan, dat het noch van de Noormannen, noch van de Franken, noch ook van lateren middeleeuwschen tijd, afkomstig kan zijn. Aan de

(*) *Recueil d'Antiq.*, t. IV. Pl. c. XVI. p. 384.

oudste bewoners der streek, en aan de mogelijkheid eener andere bestemming, schijnt CAYLUS niet gedacht te hebben.

Op ruimer schaal dan CAYLUS, heeft DE CAUMONT de oude omwallingen of schansen in Frankrijk behandeld (*). Hij heeft er namelijk niet minder dan een twintigtal beschreven en van kleine afbeeldingen en aanteekeningen vergezeld. Zij heeten: *Camp d'Escures*, *de Chastillon*, *de Banville*, *Tombet Saint-Ursin*, *Camp de Bernieres*, *Castillon de Bénouville*, *Camp de Moult*, *de Quevrue*, *de trois Monts*, *du Plessis*, *de Campandié*, *de Holtot*, (ook *Camp des Anglais* genoemd), *de Bieres*, *de Chatellier*, *de vieux Castil*, *de Tiramourt*, *de l'Étoile*, *de Montabar* en *de Francheville.* Zij zijn ovaal, halfrond, vierkant, langwerpig vierkant, of van minder bepaalde, en door beschrijving niet aan te wijzen, vormen. Wallen, soms van onevenredige hoogte, en grachten, soms van onevenredige diepte, omringen dezelve. Sommige zijn van ééne, andere van twee, nog andere van vier doorsneden of ingangen voorzien. Het grootste dier kampen, dat van *Tiramourt*, is 1800 voet lang en 1600 breed; het kleinste, dat van *Campandié*, heeft slechts 200 voet lengte en 160 tot 180 voet breedte.

Even als CAYLUS, houdt DE CAUMONT deze gedenkstukken voor overblijfselen der Romeinen, en wel voor leger- of troepen-kampen, meestal uit het laatst der 3de eeuw onzer jaartelling, of iets later. Het is echter zeer opmerkelijk, dat de berigtgever sommige derzelve voor veel ouder houdt, bij voorb. uit den tijd vóór J. CAESAR; welke dus niet van de Romeinen afkomstig kunnen zijn. En dat de geachte schrijver van zijn gevoelen niet zeker is, blijkt ook hieruit, dat hij eenige dier kampen voor Gallo-Romeinsche woningen of huizen houdt, welke door de inwoners eener streek tot toevlugtsplaats gebruikt zouden zijn, tegen op roof uitgaande vijanden.

(*) *Cours d'Antiq. Monumentales* etc., Paris 1830—1838. (V voll. et V cahh. Pll.) tome II. p. 313 et suiv.

Maar ook in het algemeen, komen ons de door hem bijgebragte gronden voor Romeinsche afkomst niet voldoende voor. Slechts bij acht dier kampen toch, meldt hij, dat er voorwerpen van techniek in gevonden zijn; van die acht slechts bij twee, dat er Romeinsche voorwerpen, namelijk munten, in zouden ontdekt zijn; die munten worden niet genoemd en daarbij nog gezegd, dat het berigt van het vinden van munten in één dier kampen hem door een ander medegedeeld was. — Het is ver van mij, dat ik al, wat door den schrijver ten bewijze aangevoerd is, om die gedenkstukken voor Romeinsch te verklaren, zou trachten te ontzenuwen. Ik ontken niet, dat er onder die Fransche aardwallen kunnen zijn, welke van de Romeinen afstammen; maar de door den schrijver daarvoor aangevoerde gronden, hebben mij niet kunnen overtuigen. — Werpen wij een' blik op de

Duitsche schansen.

Over de in Duitschland aanwezige oude schansen of ringwallen, min of meer met de onze en de Fransche overeenkomstig, erlangt men een overzigt door raadpleging der geschriften, vooral van de H. H. KNAPP (*), KALINA VON JÄTHENSTEIN (§), WAGNER (†), KLEMM (**) en LISCH (§§).

(*) *Andeutungen zur Erforschung des Ursprungs und Zwecks der sogenannten Ringwalle*, in: *Archiv für Hessische Geschichte und Alterthumsk.*, II. B. 2 Heft, Darmstadt 1840. 8o. S. 262 — 296.

(§) *Böhmens Opferplätze* u. s. f., Prag. 1836. 8o. S. 45 en elders.

(†) In de bl. 103 noot (†) genoemde werkjes; vroeger ook in KRUSE's *Archiv für Deutsches Alterth.* u. s. f., II B. 2 und 3 Heft. No. XII, en later in de *N. Mittheil. des Thür. Sachs. Vereins für die Erf. Vaterl. Alterthumsk.*

(**) *Handb. der Germ. Alterthumsk.*, Dresden 1836. 8o. S. 240 u. f. en 343 u. f.

(§§) In 's mans *Text* bij het *Frederico - Franciscеum* en in de *Jahrb. für die Meklenb. Gesch. und Alterth.*

Bij deze schrijvers vindt men ook menig ander geleerde genoemd of aangehaald, die over de Duitsche ringwallen berigt heeft.

Misschien is de heer KNAPP de eerste geweest, die beproefde, een algemeen overzigt over die gedenkstukken te geven. Hij telt er drie en veertig op, en zoude dit getal zeker nog vermeerderd hebben, wanneer hij WAGNER's afzonderlijke geschriften, KLEMM's Handboek der Germ. Oudheidkunde en de Jaarboeken der Meklenburgsche Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheden, door LISCH en BARTSCH bezorgd, mede had geraadpleegd.

KNAPP omschrijft de door hem behandelde schansen, welke hij *ringwallen* noemt, aldus: het zijn omheiningen, welke grootendeels uit onbehouwen rotssteenen bestaan, zonder voegmiddelen onregelmatig op elkander gelegd, en die eenen ronden, min of meer elliptischen, kring vormen, boven *op* of *rondom* het plat of den top van een' berg of heuvel gelegen, en nu eens van eenen enkelen, dan van eenen dubbelen, dan driedubbelen wal voorzien zijn; terwijl sommige ook in de vlakte zijn gelegen. Bij eenige merkt men ook sporen van opgeworpen aarde, of van eene gracht, die den wal omringt, en gewoonlijk hebben zij een' of twee ingangen. Slechts één derzelve, de Radlstein in Bohemen, is van vier ingangen voorzien.

Bij deze beschrijving merkt men, dat het voorname onderscheid dier ringwallen van de Fransche en de onze daarin bestaat, dat zij in plaats van aarde, doorgaans van steen zijn; eene omstandigheid, die misschien deels aan plaatselijke oorzaken moet toegeschreven worden.

Van deze ringwallen telde de heer KNAPP er:

1.) Aan den Taunus, *negentien.*
2.) In Opper-Hessen, *twee.*
3.) In Rijn-Beijeren, *één.*
4.) In den Spezzart en aangrenzende streek, *vier.*
5.) Aan den linker oever van den Mein, *drie.*
6.) In Westphalen, *acht.*
7.) In Thüringen, *één.*
8.) In Bohemen, *vijf.*

In een daar aangeknoopt onderzoek, tracht de schrijver te bewijzen, dat dezelve niet van middeleeuwschen, noch ook van Romeinschen, maar veeleer van Oud-Germaanschen oorsprong zijn, en vermoedelijk eene godsdienstig-staatkundige bestemming hadden.

Zij zijn niet middeleeuwsch, zegt hij, omdat in zulk geval te onderstellen zoude zijn, dat eenig chronist daarvan gewaagd zou hebben, of dat zich *saga's* of overleveringen, daarmede in verband staande, zouden hebben overgeplant; eindelijk, omdat men geen verstandig doel kan opsporen, waartoe zij in dien tijd gediend zouden hebben.

Zij zijn ook niet Romeinsch, omdat er nimmer voorwerpen van Romeinsch karakter in gevonden zijn; omdat hunne ligging niet tegen de Germanen, maar juist tegen de Romeinen, gerigt is; eindelijk, omdat hunne architectonisch-strategische inrigting met den Romeinschen stijl in strijd is.

Er blijft dus slechts eene Germaansche afkomst over. En zoo houdt hij dezelve afkomstig van Germaansche volksstammen, die tot het groote verbond der *Sueven* behoorden; zoodat de Opperhessische ringwallen aan de *Katten*, de Westphaalsche aan de *Cheruskers*, de Saksische (aan de Elster) aan de *Semnonen*, de Boheemsche aan de *Markomannen* enz. zouden zijn toe te schrijven.

Derzelver godsdienstig-staatkundig karakter wordt daarna door den schrijver in dier voege bepaald, dat zij zouden gediend hebben tot godsdienstige feesten en zamenkomsten der gemeenten (*).

Maar van die 43 door KNAPP opgenoemde ringwallen waren er, zooveel ik uit zijn opstel meen te mogen afleiden, nog eerst vijf door ontgravingen onderzocht: vier in

(*) Dit was ook, volgens den schrijver, het gevoelen van den heer TAPPE, over de Westphaalsche ringwallen, in zijn geschrift: *die wahre Gegend und Linie der dreitägigen Hermanns-schlacht*, 1820. S. 29.

Bohemen en één in Saksen; de Boheemsche door VON JÄTHENSTEIN, de Saksische door Dr. WAGNER. Volgens VON JÄTHENSTEIN nu zijn de Boheemsche ringwallen deze: de wal bij *Wratislaw*, op den *Tëplitz*, op den *Burberg* en de *Radlstein*. Zij liggen op bergen en de omwallingen zijn van opeengestapelde steenen, soms ook van aarde; bij twee derzelve dubbel. VON JÄTHENSTEIN'S onvolledige beschrijving geeft wel geene duidelijke voorstelling van dezelve, doch de Radlstein maakt daarop eenige uitzondering. Deszelfs plateau op den berg heeft 1200 vierk. vademen omvang; rondom hetzelve is een dubbele steenwal en in dien wal bevinden zich vier ingangen, naar elke windstreek één (*). Onder de oppervlakte van het plateau vond men asch, kolen en beenderen (welke?); ook eene stof, op ijzeroer gelijkende, en overblijfselen van potten, welke zeer glad, rood van kleur, doch zonder versiering waren. Van den Tëplitz had VON JÄTHENSTEIN ook een fragment van een' spitsen, gepolijsten, basaltaardigen steen ontvangen, welken steen hij onder de oudste steen-werktuigen rangschikt. Des niettegenstaande houdt hij die gedenkstukken voor Slawisch, en schrijft daaraan eene godsdienstige bestemming toe, b. v. voor offeranden (§). De Slawische afkomst echter der door VON JÄTHENSTEIN beschrevene Boheemsche gedenkstukken is door degelijke oudheidkundigen in twijfel getrokken, en men heeft aan VON JÄTHENSTEIN, welligt te regt, Slawomanie toegeschreven, terwijl veel door hem bekend is gemaakt, hetwelk men voor Oud-Germaansch schijnt te moeten houden.

De omwallingen, door Dr. WAGNER in Saksen onder-

(*) Ook naar den Burberg, die deels uit steen en deels uit aarden wallen bestaat en 200 vierk. vademen omvang heeft, leidden vier voetpaden, aan elke windstreek-zijde één; zie VON JÄTHENSTEIN, t. a. p. S. 158.

(§) De schrijver vond ook andere omwallingen in Bohemen, die zich, door beenderen, asch en kolen, als religieuse offer- en begraafplaatsen onderscheidden; zie S. 145.

zocht, zijn niet minder dan zeventien in getal; behalve die, waarvan nog slechts enkele sporen aanwezig waren. Met uitzondering eener enkele, zijn zij in de vlakte of in moerassen gelegen. Zij hebben eene ronde of ovale gedaante (*). De grootste, en waarin de rijkste ontdekkingen gedaan zijn, ligt tusschen Schlieben en Malitzschkendorf; zij vormt een eenigzins elliptisch rondeel, van het noorden naar het zuiden, en heeft eenen omvang van 639 schreden. Een enkele wal van aarde omringt het ovaal, en heeft, aan de buitenzijde gemeten, de hoogte van 9 tot 10 el, op sommige plaatsen echter nog van 12 tot 18 el. Noord-westelijk en zuid-oostelijk bevinden zich in dezen wal enge en lage doorsneden, bijna gelijkvloers met den grond van het plateau, welk plateau in het midden alleen eenigzins verheven is. Bij ontgravingen op dit plateau, vond men vele voorwerpen van techniek en kunst, van steen, metaal, aarde en been, benevens eene verbazende massa dierenbeenderen; alles zeer door elkander vermengd. De schrijver tracht dienvolgens aan te toonen, dat dit eene groote offerplaats geweest zij, van Oud-Germaansche afkomst, van den volksstam der Semnonen (§).

Een ander wal-rondeel, door dien schrijver vermeld, en bij Giesmansdorf gelegen, heeft nog de meer in het oog loopende overeenkomst met onze Udeler-schans, dat de beide ingangen, waarvan de wal voorzien is, zich ten zuiden en ten noorden bevinden (†). Ook aan die schans kent de berigtgever dezelfde Oud-Germaansche afkomst en godsdienstige bestemming toe: een gevoelen, hetwelk tot dus ver door alle oudheidkundigen van Duitschland is aangenomen, althans nog door geenen is tegen gesproken. Eene bepaalde toetsing daarvan zoude ons te

(*) *Aegypten in Deutschland*, S. 83.

(§) De afbeelding der omwalling, zie in: *Tempel und Pyramiden*, Tab. II. fig. 3; over het daarin gevondene, is echter vooral te raadplegen 's mans werkje: *Aegypten in Deutschland.*

(†) *Tempel und Pyramiden*, S. 15.

ver voeren en zal op eene andere plaats ondernomen worden.

Hoe belangrijk de onderzoekingen en berigten van den heer WAGNER te houden zijn, zal men o. a. ook hieruit opmerken, dat de schrijver van het bekende *Handb. für Germ. Alterthumskunde*, de heer D. KLEMM, in een afzonderlijk hoofdstuk over de offerplaatsen der oude Germanen handelende, daarover niet anders medegedeeld heeft, dan een uittreksel uit de berigten van WAGNER over drie der Saksische ringwallen, met goedkeuring van het daarover uitgebragt gevoelen van dien geleerde.

Inmiddels gewaagt de heer KLEMM nog op eene andere plaats van schansen, welke door hem onder de krijgskundige gedenkstukken gerangschikt worden. Deze zijn 1.) de, *op* en *om* de bergtoppen, in sommige streken van Duitschland, aanwezige omwallingen van steen, bij het volk *Hünen-ringe* geheeten; en 2.) sommige omwallingen in Thuringen, de Opper-Lausnitz, Saksen en Beijeren, welke nu eens cirkel-, dan eirond zijn, eenen verschillenden omvang hebben, voor een gedeelte van dubbele wallen voorzien zijn, en bij het volk den naam van *Schwedenschanzen* dragen.

Wat de eerste of de steen-omwallingen aanbelangt, daarover heeft de heer KNAPP, door ruimer bronnen voorgelicht, onzes inziens, een juister berigt gegeven, en, op aannemelijke gronden, het krijgskundig karakter ontkend en eene staatk. godsdienstige bestemming verdedigd; en wat de ronde of ovale *Schwedenschanzen*, door den heer KLEMM in de tweede plaats voor krijgskundige werken gehouden, aanbelangt, zoo vind ik daarvoor bij hem geen bewijs opgegeven. Ook bevreemdt het, dat, daar hunne inrigting met de elders door hem gekenmerkte offerplaatsen overeen komt, hij aan deze schansen eene zoo verschillende bestemming toewijst. Doch die schansen zijn mij te onvolledig, enkel uit KLEMM, bekend, om daarover te kunnen oordeelen. In het algemeen zijn zij ook nog weinig onderzocht. Het beste onderzoek heeft men in de Lausnitzische

schansen gedaan, en ook dit onderzoek is, volgens KLEMM, onvoldoende. De Heer PREUSKER, die over de Lausnitzische schansen bijzonder berigt heeft, hield die werken voor Suevisch (*).

Eindelijk hebben wij nog het oog te vestigen op de omwallingen in het Meklenburgsche, omtrent wier onderzoek en beschrijving, gelijk als over vele andere gedenkstukken en onderwerpen der Germaansche en Slawische oudheid, de heer LISCH, Archivarius van den Groothertog van Meklenburg-Schwerin, groote verdiensten heeft. — De onderzoekingen in die schansen werden onder begunstiging der Regering ondernomen, en zijn geboekt in de Jaarboeken en jaarlijksche berigten der Meklenburgsche Maatschappij voor Vaderl. Gesch. en Oudheden (§). De uitkomsten dier onderzoekingen komen mij, wegens de naauwkeurigheid van onderzoek, en wegens de nieuwe gezigtspunten, welke zij ter opsporing van de afkomst, oudheid en bestemming dier schansen openen, te belangrijk voor, om ze niet beknopt voor te stellen. Ook bevatten zij nieuwe bouwstoffen voor de Germaansche archaeologie, voor de karakteristiek der Germaansche en Slawische oudheden, en voor de vergelijking met voorwerpen in ons vaderland gevonden.

Bedrieg ik mij niet, dan zijn in de evengenoemde geschriften zeven aard-omwallingen onder de volgende benamingen beschreven.

1. De vorstenburg Meklenburg (†).
2. De burg Werle (**).

(*) *Oberlaus. Alterthümer*, S. 18, bij KLEMM, S. 233. aangehaald; men zie ook andere daar ter plaats aangevoerde geschriften. KLEMM noemt t. a. p. in de 5de aanteekening, ook nog eenige soortgelijke schansen van Saksen, in den *Leipziger Kreitz.*

(§) *Jahrbücher (und Jahresberichte) des Vereins für Meklenb. Geschichte und Alterthumskunde*, — *von* G. C. F. LISCH *und* A. BARTSCH, Schwerin 1836 — 1841. VII Th.

(†) Zie de *Jahrbücher*, Jahrg. VI. S. 79. u. f.

(**) Ibidem, S. 91.

3. De Ravensburg (*).
4. De vorstenburg Ilow (§).
5. De burg Neuenburg (†).
6. De burg Dobin (**).
7. De hooge burg bij Schlemmin (§§).

1. *De vorstenburg Meklenburg.*

Deze werd door den heer LISCH onderzocht, en wordt door hem voor Wendisch gehouden. Hij ligt weinig schreden van het dorp Meklenburg in eene water-rijke weide, en vormt eenen regelmatigen regthoek, 220 schreden lang en 150 breed, wiens tamelijk steile hypothenuse 50 schreden hoog is. De eenige ingang is een voetpad, van het dorp derwaarts leidende. In het plateau vond men eenige kolen en overblijfsels van tegels. Vroeger waren daar munten gevonden, doch van zeer laten tijd. Het belangrijkste waren de scherven van tobben, welke op de oppervlakte verspreid lagen. De meeste waren van grafurnen uit den heidenschen tijd. Sommige dik, uit leem, met graniet-gruis en kiezels doorkneed, en van binnen en buiten overtogen met eene dunne, zuivere leemstof, die in het open vuur bruinachtig of zwartachtig gevlamd en gebrand was. Vele andere harde scherven droegen golfvenvormige versieringen, die er met een puntig werktuig op waren ingekrabt, en welke scherven tot de 11de of 12de eeuw schenen te behooren. Nog andere en jongere bestonden uit eene onzuivere, gewone tegel-aarde. Ook waren er scherven en ooren tusschen, uit hard, blaauwgraauw leem, die tot den vroegeren tijd der christelijke gebruiken schenen te behooren. — De schrijver houdt de

(*) Afgebeeld en beschreven in *Jahresbericht* van 1840, S. 110.
(§) *Jahrbücher*, Jahrg. VII. S. 156. u. f.
(†) Ibidem, S. 169. u. f.
(**) Ibidem, S. 174. u. f.
(§§) Ibidem, S. 176. u. f.

stichting van dezen burg voor uit den tijd kort vóór of na de invoering van het Christendom in Meklenburg.

Ik neem de vrijheid, daarbij op te merken, dat ten oosten van de weide, waarop deze schans of burg ligt, de Pingelberg met zijne kegelgraven gelegen is, welke graven, volgens denzelfden schrijver, voor Oud-Germaansch te houden zijn.

2. *De burg Werle.*

Deze werd onderzocht door denzelfden berigtgever, en de uitkomsten waren met die van den Meklenburgschen burg overeenkomstig. De vorm van den burg Werle was echter daarvan eenigzins verschillende. Het bewalde plein bestond in een afgerond langwerpig vierkant van 290 schreden lengte, 260 breedte, 970 omtrek en 10 voet hoogte. Naast aan den wal waren sporen eener gracht en eener aardophooging uit dezelve. Ook bemerkte men daar buiten nog een walletje, hetwelk naar denzelven leidde, benevens overblijfsels van eenen dwarswal; eindelijk nog een' lageren wal, als een trapezium, die met den hoofdwal door een' dam vereenigd was. Bij elke schrede vond men scherven van tobben, gelijk aan de Meklenburgsche; dikwijls zag men daaronder golvenvormig versierde, welke eenen lateren tijd kenmerkten. Men zou daarvan een' vrachtwagen hebben kunnen zamenbrengen, zoo men ze allen had verzameld. Inmiddels ontbraken de scherven uit vaste blaauwgraauwe aarde, der 13de eeuw.

Één voet diep onder den grond vond men: scherven, houtskolen, stukken van tegels, dierenbeenderen en enkele oudheden (welke?). De tegels waren (even als die in den Ravensburg, zie beneden n. 3) uit ligte met zand vermengde aarde, en voorzien van indruksels van stroo. Men vond ook vele zwartachtig geverwde graniet-steenen; een been van een klein paard, nevens die van andere dieren, klompen ijzer, een ijzeren mes, van gedaante als die, welke op Wenden-kerkhoven gevonden waren; ook een'

slijpsteen; en elders, ter diepte van een half voet, brokken van eenen menschenschedel, hoedanige ook op de oppervlakte gevonden waren. Eindelijk vond men ijzerslakken eener smidse, en weleer had men er groote ijzeren poorthaken en eene ketelhaal gevonden.

De schrijver schijnt ook dezen burg voor Wendisch te houden.

3. *De Ravensburg.*

Dezelve werd onderzocht door de heeren Pastor BOLL en LISCH, welke laatste haar den titel van *Wendischer Opferhain* geeft. Uit het berigt van den heer LISCH ontleenen wij het volgende.

Hij is een half uur van Nieuw-Brandenburg gelegen, en vormt een drie dubbel omwald plat, welks vreemde bouwtrant zonder afbeelding moeijelijk kan gekend worden. Een bijna cirkelrond plein, van 83 schreden middellijn en 294 schreden omvang, is omringd van een' wal van 16 voet middelbare hoogte, en besloten in eene gracht. Dit cirkelrond plein wordt op zijnen halfcirkel van buiten door een elliptisch plein gevangen, hetwelk 562 schreden lang en ook van een' wal omgeven is, die aan elke zijde eene uitdieping heeft. Dit elliptisch halfrond wordt van buiten voor een gedeelte door een rond omwald plein gevangen van 513 schreden lang, en welk omwald plein zijn' ronden boog begint te beschrijven op ruim het midden van het evengenoemd elliptisch plein en dien eindigt op het midden van den nog vrij gebleven halfcirkel van het eerstgenoemde ronde plein. Eene doorsnede ten noord-oosten doorsnijdt de drie wallen, en de vlakte-inhoud van het geheele gedenkstuk bedraagt 1591 roeden.

In de eerst genoemde ronde omwalling vond men scherven van grove urnen, met versieringen voorzien, welke men voor Wendisch hield. Ter diepte van één voet, vond men dezelfde scherven, benevens wit gecalcineerde vuursteen-stukken, en vooral ook vele fragmenten van tegels,

die ligt en poreus, geel en roodachtig gebakken waren. Sommige waren met een strijkhout hol gemaakt, en de schrijver hield dezelve voor Wendisch. Ook vond men nog beenderen van dieren, als van runderen en zwijnen, echter zonder sporen van verbranding. — Zoo ver het berigt van den heer LISCH.

De door LISCH begonnen onderzoekingen werden voortgezet door den heer BOLL, welke betuigt, dat deze burg de meeste overeenkomst heeft met dien van Schlieben, door Dr. WAGNER als Germaansch-Semnonisch beschreven (*).

De heer BOLL vond, op eene uitgestrektheid van een en een halve roede, en op de diepte eener manslengte in den wal of in den grond daaronder, het volgende:

1. Bewerkte graniet- en zandsteenen; steenen van een half tot één voet lang, op meerderen van welke urnen stonden; dunne steenen plaatjes, tusschen welke menschenbeenderen lagen; brokstukken van zandsteen, die het voorkomen van slijpsteenen hadden.

2. Vuursteenen, in groote menigte; daaronder een klein vuursteenen mes, een en een half duim lang, hetwelk misschien slechts de brok van een grooter was.

3. Steenen van gebrande of min hard gemaakte aarde.

4. Een stuk ijzer, als eene zeis, en een ander als een gesp-beugel, tusschen vele houtskolen en asch.

5. Beenderen van zwijnen, kalveren, runderen en herten.

6. Urnen-scherven in groote menigte, van meer dan honderd verschillende urnen, deels bruin, deels door het vuur zwart gebrand. De randen waren zorgvuldig versierd. Slechts zes volledige urnen werden er gevonden, staande op eene steenen plaat of vloer, en door kleine steenen beschermd. In die urnen bevond zich echter niets dan aschachtige aarde.

De door den heer BOLL opgemerkte overeenkomst met

(*) Zie boven, bl. 110.

den Schlieben'schen burgwal, en het gevonden vuursteenen mes, mogen bij de beoordeeling van het Wendische karakter, daaraan door LISCH toegeschreven, niet uit het oog verloren worden.

4. *De vorstenburg te Ilow.*

Door den heer LISCH onderzocht en voor Wendisch gehouden.

Dezelve is eene opgehoogde vlakte in eene weide, langwerpig vierkant, van het oosten naar het westen. De lengte bedraagt 600 voet, de breedte 400 voet, de omvang 2000 voet; de hoogte, op eenige plaatsen 20, op andere, vooral westelijk, 30 voet.

Dat deze burgwal Wendisch zoude zijn, besluit de schrijver uit de overeenkomst met dien van Meklenburg. Men vond er, ter diepte van één en een half voet, houtskolen, beenderen van runderen en zwijnen en een' menschen schedel; leemfragmenten, aan welke indruksels van stroo te zien waren; scherven van urnen, deels grof en deels fijn, sommige doorkneed met tot gruis gestampte graniet-steentjes, andere golvenlijnig versierd. Deze scherven werden nog op de diepte van 5 voet gevonden. Ook ontdekte men een spinsteentje van roodachtig gele leem.

Het is opmerkelijk, dat de schrijver bij het slot verklaart, dat deze burg ook wel eene Germaansche woonplaats konde zijn. — Niet ver van denzelven, ligt eene andere omwalling, grooter dan deze, doch merkelijk lager en door den schrijver voor eene Wendische legerplaats gehouden. De nadere beschrijving ontbreekt.

5. *De burg Neuburg.*

Ook deze werd onderzocht en beschreven door den heer LISCH.

Hij is eenzaam gelegen, een half uur van Ilow, in het dorp Neuburg, en vormt een vierkant.

Rondom zijn sporen van meer dan ééne lagere omwalling. Er werden vele scherven gevonden, aan de meergenoemde gelijk; deels grof, deels fijn en met golven-vormige versieringen voorzien; één derzelve had een kruis in relief met even lange armen, één duim hoog (vermoedelijk ingedrukt). Ook werden er brokken gebakken leem met indruksels van stroo, steenen en beenderen gevonden; als mede vier spinsteentjes, gelijk aan die van Ilow. Waarschijnlijk houdt de berigtgever ook deze burg voor Wendisch. In de scherven onderscheidt hij drie tijdperken: de oudste zijn de grove, de latere zijn de fijnere en ligt-versierde; daarna volgen die der 13de eeuw.

Ik kan niet nalaten, hierbij op te merken, dat de ondervinding mij geleerd heeft, dat in ons vaderland zeer grove scherven gevonden zijn, bij zulke, die tot de 9de of 10de eeuw te brengen zijn.

6. *De burg Dobin.*

Mede onderzocht en beschreven door den heer LISCH.

Hij is de grootste der door hem aangevoerde burgwallen, en vormt een langwerpig vierkant van 350 schreden lengte en 200 breedte. De gedaante komt dus meest overeen met dien van Meklenburg. De lengte is van het noorden naar het zuiden. Ten noorden heeft de wal 45 voet hoogte en in het midden is eene opvaart. Men vond leem-fragmenten met indruksels van stroo, over het plateau verspreid, en vele scherven met horizontale parallellijnen versierd; zeldzamer trof men op die scherven de golvenlijnige versieringen aan.

7. *De hooge burg bij Schlemmin.*

Ook deze werd onderzocht en beschreven door den heer LISCH. Dezelve maakt een langwerpig vierkant uit, van 200 schreden lengte en is omringd van een' wal, die 725 schreden omvang heeft, gemeten uit de gracht, welke den

wal omgeeft. Aan de noordelijke en zuidelijke zijde is eene doorsnede, welke tot binnenrijden dient.

Op eenigen afstand zuidwaarts is nog eene tweede, doch lagere omwalling gelegen; en oostelijk, op het naaste terrein, bevindt zich eene kleine zee.

Ofschoon men in dezen burgwal ontgravingen heeft in het werk gesteld, welke acht dagen duurden en die van grooten omvang waren, heeft men daarin niets gevonden. De heer LISCH vermoedt uit dien hoofde, dat deze burgwal niet aan de Wenden, maar aan veel vroegeren tijd, zou moeten toegeschreven worden, in welken vroegeren tijd gereedschappen zeldzaam waren; voorts dat dezelve eene godsdienstige bestemming gehad heeft. »Op eenen Wendischen oorsprong, zegt hij, duidt niets". En toch, indien ik wèl zie, is de inrigting en vorm overeenkomstig met zulke, welke elders door den schrijver voor Wendisch verklaard zijn.

Zou het niet mogelijk zijn, dat de Wenden in Meklenburg vroegere Germaansche gedenkstukken ingenomen, gebruikt en soms tot gelijksoortige oogmerken bestemd hadden, als waartoe zij oorspronkelijk door de Germanen opgerigt en aangewend waren?

Uit dit korte overzigt van buitenlandsche schansen en van gevoelens van onderscheidene oudheidkundigen over dezelve, zal men, hoop ik, zien, hoe ver men het in onze nabuurlanden met de opsporing der oudheid, afkomst en bestemming dezer gedenkstukken gebragt heeft; en men ontwaart ligtelijk, dat daarover verschillend geoordeeld wordt. Hoe belangrijk echter die buitenlandsche berigten ook in vele opzigten zijn mogen, zij zijn geenszins voldoende om ons *zekerheid* te verschaffen aangaande den oorsprong en de bestemming van onze schansen. — Van hier ook, dat ik de opmerkingen aangaande de Udeler-schans, zooveel mogelijk, onafhankelijk van buitenlandsche onderzoekingen heb voorgesteld; en er misschien niet mindere hoop

is, dat onze gedenkstukken tot opheldering der buitenlandsche zullen bijdragen, dan dat de buitenlandsche de onze toelichten; wanneer namelijk de onderzoekingen over de overige oude vaderlandsche schansen met dezelfde oplettendheid zullen uitgebreid zijn. Maar indien die hoop ook ijdel ware, en indien volgende ontgravingen zelfs bewezen, dat wij in onze voorgestelde opmerkingen, over de oudheid, afkomst en bestemming der Udeler - schans, hadden gedwaald, zoo zullen wij eenige verschooning zoeken mogen in de duisterheid van het onderwerp en in de bewustheid, dat het onderzoek niet zonder zorgvuldigheid was in 't werk gesteld; eene zorgvuldigheid, in welke niet alle buitenlandsche schansen gedeeld hebben. Zulke onderzoekingen echter, door afbeeldingen aanschouwelijk gemaakt, kunnen alléén hoop geven, van eens met *zekerheid* over deze gedenkstukken te oordeelen. Door de zoodanige toch, zal men eerst de kenmerken van het onderscheiden karakter dier schansen leeren kennen, om daaruit de, soms welligt verschillende, bestemming af te leiden. En daardoor zal men op nieuw in staat gesteld worden, om bijdragen te leveren tot opheldering van het godsdienstig en maatschappelijk karakter onzer voorvaderen, welke vruchteloos bij oude schrijvers gezocht worden, en die hunne, soms korte, onvolledige of onjuiste berigten aanvullen, wijzigen en verbeteren kunnen.

Museum van Oudheden,
Leyden, den 23 Maart 1843.

NASCHRIFT.

Na het afdrukken van het, in voorstaande verhandeling, over *Hüne* zamengebragte, werd ik, door den *Algem. Konst- en Letterbode* van den 28 April j. l., op eene belangrijke plaats van BEDA opmerkzaam gemaakt, in welke, onder de stammen van Noord-Duitschland, ook de *Hunni* genoemd worden, door welke, volgens een geacht berigtgever aldaar, de Aziatische, onder Attila berucht gewordene, Hunnen niet kunnen verstaan worden, en welke plaats o. a. door JAKOB GRIMM, tot nadeel zijner onderzoekingen omtrent de reuzen-benamingen en *saga*'s, in zijn *D. M.* S. 296 en verv., was voorbijgezien. Ook mij bleef die plaats onbekend, en ik betuig, dat, zoo zij mij bekend geweest was, ik, hetgeen bl. 95 en verv. in de aanteekening (*) over *Hüne* is bijeen gebragt, merkelijk gewijzigd zou hebben. Dezelve staat in BEDA's *Eccles. Hist. Gent. Angl.*, V. 9. (10, volgens de voor mij liggende edit. Cantabrig. van 1643) en luidt: »Quarum (sc. gentium, die het woord Gods nog niet kenden) in Germania (*Ecgberht*) plurimas noverat esse nationes, e quibus Angli, vel Saxones, qui nunc Britanniam incolunt, genus et originem dixisse noscuntur. Sunt autem Fresones, Rugini, Dani, Hunni (volgens Alfred's A. S. vertaling *Hune*), antiqui Saxones, Boructuarii."

Uit deze plaats blijkt o. a., dat BEDA de *Hunni* voor een Germaansch volk heeft gehouden, hetwelk ten tijde

9*

toen hij schreef, het laatst der 7de of het begin der 8e eeuw (*), in Noord-Duitschland nog bestond.

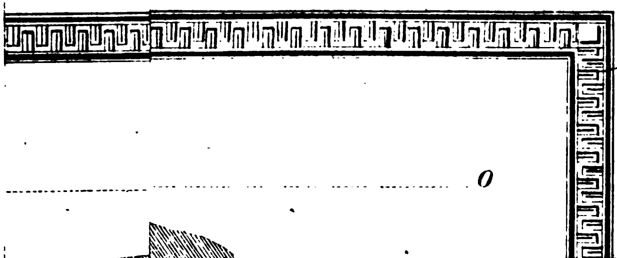
Uit hoofde van de ruimte, welke mijne voorstaande mededeelingen reeds hebben ingenomen, kan ik mij thans niet bij eene nadere behandeling dezer plaats bepalen, en merk nog slechts op, dat, bijaldien men de *Hünen*-gedenkstukken van deze *Hunni* afkomstig of daarnaar genoemd kon achten, oderzelver Germaansch karakter, ook dat onzer Hune-schans, bevestigd zijn zou. Dat de *Hunni* van BEDA door dien schrijver voor een Germaansch volk gehouden zijn, blijkt voldoende daaruit, dat hij ze als inwoners van Germanië en nevens andere zuiver Germaansche volken opnoemt. Vooral belangrijk is het, in het oog te houden, dat hunne oudheid en aanwezigheid in Germanië hooger opklimt, dan de leeftijd van BEDA. Die hoogere oudheid blijkt hieruit, dat BEDA hen onder de stamvaders der in zijnen tijd in Britannië wonende Anglen en Saksers noemt; ook, dat zij gelijktijdig met andere Germaansche volkeren opgeteld worden, wier namen allen bij vroegere schrijvers voorkomen. Zoo zijn namelijk reeds aan TACITUS bekend: de *Frisii* (§) (*Fresones* bij BEDA), de *Bructeri* (†) (*Boructuarii* bij BEDA), de *Rugii* (**) (*Rugini* bij BEDA), en ook de *Angli* (§§); terwijl PTOLEMÆUS reeds van de *Saxones* en JORNANDES van de *Dani* gewaagt.

29 April 1843. L. J. F. J.

(*) BEDA voltooide in 731 zijne *Eccles. Historia*: zie H. GEHLE, *de* BEDA *venerab. vita et scriptis*, Lugd. Bat. 1838. p. 10 en elders.

(§) *Germ.*, c. 35. (†) *Germ.*, c. 33.

(**) *Germ.*, c. 43. (§§) *Germ.*, c. 40.

O

hetgeen ik nopens de oude Heeren en Vrouwen van Ammerzode in oude oorkonden gelezen had. Wel is mij geen licht opgegaan over datgene, hetwelk VAN SPAEN (*) en NIJHOFF (§) en VAN DER AA (†) in duisternis gehuld zagen; wel ontdekte ik geen feiten, door de geschiedenis verzwegen of vervalscht; maar toch iets meer, dan hetgeen de geschiedkundigen hebben nagevorscht en de geschiedenis bewaard heeft, is de vrucht mijner onderzoekingen in den ouden, bouwvalligen vleugel. Mogten de lezers van deze Bijdragen met dezelfde toegevendheid mijn verslag lezen, als het vriendelijke gezin van den achtenswaardigen grijsaard het hoorde.

Zoo als ik meldde, geen spoor is er te ontdekken, dat ons tot het jaar der stichting of de eerste Heeren van Ammerzode leidt; ook vindt men onder de oude papieren niet één, dat gewag maakt van veranderingen of verbeteringen, aan het slot bewerkstelligd. Alleen ontdekte ik een latijnschen brief, waaruit blijkt, dat de *vicarye* of *capelrye op 't huis t Amersoye* (**) in Aug. 1441 is gesticht door Johan van Broekhuisen. Deze stichting is door Roelof van Diephout, Bisschop van Utrecht, bevestigd. De namen der geestelijken, die deze kapel bedienden, zijn verloren geraakt; waarschijnlijk waren het dezelfde, die de dienst in de dorps-kerk van Ammerzode waarnamen. In een oud aanteekeningboek vond ik een hoofdstuk, getiteld: *Origo et series Missionariorum ex ordine Minorum in Amelrode*, hetwelk meldde, dat de R. C. in den Bommeler-

(*) *Oordeelk. Inleid. tot de Hist. van Gelderland*, deel III. bl. 266 volgg.

(§) *Ged. uit de Gesch. van Gelderl.*, deel III. *Oork.* bl. 268.

(†) T. a. p.

(**) De origineele brief, beginnende: *In nomine Domini Amen*, is nog in het Archief. De Confirmatie-brief, vroeger aan den stichtingsbrief vastgehecht, blijkens het nog aanwezige zegel van den Bisschop, is verbrand.

en Tielerwaard, in 1651, voor de eerste maal, na de afschudding van het Spaansche juk, onder het opzigt van een' herder kwamen, die in het jaar 1674 op het kasteel Ammerzode stierf. Waarschijnlijk zullen Johannes Lemmers, Petrus van der Hulpen, Petrus Vogelssanck en Petrus de Kindere, die tusschen 1674 en 1781 leeraars bij de R. C. gemeente van Well, Ammerzode en Wordragen waren, ook in de slot-kapel, daar alle Heeren en Vrouwen leden der R. Kerk waren, de dienst hebben verrigt (*).

Buiten allen twijfel heeft Ammerzode, aan de grenzen van Gelder en Braband, gedurende de herhaalde oorlogen tusschen deze gewesten, den krijg tusschen Gelder en Bourgondië, en de inlandsche beroerten en veten in de 13de, 14de, 15de en 16de eeuw, veel geleden en zal nu en dan ver- en heroverd zijn geworden. Soms was het, vooral onder Johan van Broekhuisen, een schrik der Bosschenaars, die zich bitter over *menigerhande quellagien en schaden haere borgherij door den Heer van Geesteren* (§) *aengedaen*, beklaagden.

De eerste maal werd het door Willem Hertog van Gelder, in Augustus 1386, belegerd, wijl Arend, Heer van Hoemen en Midlar, door zijn huwelijk met de erfdochter van Arnold van Herlar Heer van Ammerzode, in den oorlog tusschen zijnen leenheer en Johanna van Braband, tegen eed en pligt, de zijde der laatste had verkoren. De geschiedenis heeft Arends stoutmoedig antwoord aan den Hertog, toen deze het slot opeischte, bewaard: hij wist te sterven, zeide hij, maar zou de trouw aan de Hertogin niet breken. Na eene dappere verdediging van weinige dagen, werd het ingenomen en verbeurd verklaard (†).

Toen Johan van Broekhuisen, Erfhofmeester van Gelre, in den vermaarden slag van St. Hubert, den 3 November

(*) Bijlage *A.*

(§) Joh. van Broekhuisen.

(†) OUDENHOVEN, *Beschrijv. van 's Hertogenbosch*, bl. 200; VAN HEURN, *Beschrijv. van 's Hertogenbosch*, deel I. bl. 426.

van het jaar 1444 tusschen Hertog Arnold van Gelre en Hertog Gerard van den Berge geleverd, met andere Edelen was gevangen genomen, toog (1445) zekere Jakob Ottensz van wege Jan van Rossum voor Ammerzode en nam het in. Dit kon Johan van Culenborch, door bloedverwantschap aan Broekhuisen verbonden, niet lijden. Hij verzamelde eenige manschappen, riep de hulp der Gelderschen in en trok voor het slot. Een oud Kronijkschrijver (*) meldt, hoe hij het vermeesterde. *Dair stont* (dus luidt het verhaal) *een rosmolen* (voor het kasteel), *dair ginghen sij inne liggen, ende hadden een bode met den busse voor, ende bad den poortier, dat hij sijnen Heer een brief geven wolde, als hij t' huys quam. Ende de poirtier ontfingh den brieff, ende liet sijn handt tusschen die poorte vallen, ende drongen hem so die poorte over den hals, ende beliepent uys.*

Ook in den oorlog tusschen Gelderland en Bourgondië werd het kasteel Ammerzode, welks Heer een getrouwe aanhanger van Karel van Gelre was, op *St. Jans Baptistendach* van het jaar 1513, door Henrik van Nassau, den aanvoerder van het Bourgondische leger, ingenomen (§).

De geschiedenis maakt wel van geene belegeringen van dit slot, gedurende den tachtigjarigen oorlog, gewag, maar meldt uitdrukkelijk, dat het in den aanvang der beroerten veel geleden heeft (†). Ook bij den inval van Lodewijk XIV. werd het, terwijl vele andere sloten verwoest of geslecht werden, gespaard, edoch op zware contributiën gesteld. Alleen in 1672 moest het bij de zeven duizend gulden aan geld, haver, hooi, stroo, garst, kapotten en schoenen opbrengen; ook moesten de boeren der heerlijkheid drie maanden aan het fort Crevecoeur arbeiden. In 1673 waren de eischen der bevelhebbers van Crevecoeur en

(*) Zweder de Culenburch, *Orig. Culenb.*, bij Matthaeus, *Analect. medii aevi*, t. III. p. 650.

(§) Oudenhoven, *Beschrijving van 's Hertogenbosch*, bl. 200.

(†) Kok, *Vaderl. Woordenboek*, deel XXX. bl. 819.

St. Andries niet minder. Zij bragten de landlieden schier tot wanhoop en den Heer in groote verlegenheid. In de kamer, waarin het overblijfsel van het archief berust, vond ik, onder andere, door ouderdom schier verteerde papieren, behalve de sauvegardes van den Prins van Oranje (*) en van Turenne, een aantal brieven van De la Cuvetiere, bevelhebber van Crevecoeur, van Dumeurier, ambtenaar van den Koning op het fort St. Andries, ordonnantiën van den Intendant Louis Robert (§), van den Luitenant-Generaal Graaf De l'Orge (†) die ook in briefwisseling met eene der jonkvrouwen der Vrouwe van Ammerzode schijnt geweest te zijn), vol scherpe uitdrukkingen en bedreigingen, van het slot en de woningen der onderhoorigen van hetzelve, zonder genade, aan de vlammen ten prooi te zullen geven, indien de geëischte som of voorraad van voeder en vee niet oogenblikkelijk wierd opgebragt (**).

De grootste ramp, die Ammerzode trof, was ongetwijfeld de geweldige brand van den 13 Februarij 1590, die het bijna geheel vernielde, *zóó datter van de timmeragie*,

(*) Het stuk, waarbij de prins van Oranje het slot Ammerzode enz. onder zijne *bijzondere protectie*, *bescherming ende sauvegarde* neemt, is den 29 Junij 1672 door den Prins zelven en C. HUYGENS, geteekend.

(§) *Chevallier, Conseiller du Roy en ses conseils, Intendant de Justice, Police et Finances dans toutes les places et pays conquis par sa Majesté sur les Hollandois.*

(†) *Lieutenant général des armées du Roy, Commandant pour sa Majesté dans les villes et forts de Nymègue, Arnhem, Bommel, le fort de Schincq, St. André et le pays despendant.*

(**) Deze kleine collectie is, schoon van geen historisch belang, waardig om plaats in het Archief te blijven behouden. Behalve de eigenhandig geschrevene brieven van De la Cuvetiere, Dumeurier en De l'Orge, vindt men er ook van den Ridder de Belloy, kwitantiën van *Vigny Bannatyne, Capitaine du Regiment de Douglas* enz., een pas door *le sieur Despagnes, Commandant pour le Roi à Bommel.* De stukken van Robert zijn gedrukt, maar door hem zelven geteekend.

zegt eene oude oorkonde, *naauwelijks een splinter is overgebleven.* Alleen een ronde toren aan de noord-oostzijde, met een klein gedeelte van het vierkante gebouw zelf, mitsgaders de buitengevel eener poort, die nog het jaartal 1564 draagt, staande onder een wapenschild, in het laatst der voorgaande eeuw onkennelijk gemaakt, zou, volgens eene overlevering (*), gespaard zijn gebleven. Ook een groot gedeelte van het archief, de familiepapieren van het Huis Lockhorst (§), het huisraad, goud, zilver, de juweelen van George van Arkel en zijne echtgenoot Anna van Lockhorst, en het geld, huisraad, de goederen, kleederen, kleinooden en brieven, die de *nabuiren* en *inwoonders, overmits den periculeusen tijt, op het slot geborgen hadden*, werden door het vuur verteerd. Slechts eenig goud en zilver werd later in de asch terug gevonden. George van Arkel zelf werd daar een slagtoffer van den brand. Zes dagen mogt hij slechts die ramp overleven. Zijn zoon Otto van Arkel liet het voorouderlijke kasteel herbouwen. Latere eigenaars hebben het van tijd tot tijd verbeterd en verfraaid. Alleen die vleugel, waarin zich de kapel en de archiven-kamer bevinden, sedert menschengeheugen niet bewoond, schijnt, schoon inwendig hersteld, in zijn oorspronkelijk muurwerk gebleven te zijn. De dikke muren, de diep in dezelve uitgehakte vensters, de steenen vloeren, de verwulfde vertrekken, heugen meer dan twee eeuwen. De bouwvallige staat, waarin zich deze overblijfselen bevinden, doet ons vreezen, dat zij welhaast

(*) Robidé van der Aa, t. a. p.

(§) Meermalen werden er, bij gelegenheid, dat afstammelingen van George en Anna zich in het huwelijk of in een adelijk stift wilden begeven, attestatiën nopens dien brand gevraagd. Zoo schreef men uit *Maubeuge*, om *nadere satisfactie* over de *Leenheeren van Lokhorst.* Ook vindt men brieven om attestatiën van George van Renesse Vrijheer van Elderen, en van Anna Catharina de Renesse d'Elderen. Die aan Jonkvr. Johanna van Herlar gegeven, vindt men hier achter, Bijlage *B.*

dien ten gevolge voor hem in zijne vete met zijne moeder Margaretha verrigt heeft, is niet opgeteekend. In het volgende jaar (1354) stierf hij, zonder opvolgers na te laten, en nu viel Ammerzode, bij broederdeeling, aan Johan van Herlar Heer van Ameide ten deel, die het zijnen jongsten broeder, Arnold of Arend van Herlar in leen gaf. Arnolds eenige dochter huwde met Arend Heer van Hoemen en Midlar, die in 1384 en 1386 als heer van Ammerzode voorkomt (*). Deze laatste was een dapper krijgsheld. Daar hij echter, in den oorlog tusschen zijnen leenheer, den Hertog van Gelder, en Johanna van Braband, de partij der laatste had gekozen, werd zijn slot, reeds bij de uitbarsting van den krijg, door den eersten ingenomen en verbeurd verklaard. Ofschoon Arend later de gunst van zijnen leenheer herwon (§), werd hem Ammerzode echter niet terug gegeven, maar, nadat Gerit van Bruchem, die er, als van het geslacht van Hoemen, aanspraak op maakte, van zijn regt had afgestaan, is het door den Hertog, gedurende zijne afwezigheid buiten 's lands, aan Godert van Stramprade, zijnen oversten rentmeester, ter bewaring gegeven (†). Ook zijn zoon Guyart van Hoemen, Burggraaf van Odekerken, komt niet als Heer van Ammerzode voor. Alleen blijkt uit het archief te Vilvorden (**), dat hij zich met Antoni van Bourgondië, Ruwaard van Braband, over de schade, die zijn vader in den Gelderschen oorlog geleden had, ten opzigte van een mansleen van 200 oude

dienstbaarheid, MATTHAEUS, *de jure Gladii*, p. 367; *de Nobilit.*, lib. IV. c. 25. p. 1095; *Analect.*, t. IV. p. 385; VAN DE WALL, *Privil. van Dordrecht*, deel I. bl. 136, 137, 198; IDSINGA, *Staatsr. der Vereenigde Nederlanden*, deel II. bl. 153 volg.; VAN MIERIS, *Charterb.*, deel II. bl. 76. 797; deel IV. bl. 237.

(*) NIJHOFF, t. a. p. deel III. bl. 114 en 182; VAN MIERIS, *Charterboek*, deel III. bl. 452; VAN SPAEN, t. a. p.

(§) NIJHOFF, t. a. p. deel III. bl. 205, 206; VAN DER AA, t. a. p. (*s*)

(†) NIJHOFF, t. a. p. deel III. bl. 178, 182.

(**) VAN SPAEN, t. a. p.

schilden 'sjaars, die hij, als Heer van Ammerzode, van den Hertog plagt te houden, verdragen heeft. Volgens PONTANUS en SLICHTENHORST vermaakte Hertog Willem, bij uitersten wil, aan zijn' bastaard Johan, *het slot en gerechte van Amerzode, beyde bij wijlen Arndt van Hoemen bezeeten, mids dat gemelte heerlijkheden, bij ontstentenis van kinderen, aan des Hertogs erven zouden vervallen, die ze voor* 1000 *Rijnsse guldens weder moghten inlossen en t allen tijden des noods tot haer gebruijck doen openen* (*).

Het blijkt niet, dat Johan met die heerlijkheid beleend werd. Waarschijnlijk heeft hij zich met zijn' oom te dien aanzien verdragen, wijl wij niet kunnen gelooven, dat Reinald, *die in aert en inborst vredigh was, zoodat hij eerst niemand gaerne soude verkort hebben ofte op de teenen getreden* (§), den uitersten wil van zijnen broeder Willem niet zoude geëerbiedigd hebben. Volgens VAN SPAEN, zou Johan Steck Heer van Beeck, een man van hoog aanzien, lid van 's Hertogs raad en diens *lieve neve* (†), Ammerzode, of wel de eischen er op, van het geslacht Hoemen geërfd hebben. Uit eenen door NIJHOFF medegedeelden brief, blijkt echter, dat deze heerlijkheid den 10 Februarij 1405, bij ruiling, aan dezen edelman werd overgedragen, maar dat deze, den 2 October 1412, haar wederom, tegen betaling eener zekere som, aan den Hertog van Gelre opdroeg (**). In een' anderen brief van datzelfde jaar, waarbij hij al zijn goed te Loet en in den Duffelt aan Heer

(*) PONTANUS, p. 350; SLICHTENHORST, bl. 174.

(§) SLICHTENHORST, bl. 176.

(†) Deze woorden beteekenen niet, gelijk VAN DER AA t. a. p. meent, *bloedverwantschap*. De meeste Baanrotsen en andere edelen werden door hunne leenheeren, ten teeken van gunst en vriendschap, *lieve neef* genoemd. Zelfs Karel V. en Filips II. noemden sommige Hollandsche edelen van hoogen stam *neef*, ofschoon niet van hun bloed.

(**) VAN DER AA t. a. p. (*v*).

Henrik van Appeltern, Ridder, verkoopt, noemt hij zich nog *Heer van Amerzode*, en na zijnen dood liet zijne eenige dochter Meralda, gehuwd met Goossen Heer van Rossem, zich daarmede beleenen. Ik ben buiten staat, dezen Gordiaanschen knoop te ontwarren en laat deze taak aan onze tegenwoordige Geldersche oudheid- en geschiedkundigen over.

Hertog Willem schonk Ammerzode aan zijnen bastaard, Willem Heer van Wachtendonk (eene heerlijkheid, aan de Niers, beneden het ambt Kriekenbeek), den 13 December 1416 door Keizer Sigimund gelegitimeerd. Deze bezat het tot *Sinte Marcusdach*, *des heyligen Euangelist* van het jaar 1424, toen hij, blijkens brieven, in het archief aanwezig, »met Hermanna van Batenborch, sijn echte huysvrouw, Johan Heer tot Broeckhuysen ende tot Weerdenburch verkocht 't slot van Amersoyen mit den voorburchte ende graven, mit der heerlijcheyt van Amersoyen, mit den dorpe, gerichte, hoege ende leege, met mannen ende dienstmannen ende mit allen leenen, geestelijck ende waerlyck, mit horigen, wastinsegen, ende Keurmeeschen luden, mitten houen, erue ende gueden, rinte ende thienden, tinssen, pachten, hoenren, capoenen, gansen, gulden, jaergulden, wijnde, water, visscherijen, bosch, broick, aertlanden, alle vervallen, ende opcommigen, forfeyten, mit alle hoire toebehoiren, soe wie ende in maeten, als hij die voirscreve heerlijcheyt van den Hertoge van Gelre ende Grave van Sutphen gewesselt, gecregen ende beleent heeft, mit den tienden tot Driel, tot Rossem ende Heerwairden ghelegen, daer nyet vuyt gescheyden. Tot waerborge van de voorschreve coop bad en zette hij Eduwaert, Here tot Haeps ende Voicht tot Belle, synen broeder. Ook ontsloeg hij alle Ridderen, Knechten en andere goede mannen, off een yegelijcken besondere, die leengoede van de heerlijcheyt van Amerzoije halden, van de hulde ende eedt, die sij hem gedaen hebben, en bad en begeerde, dat sij voortaen heur leenen versoucken ende ontfangen van Johan Heere tot Brouckhuysen ende Weerdenborch

ende sijne erven, als Heere van Amersoyde". In het volgende jaar *des Saterdaechs post dominicam reminiscere* werd Broekhuisen *ende syne erven* er door Hertog Reinald mede beleend, *tot een onversterffelijcken erfleen te verheergewaden met een ponde goetz geltz* (*).

Deze Johan was de afstammeling van een edel Geldersch geslacht, hetwelk vele beroemde krijgshelden en geleerden heeft voortgebragt en door huwelijken tot hoogen luister is opgevoerd (§). Ook van hem kunnen wij slechts kortelijk gewagen, daar de geschiedenis van Gelderland, voor zoo ver zij uit oude oorkonden en latere geschiedkundige werken ons bekend is, weinig of geen gewag van hem maakt. Eene optelling van stukken, waaronder zijn naam als getuige voorkomt of zijn zegel afhangt, zou voor den lezer van geen belang zijn. Wij vergenoegen ons dus, met de vermelding, dat hij op *Donderdag na St. Lambertsdag* van het jaar 1428 *landregten* en *keuren* aan zijne *goede luiden te Amerzode* heeft gegeven en de stichter was van de vroeger gemelde kapel op zijn slot. Hij stierf in 1443 en liet zijne heerlijkheid na aan zijnen eenigen zoon Gerrit of Gerard, die in de geschiedenis *Erfhofmeester des Hertogs van Gelre* genoemd wordt. Hij moet een eerlijk en vredelievend man zijn geweest. Voet van Oudheusden meldt (†), dat hij met Sweder Bolling, *Commandeur tot Tiel*, in 1434 tot regter werd gesteld over een geschil tusschen Johan van Culenborch en Willem van Buren, en reeds in het eerste jaar zijner regering liet hij Johan van Hemert, Vranck Pieck en Otte van Malsen uitspraak doen in zijn geschil met Jan Oem van Elmen Heer tot Bockhoven, over *een weerdt, liggende aen de Hoechduytsersijde, die hij en sijne voorvaderen tot dien daage toe gebruyct hadde.*"

(*) In het archief berusten zes brieven, deze verkooping betreffende.

(§ Van der Aa, t. a. p. (*gg*) Het is mij nogtans niet bekend, of de vermaarde Latijnsche dichter Janus Broekhusius van dit geslacht was.

(†) *Beschrijv. van Culemb.*, bl. 104.

Het geschil werd ten zijnen voordeele beslist. — Gerard volgde, als leenman van den Hertog van Gelre, diens banier in den oorlog tegen Gulik, en sneuvelde den 3 November 1444, in den vermaarden slag van St. Hubert. Zijne echtgenoot, Walravina van Brederode, dochter van Walraven en van Jenne van Vianen en Ameiden (*), had hem vijf zonen geschonken.

VAN SPAEN wil, dat Walraven van Broekhuisen hem als Heer van Ammerzode opvolgde. In het archief echter berustte een *maechgesceyt*, *den* 20 *Jan.* 1457 *opgericht ende gemaect tusschen Johan*, *Walraven ende Reinout van Brouckhuysen bruederen*; *daerbij Walraven behoudt dat slot ende heerlijcheyt tot Amersoyen* — *dat Walraven ontfangen sal van Jan sijnen brueder*, en een brief van den 28 Jan. 1457, waarbij zijn oudste broeder, Johan, hem (Walraven) *beleent ende verlijt die leenweer mit allen rechts ende toezeggens*, *dat hij gehadt heeft oft hebben mochte aen dat slot tot Amersoyen metter heerlijcheyt*, *leenmannen*, *renten*, *gueden*, *besegelde brieven ende allen sijnen toebehoiren*, *nyet daer van vuytgescheyden*, *te houden tot eenen rechten onversterffelijken erffleen*, *met aldusdanige voorwaerden*, *oft saecke waer*, *dat Walraven voirs ofte sijne kinderen storven*, *sonder wettelijcke blijvende geboorte after hem te laten*, *dat Godt verhueden wil*, *soo sal dese voirs. heerlijcheit mit allen hoeren toebehoiren voirs. wederom besterven aen Jan voirs. oft sijnen rechten leenvolgeren*, *in der tijt*, *in levende lijve wesende*, en een andere van dien zelfden dag, waarbij Walraven bekent, *bij sijnen broeder Johan* met Ammerzode *verlijt ende beleent te wesen ende te leene ontfangen te hebben*. Waarom Walraven met Ammerzode door zijn' broeder beleend werd, schoon het hem *aenbestorven ende toegeleeghen was van doode Gerits sijnen vader*, is mij nog niet duidelijk.

(*) J. à LEIDIS, *de orig. et reb. gest. D. D. de Brederode*, cap. 47.

Johan heeft zich als krijgsheld en staatsman verdienstelijk gemaakt en was bij den Hertog in groot aanzien. Vóór het aangaan van den slag van S. Hubert tot ridder verheven, streed hij daar aan 's Hertogs zijde, maar werd, met andere edelen, gevangen genomen. Gedurende zijne gevangenschap zag hij zich door Jakob Ottensz van zijn slot berooven, hetwelk echter weldra door Johan van Culenborch heroverd werd. Hij behoorde tot 's Hertogs Raden en was zijn gezant te Grave, ter beslechting der Brabandsche en Geldersche geschillen; ook gebruikte de Hertog hem, om de Drielsche en andere oneenigheden te vereffenen. Wij zien hem ook in 1451 onder de gemagtigden tot het landsbestuur, bij gelegenheid van 's Hertogs afwezen tot eene bedevaart naar Rome en Jerusalem en St. Jost (St. Jago de Compostella?) (*), en leeren hem steeds als een getrouw dienaar van zijnen Heer en een vurig beminnaar van zijn vaderland kennen. Volgens SLICHTENHORST (§) zoude Johan van Broekhuisen omtrent het jaar 1457 gestorven zijn, doch zulks wordt door de magescheiden tusschen hem en zijne broeders, Willem en Reinoud, in 1461 en 1462, weersproken. Ook meldt VAN SPAEN (†), dat hij in 1454 als Heer van Weerdenburg voorkomt en in 1470 overleed. Hij verwekte bij zijne vrouw, volgens JOH. à LEIDIS eene dochter of zuster van Johan van Culenborch, maar volgens VAN LEEUWEN en een' stamboom, op perkament in de 17e eeuw geteekend en nog te Ammerzode voorhanden, Elisabeth van Haaften, eenen zoon, door sommigen Johan, door anderen Gerit genoemd. Deze Gerit of Gerard volgde zijnen vader als Erfhofmeester van Gelder op en werd in 1480, onder hulderschap van zijnen stiefvader, heer Gerhard van Vlodorp, door den Aartshertog Maximiliaan met Weerdenburg beleend. Ook verhief deze, den 14 Mei

(*) SLICHTENHORST, bl. 244.
(§) T. a. p. bl. 247.
(†) T. a. p. deel III. bl. 291.

1481, Weerdenburg, nevens de twee dorpen Hiern en Neerijnen, tot eene hooge heerlijkheid, met regt van galg en put. Behalve dezen zoon had Johan nog twee dochters, van welke, volgens SLICHTENHORST (*), gemeld wordt, dat zij met Govert van Harve, Erfkamerling van den Hertog, en met Willem van Kessel huwden. Zij bragten haren echtgenooten Geesteren en het ambt van Kessel, beiden Geldersche leenen, vroeger door haren vader bezeten (§), ten huwelijk aan. Al de overige schrijvers gewagen echter alleen van zijne dochter Walraven en noemen haar uitdrukkelijk eene *erfdochter*.

Heer Walraven van Broekhuisen bleef in bezit van Ammerzode en liet zich, nadat Arnold het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen voor 92,000 rijnsche goudguldens aan Karel van Bourgondië verpand had (†), door dezen met hetzelve beleenen (**). Hij stierf in het jaar 1480, zonder nakomelingschap, zoodat, volgens VAN SPAEN (§§), zijn neef Gerard van Broekhuisen en Weerdenburg nu Heer van Ammerzode werd. VAN DER AA meldt, dat zijn neef Johan van Broekhuisen de heerlijkheid verkreeg. Er heerscht hier eene duisternis, die ik niet heb kunnen verdrijven. Dat Johan van Broekhuisen eenen zoon heeft gehad, Gerard genaamd, is buiten allen twijfel. JOH. à LEIDIS verzekert, hem aan het hof der vrouw van Brederode, bij *Jonker Frans* ontmoet te hebben (††), en meermalen komt hij, met zijnen oom Reinoud, in de Geldersche oorlogen, als een vriend van Hertog Karel van Egmond, wiens Hofmeester hij was (***), voor. VAN SPAEN meldt, dat hij in 1494 ongehuwd overleed. Dat er echter ook

(*) Bl. 247.
(§) Blijkens SLICHTENHORST, bl. 237, was hij ook heer van Loo.
(†) SLICHTENHORST, bl. 266.
(**) Volgens brieven in het archief voorhanden.
(§§) T. a. p. bl. 269.
(††) MATTHAEI *Analect.*, t. a. p. bl. 640.
(***) SLICHTENHORST, bl. 305.

een Johan van Broekhuisen geweest is, bewijst de geschiedenis van Gelderland, waarin hij meermalen, als strijdgenoot van zijnen oom Reinoud, onder de banier van Egmond voorkomt (*). In het archief te Ammerzode was eene *gecasseerde constitutie van rente van anderhalve hondert olde scilden gepasseert voor den Stadthouder van de leenen ende leenmannen van Gelre, bij Johan van Brouckhuysen ende van Weerdenborch, ten behoeff van Heere Tijs van Deyl, Ridder, anno* 1472 *den* 21 *April.*

Gerard liet geen erfgenamen na, en nu werd zijne zuster Walraven, of Walravine, vrouwe van Weerdenburg en Ammerzode. Deze was, sedert 1480, door den echt verbonden aan Otto (§), zoon van Johan van Arkel en van Berta van Culenborch, een man, die zich, door zijn verraderlijk gedrag omtrent zijnen vader, bij zijne landgenooten had berucht gemaakt (†). Na Heukelom, waar Johan Heer van was, voor landen en renten aan zijnen oom Gerard van Culenborch verkocht te hebben, maakte hij er zich, met hulp van denzelven, gewapenderhand meester van, sloeg zijnen vader in banden, wierp hem te Culenborch in den kerker en eene sterke bezetting in de

(*) SLICHTENHORST, bl. 271.

(§) Verg. over dit geslacht: MUNSTERI *Chron. Holl. et Cosmogr.;* KOK, BUXTORFF, ALTING, SPENER, CHRISTINAEUS, LE CARPENTIER en andere Heraldische werken; HIER. HENNINGES, *Theatr. Geneal. ostentans omnium aetatum familias*, Ulyssae 1584. p. 381 sqq.; *ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ Geneal. Auctarium*, p. 150 sqq.; *Succincta narratio Auct. incerti de vita et rebus gestis Dom. de Arckel* in MATTHAEI *Analect. vet. aevi*, t. V. p. 203 sqq.; P. HEUTERUS, *Rer. Burg.*, lib. VI. p. 219, 220; *Nobiliaire des Pays-Bas*, t. I. p. 302; KEMP, *Beschrijv. der stad Gorinchem en de landen van Arkel;* VAN LEEUWEN, *Bat. illustr.*, p. 846 volg.; GOUDHOEVEN, *Divisie-Chron.*, bl. 176 volg.

(†) KEMP, t. a. p. bl. 312; GOUDHOEVEN, t. a. p. bl. 473; *Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*, deel VI. bl. 342, 243.

stad, die de Arkelsche en Hollandsche dorpen afliep en overal stroopte, plunderde en brandde, zoodat Heukelom een *roofnest van dieven en moordenaars* werd. Dit kon de Graaf van Charlois Heer van Arkel niet langer dulden. Op zijn bevel scheept zich zijn Drossaard Valkestein met eenige Gorkumsche poorters in, en komt, in het holle van den nacht, voor Heukelom, overweldigt die stad en verzekert zich van jonker Everwijn, Gerards broeder, van Sweer bastaard van Culenborch en andere edelen. Gerard en Otto gaven hierop slot, stad en heerlijkheid aan den Graaf van Charlois over, die zich kort daarna, op het raadhuis, door de burgerij tot heer liet huldigen en *vader en soon* (schreef KEMP (*)) *bleven bey berooft; een rijk, in sijn selven verdeelt, gaat te niet.* Volgens sommigen kreeg Otto de heerlijkheid van Karel zelven terug; anderen willen, dat zij hem eerst na 's Hertogs dood zou zijn wedergegeven. — Hij stierf in 1505, hoog bedaagd, en zijne weduwe hertrouwde in 1507 met Herman van Wachtendonk. Zeven jaren vóór haar overlijden (1504) bevestigde Filips Koning van Castilië de oprigting van Weerdenburg tot eene hooge heerlijkheid. Haar oudste zoon Johan volgde haar in al hare heerlijkheden op. Nog geen jaar daarna (1512) stierf hij reeds, bij zijne vrouw, Adriana, dochter van Johan Bacx, Heer van Alsten, in Braband, geene kinderen nalatende. Zij hertrouwde met Wolfaard van Brederode, Heer van Cloetingen.

Ook zijn broeder Gerard, Heer van Heukelom, Weerdenburg en Ammerzode, in 1512 met Margaretha, dochter en erfgename van Daniel van Praat van Moerkerken, Heer van de Merwede en Baljuw van Zuid-Holland, gehuwd (§), stierf in 1547, zonder afstammelingen (†). In 1534 had

(*) T. a. p. Maar vergel. deze *Bijdragen*, deel I. bl. 19.

(§) J. C. CARPENTIER, *Hist. de Cambray* etc., t. II. p. 909, 910; SMITS *en* SCHOTEL, *Beschrijv. van Dordrecht*, deel I. bl. 100.

(†) Hij werd niet terstond na zijns broeders dood, maar eerst in 1521, Heer van Weerdenburg en Ammerzode, want in Augus-

Karel V. hem *onder plicht van manschap het slot Amelroijen vergost, met bedingh, dat hetzelve altoos voor den Keizer zou openstaan, als zijnde niet alleen Hertogh van Braband, maar ook van Gelder* (*).

Zijn jongste broeder Walraven volgde hem als Heer van Heukelom, Weerdenburg en Ammerzode op en werd den 20 Maart 1547 door Karel V. met de laatstgenoemde heerlijkheid verlijd. Met Weerdenburg was deze reeds in 1514 door Hertog Karel beleend en bezat toen (waarschijnlijk sedert Johan's dood) ook de heerlijkheid van Ammerzode. Hij viel naderhand in 's Hertogs ongenade, maar bij eene verzoening, den 25 Augustus 1520 gedagteekend, ontving hij wederom alle breuken, wapenschouwing, waakzetting en waakschouwing, voorts alle regten en privilegiën, uitgezonderd lijfgoed en klokkenslag, tot wederopzeggens toe te gebruiken. In 1521 schijnt hij wederom met den Hertog in onmin geraakt te zijn, wijl hij toen Weerdenburg en Ammerzode aan zijnen broeder Gerard moest afstaan. Later was hij aan de zijde van Karel, in diens oorlog met den Bisschop van Utrecht, en toen de Gelderschen uit Utrecht verdreven waren, werd hij (1528) door eenige boeren aan de Vecht gevangen genomen en niet vóór den vrede ontslagen (§). Hij behoorde vervolgens tot de bende, door den Hertog, na het verdrag met den Keizer gesloten, ten zijne en 's Keizers dienst zamengesteld (†), en tot de edelen, die het verdrag, tusschen Hertog Karel van Gelder en Willem van Gulik en Kleef aangegaan, bezegelden (**).

In hooimaand 1539 werd hem, op den Arnhemschen

tus van dat jaar noodzaakte Hertog Karel zijnen broeder Walraven, hem Weerdenburg met het dagelijksch gerigt, Ammerzode met hoog en laag gerigt en de heerlijkheden van Rossem, Driel en Herwaarden op te dragen, onder voorwaarde, dat Weerdenburg altijd aan den regten stam versterven zou en niet mogt verbragt worden.

(*) Slichtenhorst, bl. 451.

(§) Slichtenhorst, t. a. p. bl. 406.

(†) T. a. p. bl. 411.

(**) T. a. p. bl. 430.

landdag, met eenige andere edelen, het opzigt over de dijken, en met name die van Hemert, toevertrouwd (*), en in datzelfde jaar werd hij mede belast met het ontvangen der gelden (*ongelden*) in den Tielerwaard, om de som, door de Ridderschap en Steden aan Hertog Willem, zoo hij met den Keizer in oorlog mogt komen (§). Volgens de genealogie van het Arkelsche huis, huwde hij, den 27 van Herfstmaand 1532 (†), met Catharina, natuurlijke dochter van Hertog Karel van Gelder en Anna van Merwijck (**), en liet verscheidene kinderen na (§§), van

(*) Slichtenhorst, bl. 450.

(§) Aldaar, bl. 451.

(†) In het archief berust een vidimus-brief van de *stadt Aernhem mitter insertie van een brieff van heer Gerrit van Aerkel, daer bij hij beloft ende wil, dat alsoe bij den huwelixe voerwaerden van heer Walraeven van Arckel sijnen broeder ende Vrou Caterine van Gelre gestipuleert es, dat off Gerrit quaeme te sterven sonder kinderen, dat sijnen huys ende stadt ende goederen van Heuclom souden comen op Walraven sijnen broeder, dat deselve Walraven sal hebben die toesicht ende regeeringe van de voirs. goederen, als hij Gerrit in crancheyt comt te vallen, in dato* 1532 *den* 29 *Sept.*

(**) Op een perkam. stamboom van *Walrandus ab Arkel*, vindt men de volgende acht kwartieren van Catharina:

Inghen. Hack.
Aerp. Gruythuys.
Holthuysen. Wijhe.
Merwick. Terhienen.

onder welke men leest: *Catharina filia ducis Caroli, cujus mater ex nobili familia de Merwijck, quae sedecim integra atque vere nobilia quarteria potest ostendere, ex quibus octo hic superius sunt expressa.*

(§§) George of Joris was de derde zijner zonen. De overige waren: 1.) Otto Heer van Heukelom, die het smeekschrift der Edelen onderteekende en in 1567, ten gevolge van een' val in zijn rappier, overleed. (Van Leeuwen, t. a. p. bl. 768, 851; Goudhoeven, t. a. p. bl. 176; te Water, *Verbond der Edelen*,

welke George of Joris van Arkel hem, in 1557, opvolgde als Heer van Ammerzode.

George was nog onmondig, toen hij zijnen vader verloor, zoodat Goirt van Gellecom in zijne plaats den leeneed aflegde. In 1569 legde hij dien zelf af en werd toen, uit naam van Filips II. Koning van Spanje, als Hertog van Gelre, beleend. Zijn broeder Karel vermaakte hem Weerdenburg, doch deze heerlijkheid kwam in bezit van zijne nicht Maria en vervolgens van zijne zuster Elisabeth van Arkel, vrouw van Thomas van Thiennes, wier zoon, ook Thomas genoemd, haar aan Johan Vijgh verkocht (*). Door zijn huwelijk met Anna, volgens VAN LEEUWEN,

deel II. bl. 161.) Hij huwde Maria van Immerseel, dochter van Filips van Immerseel, bij Antwerpen. (CANTILLON, *Vermakelijkh. van Braband*, deel III. bl. 97.) Zij hertrouwde met Jacques de Liques Heer van Cressonieres in Artois, daarna met Adriaan van Noyelles Heer van Marles, Gouverneur van Utrecht. Otto liet ééne dochter na, Maria, die in 1595 ongehuwd te Atrecht overleed. 2.) Karel Heer van Weerdenburg behoorde tot het Verbond der Edelen. (TE WATER, t. a. pl., deel III. bl. 363, deel IV. bl. 458; G. VAN HASSELT, *Onuitg. Stukken*, deel I. bl. 260.) Hij had in huwelijk Claudine Hannaart, dochter van Karel van Liedekerken, doch stierf in 1580, kinderloos, te Antwerpen. Zij hertrouwde met Olivier van den Tempel Heer van Korbeke, Colonel, en overleed in 1618, zonder afstammelingen, te 's Hage. 3.) Gerrit stierf in 1578 in Vlaanderen. 4.) Elisabeth, Vrouwe van Heukelom, Weerdenburg, Leijenburg, na afsterven van hare nicht Maria, huwde eerst met Jacob van Thiennes Heer van Castres, Opperbaljuw van den lande van Vlaanderen, en, na dispensatie verkregen te hebben, diens broeder Thomas van Thiennes Heer van Castres. Uit dit laatste huwelijk sproot één zoon, Thomas, in 1575 geboren, in 1607 gehuwd met Anna van Renesse. Hij liet kinderen na. 5.) Anna, op het huis te Immerseel ongehuwd gestorven. 6.) Walravine, ongehuwd te Utrecht, 7.) Heilwig, ongehuwd te Ammerzode gestorven.

(*) VAN SPAEN, t. a. p. bl. 293, 294.

GOUDHOEVEN en anderen, dochter van Vincent (*), doch volgens de *Quartieren* van Laurentia van Arkel (§), van Johan van Lokhorst en van Anna van Schoonhoven, werd George Heer van Heemstede (†) en Lokhorst (**).

(*) Dezelfde met Jonkheer Vincent van Lokhorst, wonende te Warmond, bij Leijden, die voorkomt op de *Lijst der personen, welke in den jare* 1567 *voor Commissarissen van den Hove zijn gedagvaard tot aflegging van den gerequireerden eed van trouwe aan den Koning*, bl. 32 van het *Verb. en Smeekschrift der Edelen* van den Baron D'YVOY VAN MIJDRECHT, uitgegeven met aanteekeningen van Jonkh. BEELDSNIJDER VAN VOSHOL.

(§) Volgens dezelve was Johan van Lokhorst, Anna's vader, de zoon van N. van Lokhorst en Elisabeth van Drijbergen, en was Maria (volgens anderen Anna) van Schoonhoven, hare moeder, de dochter van Johan van Schoonhoven en van N. Nassau van Coutry of Coutrau. Vroeger hing er in de kapel van Ammerzode een tafereel met de namen en wapenen van vele Ridders van Lokhorst.

(†) Vincent, volgens VAN LEEUWEN, Willem van Lokhorst (*), volgens GOUDHOEVEN, kocht in 1552 Heemstede, voor *f* 18000-:, van Roeland van Heemstede, die verpligt was, deze heerlijkheid, wegens schulden, te verkoopen. Vincent's kleinzoon, Walraven Baron van Gent, met Anna van Arkel gehuwd, verkocht haar voor *f* 37000-: aan N. Houwijn, te Amsterdam, en kocht voor dit geld de heerlijkheid Dussen, in Zuid-Holland. (VAN DER HOUVE, t. a. p. bl. 121.) In 1646 kwam Heemstede toe aan Adriaan Pauw, Ridder, gewezen Raadpensionaris van Holland en West-Vriesland. (VAN DER HOUVE, t. a. p. bl. 123.)

(**) Volgens VAN DER AA, de ridderhofstad van dien naam, niet vèr van Amersfoort, in het Sticht, reeds in 1253 bekend. (SMIDS, *Schatk.*, bl. 209.) Dit Lokhorst was het stamhuis, en voerde hetzelfde wapen met Lokhorst in den Alblasserwaard, waarschijnlijk door een' jongeren zoon, gelijk ook Lokhorst of Oud-Teilingen, bij Warmond gesticht. In 1646 behoorden deze beide heerlijkheden aan de Heeren van Matenesse: de eerste aan Geertruid van Lokhorst, Vrouwe van Hazerswoude, weduwe van Jonkh.

(*) Deze Willem of Wilhelm, Heer van Heemstede, Ambachtsheer van Sliedrecht, leefde in 1555. VAN DER HOUVE, *Charterchron.*, deel I. bl. 64.

In het archief berust een testament, van den 24 Februarij 1581, waarin beide echtelingen elkander *reciproce maecken in lijftochte duysent guldens siaars, wt elcx haer respective goederen haer leven lanck gedurende van lancst leven.* Wij hebben vroeger gemeld, hoe deze Heer van Ammerzode, ten gevolge van den geweldigen brand, die zijn slot en het grootste deel van de daarin berustende goederen en papieren verteerde, in 1590 is omgekomen. Anna van Lokhorst was toen reeds (evenwel, volgens VAN LEEUWEN, nog niet in 1563), blijkens het bovengemeld testament, overleden. Maar zijne moeder, Catharina van Gelre (*Vrou duwargiere van Waerdenborch*), overleefde hem. Zij stierf in 1601, in den ouderdom van vier en tachtig jaren.

George liet drie kinderen na: een zoon, Otto, die, na hem, met Ammerzode beleend werd, en twee dochters, van welke Anna (*) huwde met Walraven Baron van Gent, Heer van Dieden en Oijen (§), *uit een zeer oude edele stam in Gelderland geboren, die den vermaarden Maarten van Rossem, dien blixem van oorlog, onder zijne voorouderen rekende* (†), broeder van Otto van Gent, *beide door hunne heldendaeden in den oorlog tegen Spanje*

Nicolaas van Matenesse, en de laatste aan Jonkh. Cornelis van Matenesse, Heer tot Hazerswoude. Zie VAN DER HOUVEN, t. a. p. bl. 106; VAN DE EIJCK, *Corte Beschrijving van Zuid-Holland*, bl. 79; OUDENHOVEN, *Beschrijving van Zuid-Holland*, bl. 320.

(*) Zij stierf in 1610, in den ouderdom van acht en twintig jaren, op het kasteel te Dussen.

(§) Hij was een dapper krijgsman, die den slag bij Nieupoort bijwoonde en eenige steden in het graafschap van der Mark bemagtigde. (WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, deel IX. bl. 83, deel XI. bl. 18.) Zijn vader was Johan van Gent, Heer van Oijen en Dieden, Opperjagermeester van Gelderland, over wien verg. SCHELTEMA, *Staatkundig Nederland*, deel I. bl. 367, 368; WAGENAAR, deel VII. bl. 200, deel VIII. bl. 55.

(†) Zie, over de heerlijkheid van Gent, VAN SPAEN, t. a. p. bl. 403 volgg.

wijdt beroemt (*). Zij werd de stamvrouw van vele saatsmannen en helden, wier namen met lof in de geschiedenis vermeld staan (§). De tweede, Catharina, trad, in het jaar 1606, op het huis te Nijenrode, met René van Renesse (†) in den echt. Uit dezen tak zijn de tegenwoordige bezitters van Ammerzode voortgesproten.

(*) BRANDT, *Leven van de Ruiter*, bl. 671. Hij was oom van den dapperen zeevoogd Willem Joseph van Gent, bij Solebay gesneuveld.

(§) Kinderen van Anna:

1. Johan Heer van Oosterwede, Lid der Ridderschap van Gelderland, die, als gedeputeerde ter vergadering der Staten Generaal, een groot deel aan de regering van den Staat had en de belangen van het Oranjehuis was toegedaan, (SCHELTEMA, t. a. p. bl. 367, 368; WAGENAAR, deel XII, XIII, XIV.) Hij huwde Eggerik Adriana Sibilla van Ripperda en stierf den 19 November 1679, te 's Hage, nalatende: *a.* Johan Walraven, ongehuwd overleden. *b.* Anna Sibilla. *c.* Wilhelmina Margaretha. *d.* Adriaan, die in het jaar 1673, voor Maastricht, door eenen kanonskogel van het linkerbeen werd beroofd en in 1678 Elisabeth, dochter van Emanuël (*), Prins van Portugal en der Gravinne van Hanau huwde. *e.* Frederik Wilhelm. *f.* Otto, jong gestorven. *g.* Otto, in Frankrijk gestorven.
2. Walraven, kinderloos gestorven.
3. Elisabeth, gehuwd met N. Quaat van Lanskroon, Heer van Mijl, moeder van vele kinderen.

In het archief van Ammerzode berusten brieven van Cornelis en Joachim van Gent.

(†) René of Reinier van Renesse Baron van Elderen en Masny, Heer van Raucourt, Wasnes, Brumorher, Hern, Schalkhoven, overleden in Mei 1627, en niet, gelijk VAN LEEUWEN schreef, Jan van Renesse, Heer van Westmalen en Elderen.

(*) Volgens VAN LEEUWEN, bl. 852, was deze Emanuël de zoon van Prins Emanuël, uit zijn huwelijk met Emilia, dochter van Willem I. bij Anna van Saksen, en alzoo kleinzoon van Don Antonio, Koning van Portugal. Zie ook deze *Bijdragen*, deel II. bl. 264. volgg. en daar aangehaalde Schrijvers.

Otto van Arkel diende den staat, als krijgsman, gedurende een groot gedeelte van den tachtigjarigen oorlog, en *wijl hij geresolveert was bij den orloge te continueren ende daerinne sijn fortuin wijders na te volgen*, sloot hij den 27 Januarij 1630 een contract met zijne echtgenoot, Francelina of Françoyse de Affaytadi, dochter van Cosmo de Affaytadi, Baanderheer tot Gistelle, Hilst, Lavenacker, en van Margaretha de Hanxeler, met welke hij in 1614 in het huwelijk was getreden (*). Hij noemde zich Heer van Well, eene heerlijkheid, die waarschijnlijk, sedert zij in 1425 door Hertog Reinald aan Johan van Broekhuisen verkocht is, niet aan de Heeren van Ammerzode is verbleven, wijl ik in 1441 Roeleman van Arendale Ridder als Heer van Well vermeld vind. Catharina van Gelder had allodiale goederen te Well, die zij, in 1590, ten behoeve van George van Arkel opdroeg. — Otto liet drie dochters na (§). Laura werd eerst kanonikesse en later abdisse te Nieuwklooster, een adelijk stift in het hertogdom van Kleef. Van haar zijn nog brieven in het archief voorhanden. Zij was, volgens VAN LEEUWEN, in 1685 nog in leven en had toen den ouderdom van 66 jaren bereikt. Catharina huwde (†) met Robert van Schoonhoven

(*) Haar vader beloofde haar *vijfhonderd gulden 's jaars zuyvere renthe tot laste van de Domeynen van Zeelandt ten houwelicke.* TE WATER, t. a. p. deel III. bl. 462, 463.

(§) In het jaar 1628 had hij, blijkens een testament van hem, nog slechts eene dochter. Ook was zijn zoon Thomas Walraven nog niet geboren in 1643. KEMP schrijft, t. a. p. bl. 187, 188: » En dat den rechten stam van Arkel langst is gebleven aan de heerlijkheid van Heukelom, uit wiens tronk noch eeniglijk van 't rechte Huys van Arkel overgebleven, en dit schrijvende in 't jaar 1643 in 't leven is, Heer Otto van Arkel, nu Heer van Amelroy" enz. Verg. ald. bl. 435.

(†) Volgens de huwelijksche voorwaarden, nog voorhanden en door Robert, zijne bruid, J. van Schoonhoven, C. van Malsen, Th. Walr. van Arkel en Francelina de Affaytadi Baronesse Douariere van Ammerzode geteekend in 1655.

van Aarschot, Heer van Wanroy, doch liet geene kinderen na. Anna Maria huwde Charles van Malsen, Heer van Onzenoort en Neerkuil. Zij overleefde haren man en stierf in 1681 of 1682 te 's Gravendaal of Nieuwklooster (*).

Thomas Walraven werd in 1641 met Ammerzode beleend; ook was hij Heer van Well en Wordragen, den Ipelaar en ter Lucht. Hij schijnt niet, gelijk zijn vader, den Staat gediend te hebben en bevond zich, gedurende den inval van Lodewijk XIV, deels te 's Hertogenbosch, deels te Ammerzode. Hij en de Prinses douarière tot Zollern Baronesse van Hedel voerden een langdurig regtsgeding met Thomas Ignatius d'Immerzele, Grave van Bochoven, over de visscherij in de Maas en de kribben aan beide zijden dier rivier, en trad met Willem III. in briefwisseling, nadat de heer van Broekhuisen dien Vorst had te kennen gegeven, dat hij ook een afstammeling der van Arkels was (§). Het viel Thomas Walraven niet moeijelijk te bewijzen, dat hij de laatste mannelijke afstammeling van dat geslacht was (†). Er bestonden echter nog afstammelingen van Walraven's natuurlijken zoon, Jan van Arkel, die behoorlijk gelegitimeerd en door zijnen vader Otto, den 15 April 1636, als oom was erkend (**). — Uit zijn huwelijk met Johanna Barbara de la Kethulle, dochter van Louis de la Kethulle, Heer van Rijhoven en Tamers, *Kolonel te paard*, *Ritmeester over eene kompagnie curassiers*, *Gouverneur van Bergen-op-Zoom* (§§), welke vesting hij, in den jare 1622, manhaftig tegen het

(*) Condoleantie-brief van den Graaf de Ghistelle, Berge 31 October 1682. — *Quitantie van zielmissen en was en andere onkosten aan het lijk van de frau van Onzenoort.* — *Costen van begrafenis van de frau van Onzenoort te Nieuwklooster.*

(§) Zie Bijlage C.

(†) Zie Bijlage D.

(**) Van Leeuwen, t. a. p. bl. 851.

(§§) *Leven van Frederik Hendrik*, deel I. bl. 42. volgg. In

Spaansche leger onder Spinola verdedigde, sproot geen nakomelingschap. Hij gaf haar de ambachtsheerlijkheid *van den dorpe ende heye genaemt de Lucht*, die hem aangekomen was van wijlen vrouwe Anna van den Bongaert, vrouw van Hazerswoude, Lokhorst, Sliedrecht enz. Zij overleed in het jaar 1696 en hij den 23 October 1693, en nu werd, ingevolge de dispositie van Otto van Arkel (door zijnen zoon *geconfirmeerd*), *gene off gesubstitueerde erffgenaemen feudael, als den oltsten en naeste van sijnen bloede, met seclusie van alle andere, aen te stellen*, Johan Ferdinand Baron van Lichtervelde, Heere van Vellenaere en Beaurevant, zoon van Pieter van Lichtervelde en Anna van Renesse, kleinzoon van René van Renesse en Catharina van Arkel (*), met de heerlijkheid Ammerzode, Well en Wordragen beleend. Hij leefde sedert op Ammerzode, stierf aldaar den 22 October 1711 en werd in de kerk van het dorp van dien naam begraven. Zijne weduwe, M. C. de Belveer, bleef tot in 1754 het vruchtgebruik der heerlijkheid genieten, maar zijne minderjarige dochter, Maria Isabella Catharina, werd in 1712 met de-

het archief berust: zijne aanstelling tot Gouverneur van Bergen, geteekend den 11 Julij 1619; een brief van Prins Maurits aan hem; contract-antenuptiael tusschen Jonckh. Louys de Kethulle en Jonckvr. Emerentia van Ravenswaeij, 27 Febr. 1621. — Hij was namelijk gehuwd 1.) met Emerentia van Ravenswaai, weduwe van Jonkheer Abraham van Male, Drossaart van de stad en lande Zevenbergen en van den lande van Cruyskerken, den 15 Februarij 1621; 2.) met Margaretha van Panhuijzen.

(*) Catharina had bij haren man René zeven kinderen:

1. Jan van Renesse van Elderen, ongehuwd te Parijs overleden. 2. George Frederik van Renesse van Elderen. 3. Anna van Renesse van Elderen, in 1626 gehuwd met Pieter van Lichtervelde, Heer van Beaurevant, Vellenaere, Croix, Kaaskerke, Vrijland enz. 4. Margaretha van Renesse van Elderen, gehuwd met Henrik Baron Bentink, Heere van Bicht, Papenhof enz. 5. Johanna Helena. 6. Eleonora. 7. Maria. die den geestelijken stand omhelsde.

zelve beleend. Deze laatstgemelde huwde met den Baron Jacques Joseph de Vilsteren en Laerne en overleed in 1740. Hare drie zonen Jean Joseph François de Vilsteren Baron van Laerne, Nicolas Joseph Guislain de Vilsteren Baron van Laerne, en Theodore Joseph François Baron de Vilsteren van Laerne, allen uit Vlaanderen afkomstig, werden, achter elkander, met Ammerzode beleend. Na het overlijden van den laatste in 1792 viel deze heerlijkheid ten deel aan zijne zuster, Marie Theodore Genoveve Colette Baronesse de Vilsteren, gehuwd aan Lebert François Christien Graaf de Ribaucourt. Haar zoon, Christien Graaf de Ribaucourt, met eene Baronesse Du Quarré gehuwd, volgde haar op. Deze lieten eenen zoon, Prosper Christien, en eene dochter, Eugène Françoise Sidonie Marie Gislaine, na. De zoon huwde met eene Baronesse de Thiennes de Lombise, en liet geene afstammelingen na. De dochter trad in den echt met Jonkheer Louis Alexandre Alphonse Baron de Woelmond, Lid der Provinciale Staten van Limburg, welke thans Heer van Ammerzode, Well en Wordragen is (*).

(*) Wij hebben deze opgave der Heeren en Vrouwen, hoofzakelijk volgens de stukken in het archief voorhanden, medegedeeld. Behalve de leen- of verheffings-brieven en andere in de aanteekeningen genoemde papieren, vindt men er zeer vele, die tot de processen, door de Heeren van Ammerzode gevoerd, betrekking hebben; voorts testamenten, certificaten van Schepenen, huwelijksche voorwaarden, uitspraken, magescheiden, brieven van handvesten aan Ammerzode door de Heeren gegeven, brieven van Heemraden in Tielerwaard van het jaar 1538, verlijbrieven, schepen-brieven (b. v. van Tuil van 1362, 1375, van Ammerzode van 1551 enz., van Saltbommel, van Hemert, Bochoven, Empel), koopbrieven, geslachtboomen, familie-verdragen, brieven van J. B. van Male aan zijnen broeder Abr. van Male Dijkgraaf en Drossaard van Steenbergen, der Abdisse van Grevendale (1663, 1664, 1674, 1675), rekeningen, verantwoordingen en vele andere papieren, doch van weinig belang, betreffende de met de Heeren en Vrouwen van Ammerzode verwante familiën.

De la Haye ce 2 Mars 1683.

Monsieur mon très cher et très honoré Cousin!

Voisi à la fin si jointe la lettre de monsieur Zulestin qu'il m'avoit promis il y a desia huit jours passé, et qui est aussi la cause que je ne vous ay plustot repondu; je n'ai pas voulu faire lire vostre lettre au dit Zulestein, parceque je crains que Broeckhuysen pourroit être d'intelligence avec luy et qu'après nous avoir tiré le verd (*sic*) du nez se prevaloir de ce que nous aurions dit contre les pretentions de Broeckhuysen; Toutefois il se pourroit bien ausi que Zulestin luy veut disputer tout de bon qu'il n'est pas legitime de la maison d'Arkel; Enfin de l'un ou de l'autre maniere je suis d'avis qu'il ne faut point encor se declarer et dire absolument son sentiment sur leur dispute, qu'au prealable nous soyons muni des documents valides, par lequel nous puissions prouver sans contestation que Broeckhuyse est batard d'Arkel; et s'il m'est permis, mon cher cousin, de vous donner conseil, il me semble que vous devriés repondre à Zulestein qu'il fasse prouver à Broeckhuysen qu'il n'est point batard, et s'il tire trop cette corde alors on y repondra comme nous pourrons; et pour cet efet il seroit necessaire que nous puissions avoir s'il est possible une copie du testament de Walrave van Arckel, qui a eu pour femme Catarine de Gueldre; la dedans on pourroit voir s'il ne parle point de son fils batard, et aussi la distinction qu'il fait entre ces (*sic*) enfants legitimes et non legitimes; il est bien vray que Gouthoven en parle assés clairement, mais il nous semble qu'un tel testament porteroit plus de coup, ou bien la copie de quelque conte où le batard a signé son nom. Aussi mon cher cousin, je vous prie bien de vouloir un peu feuilleté vos vieux papiers à celle fin, peut être que vous y trouverés quelque chose qui nous pourroit donner des grande lumieres dans cet afaire. Monsieur De Mijl, qui est ici depuis peu, m'a dit qu'il y a un homme à Bolduc, qui s'appelle De Raet, Leenman van de Tol-camer van de Meijerij, qui a beaucoup de papier de la Maison d'Arckel; il faudrait luy faire prier par la Hesackers pour vous les faire voir. Nous souhaitterions aussi, mon cher cousin, que vous voulussiés avoir la bonté de vouloir signer un acte, par laquelle vous declarerés en forme cathegorique que vous este le seul et l'unique male legitime de la Maison d'Arckel;

nous ne produirerions ce papier qu'après vostre mort, et avec cela nous confondrions tous ceux qui voudroit faire des pretention ridicule sur ce chapitre. Au reste, mon cher cousin, vous devés scavoir qu'on va imprimer de nouveau le livre de Gouthoven, et comme il est permis d'y ajouter ce q'on veut, j'ay fait un écrit où sont desus les Enfans de Monsieur vostre Père, qui ne sont point dans Gouthoven et pour le faire mettre dans le dit livre, et ce que je vous envoye afin que vous le puissiés corriger les fautes, et l'écrire comme il doit être; j'ay aussi dessin d'y faire mettre la Tombe d'Arckel à Gorkum, ainsi je vous prie de m'envoyer vostre tableau de la dite Tombe; je vous promet qu'il vous seras rendu fidellement, ou bien de m'envoyer une copie tout de même que ce tableau avec les armes en couleur. J'attendrés s'il vous plait vostre reponse ponctuellement sur tout cecy; et suis avec tout le respect imaginable, ainsi qu'à madame ma très chère cousine

Monsieur mon très honnoré Cousin

Vostre très humble et très obeisant
serviteur et parent

A. B. DE GENDT.

De la Haye, le 6 de Mars 1683.

Monsieur mon très honoré Cousin,

J'ay ecrit au net le papier si joint que vous avés corigé pour vous prier de le vouloir signer, parceque sans céla on ne voudra pas le mettre dans le nouveau Gouthoven, et si vous y trouvés encor quelque chose à redire, comme les années dans lequel vous etés marié avec vos deux soeurs mes dames d'Onsenoort et de Wanroy, vous auré la bonté de le faire transcrire par une belle main et me l'envoyer au plustot. Il seroit necessaire que nous eussions une copie de vostre portrait de la Tombe de Jean d'Arckel à Gorkum, et le nom de l'eglise où il est enterré, car dans nostre portrait il ni a simplement que les armes en couleur sans aucun ecrit ni en quel tempz il est néez et enterré, et je ne le voudrois pas le faire imprimé a moins que la chose ne fût tout à

fait en ordre. Au reste, mon très cher Cousin, vous ne me ditet rien si vous avés le testament de Walraven d'Arckel, qui a eu pour femme Catarine de Gueldre, puisque là dedans on trouvera sans doutte le bien qu'il donne à son fils batard presentement en question; il y a desia quelque jours que Madame de la Lec a écrit à Monsieur de Heukelom, pour avoir quelque vieux documents de la Maison d'Arckel; si vous pouviés tirer quelque eclairsissement de Mulenburg, qui demeure à Gorcum et tient entre ses mains aparament tous les vieux papiers de la ditte Maison, se seroit la voye la plus courte et la plus seure; d'ailleurs je suis asseuré que la Genealogie est dans la maison de quelque femme, dont le nom m'est oublié, qui demeure à Gorcum et cognu par Mulemburg, qui vous le pourroit faire voir, et nostre cousin de Mijl dit toujour que Van der Graef, Leenman van de Meyerij, tient aussi entre ces (*sic*) mains baucoup de papiers qui nous pourroit tirer de baucoup de doutte. Enfin nous employerons le vert et le sec pour confondre ces messieurs dans leur vaine pretention. Je ne manqueray point d'adresser vostre lettre à Mons. de Zulestijn qui n'est point ici et le croy presentement à Utrecht. Et après les offres de nos très humble respects à Madame d'Ammelroy je suis, sans aucune reserve

Monsieur mon très honoré Cousin

Vostre très humble et très obéissant serviteur et parent

A. D. BARON DE GENDT.

D.

Wij Thomas Walraven van Arckel, Heere van Ameerode, Well en Wordragen etc. niet begeerende voor soo veel in ons is, dat de wapenen, Titulen, waerdigheden, en preminentien van het oude en doorluchtige Huys van Arckel, bij eenig ander mansoir, werden gevoert, gebruyckt ende genoten, als die in wettigen huwel. uyt den selven Huyse gesprooten en afgedaalt is. Ende mitsdien disadvouerende alle de geene die door eeniger-hande acte, off acten, van wie het oock soude mogen wesen, in prejuditie van ons,

onse erffgenamen, ende van de wettige posteriteyt van den Huyse van Arkel, eenig regt souden meenen verkregen te hebben, houdende deselve als sub en obreptiff verkreegen, ende in specie soodanigh Declaratoir als onsen Heere Vader Goeder Gedachte geseyd word op den 15 April 1636 in faveur van de kinderen en erfgenamen van Johan basterd van Arckel gegeven te hebben;

Verklaren hier mede met onse seekere kennisse en wetenschap, dat wij tot nogh toe sijn het laatste en eenighste Mans-oir gesproten in wettigen huwel. uyt het opgemelte Huys van Arckel, wel willende, ende begeerende dat de posteriteyt hier aff kenisse hebbe, ende dat dese Acte bij ons geteyckent, ende met ons aengebooren pitzier bekragtigt naer ons overlijden ten selven eynde bij onse erfgenamen werde bewaert, ende geproduceert daer, ende soo het van nooden soude moogen wesen. Gedaan op onsen Huyse van Amerode, den 1e Junij XVIc drij en tachentich.

(was geteikent)

T. W. Baron van Arckell en Ammerzooden.

(en was ter zijde gedruckt t wapen van Arckel in Root Lack.)

Accordeert dese met de originele beteikende acte; zijnde de gewoone hantteikeningh van gemelte Baron van Arckell mij zeer wel bekent. Actum Ammersoden, dezen 20 Nov. 1765.

G. van DIEDEN Sec. in Ammersoden.

OUDHEIDKUNDIGE ONTDEKKING

AANGAANDE DEN

TEMPEL DER *DEA SANDRAUDIGA*,

TE ZUNDERT IN NOORD-BRABAND,

DOOR

P. CUYPERS TE GINNEKEN.

MEDEGEDEELD DOOR

L. J. F. JANSSEN.

Voorleden herfst gaf de heer P. CUYPERS, te Ginneken, een even ijverig als kundig onderzoeker der vaderlandsche oudheden, mij mondeling eenig berigt, omtrent de door ZEd. op onderscheidene plaatsen in Noord-Braband gedane oudheidkundige ontgravingen. Niet het minst belangrijk gedeelte daarvan bestond in eene mededeeling, over eene opdelving op de plaats, waar, in het jaar 1812, het bekende outaar der *Dea Sandraudiga* ontdekt werd, welk outaar, sedert jaren, een sieraad van het Leydsche Oudheidk. Museum uitmaakt. Uit die mededeeling toch scheen te blijken, dat de geëerde onderzoeker, onder anderen, overblijfselen ontdekt had van den tempel, welke in het opschrift van het voormelde outaar genoemd is en in welken hetzelve eens zal gestaan hebben. Ik verzocht ZEd. daarom, mij die mededeeling op schrift te willen verstrekken, en eenige van de onderscheidene door hem gevondene overblijfselen ter bezigtiging over te zenden, ten einde de ontdekking beter te kunnen beoordeelen. Aan dit tweeledig verzoek werd door ZEd. met de meeste

bereidwilligheid voldaan, terwijl hij mij tevens vriendelijk te kennen gaf, liefst aan mij over te laten, om van zijne mededeeling op die wijze en onder die wijzigingen aan het publiek kennis te geven, als mij het doelmatigst mogt voorkomen. De belangrijkheid der ontdekking en van den inhoud van ZEds. opstel deed mij het gewenschte eener spoedige bekendmaking gevoelen. En ofschoon daartoe wel menige gelegenheid bestond, scheen toch die het verkieslijkste, welke eene uitgestrekte bekendwording op de spoedigste wijze waarborgde. Dit is de reden, waarom aan dit tijdschrift de voorkeur gegeven werd, ook boven mijne *Oudheidkundige mededeelingen.*

Ik heb er nog bij te voegen, dat alléén de beschrijving der ontdekte voorwerpen, benevens enkele wijzigingen in den vorm, kleine in [ ] ingeslotene bijvoegselen en drie eind-opmerkingen, van mijne hand zijn.

Het berigt van den Heer CUYPERS luidt:

Rijsbergen, Augustus 1842.

Bij het vergraven van eenige landerijen tot het aanleggen der bedding voor den steenweg van Breda naar Antwerpen, werd, in het jaar 1812, onder het gehucht Tichtelt, op eenen hoogen zandakker, de Tichteltakker genaamd, het bekende Romeinsche outaar gevonden, voorzien van het opschrift:

DEAE SANDRAVDIGAE CVLTORES TEMPLI

en bij hetzelve eene menigte brokken van ijzererts en van roode Romeinsche dekpannen. Dit belangrijk gedenkstuk werd destijds, op last van den heer Prefect der twee Nethen, naar Antwerpen vervoerd en later in het Museum van Oudheden te Leyden overgebragt, terwijl onderschei-

dene letterkundigen zich beijverden, hetzelve uit te geven en op te helderen (*).

Begeerig om te weten, of er op den genoemden Tichelt-akker misschien nog overblijfselen te vinden waren, welke tot opheldering van dit outaar en der daarop vermelde onbekende godin zouden kunnen strekken, verzocht en erlangde ik van den eigenaar deszelven vergunning, dien akker verder te laten onderzoeken. Dit geschiedde bij ontgravingen, welke op den 16 Aug. jl. begonnen werden, en die de volgende uitkomsten opleverden.

Weldra ontwaarden wij eene aanzienlijke hoeveelheid fragmenten van roode Romeinsche dakpannen, geheel overeenkomstig met die, welke bij VAN LOON en anderen beschreven zijn, Voorts, honderde ijzeren spijkers en haken, welke, òf in de nabijheid van, òf in onmiddellijke aanraking met gezegde dakpannen, ook met buisvormige en in de lengte doorgesneden dekstukken, gevonden werden (†); een en ander was nagenoeg 2 tot 3 voet onder den grond bedolven. Daarna vond men vele fragmenten van Romeinsch aardewerk van verschillende stof, kleur en bewerking, waaronder ook van zoogenoemde *terra sigillata*, benevens honderde brokstukken ijzererts, van verschillende zwaarte, en vele kalksteenen, die met den grond vermengd waren.

Op den afstand van nagenoeg 10 ellen van het punt, waar het outaar der *Dea Sandraudiga* gevonden was,

(*) Zie J. DE BAST, *Recueil des Antiq.* etc. *Supplem.* II. p. 548, Gand 1813; C. LOOTS en D. J. VAN LENNEP, in *Verhandelingen der Tweede Klasse van het Koninkl. Nederl. Instituut*, d. I. bl. 89 en verv., en d. II. bl. 165 en verv.; vergel. J. J. RAAPSAET, *Aanteek. op het Rapport der H. H. Loots en Van Lennep;* C. R. HERMANS, *Geschiedk. Mengelwerk over de provincie Noord-Braband*, deel II. 3e stuk bl. 279, en L. J. F. JANSSEN, *Musei Lugd. Batavi Inscriptiones Graecae et Latinae* (Lugd. Bat. 1842), Tab. XIII. cf. p. 90—91. [J.]

(†) Kunnen deze ook gedeelten van buizen geweest zijn, welke als warmteleiders bij stookplaatsen dienden? [J.]

ontdekten wij fragmenten van muurkalk van een gebouw. Deze fragmenten waren van onregelmatigen vorm en ongelijke zwaarte, en schenen met geweld verbrijzeld te zijn; sommige derzelve waren fijner, andere grover, uit eene kalkstof van grof gestooten of gemalen schelpen bestaande. Eenige fijnere waren aan ééne zijde glad gestreken en met gele, roode, bruine en groene strepen beschilderd, nu breeder dan smaller, soms zich in lichter kleur verliezende; welke kleuren echter, aan de lucht blootgesteld zijnde, veel van hare helderheid en glans verloren. Daar wij geene overblijfselen van steenen, tot het optrekken van muren vereischt, ontdekten, meenden wij ons, ten aanzien van het vroeger bestaan van eenen tempel, slechts bij gissingen te mogen bepalen. In de nabijheid van de evengemelde overblijfselen, vonden wij voorts nog eene menigte tanden van runderen en schapen, op ongelijke diepte in den grond verspreid, en eene munt van Vespasianus (*moyen bronze*) en van Antoninus (*grand bronze*), benevens een' gebroken denarius van eenen der latere Romeinsche Keizers.

Door noodzakelijke bezigheden verhinderd zijnde mij des anderen daags (17 Aug.) naar Rijsbergen te begeven, waren de werklieden inmiddels voortgegaan den Tichelt-akker tot op den harden bodem om te zetten, doch hadden dien dag niets, dan eene nog aanzienlijker hoeveelheid ijzererts en tanden, opgedolven.

Op den 18 Augustus zelf de werkzaamheden hervattende, ontdekte ik verder niets dan ijzererts, spijkers en eene bijzondere menigte tanden, waarbij zich van tijd tot tijd een met alle daarin behoorende tanden voorzien kakebeen vertoonde. Min of meer ontmoedigd, staakte ik op dit punt den arbeid en begon op eene andere plaats; doch vruchteloos, zijnde zelfs op het hoogste gedeelte des akkers geene spijkers, beenderen of fragmenten aardewerk meer te vinden. Intusschen ontdekte ik in de helling of glooijing des bergs eenig geel-bruin cement, hetgeen mij bij verder graven met meer omzigtigheid deed te werk gaan. Weldra bespeurde ik, dat hetzelve uit grof gestootene of gemalene

schelpen bestond, en gediend had, om eene menigte aldaar liggende brokken ijzererts te verbinden. Ik giste, dat het behoord had tot de fundamenten van den tempel, waarin, of tot den muur, tegen welken, welligt het meergenoemde outaar was geplaatst geweest. Naar mate deze zamenverbonden brokken ijzererts meer ontbloot werden, bleek, dat de cement-fragmenten (die door de ijzeroxyde eene geelbruine kleur schenen verkregen te hebben) witter werden en eindelijk alle vastheid verloren; en de geheele massa ontbloot zijnde, bevonden wij, dat het eene mummie-vormige figuur was, uit brokken ijzererts zamengesteld, van welke de zwaarste nagenoeg 16 Ned. ponden wogen en tot het formeren der borstbreedte schenen gediend te hebben. Het beeld had 1,96 el hoogte en 0,19 breedte en was noordoostelijk en aldus gelegen, als of het de lage weilanden aan den oever der Mark had willen gadeslaan! De diepte, op welke het onder de oppervlakte van den grond gevonden werd, bedroeg ongeveer 0,9 el, en deszelfs gedaante was deze:

Maar naauwelijks een kwartier uurs aan de lucht blootgesteld geweest zijnde, viel de massa uit een. Na alles voorzigtig te hebben opgeruimd, doorzochten wij nog de plaats, waar het beeld gelegen had, doch vonden geen sporen van andere oudheidkundige overblijfselen. Intusschen scheen deze merkwaardige ontdekking het denkbeeld te bevestigen, dat de groote menigte der vroeger vermelde brokken ijzererts tot den tempel der *Dea Sandraudiga* zouden behoord hebben. Ten aanzien van het besproken ijzererts, veroorloof ik mij nog een *berigt* te herinneren *omtrent den Rapelberg, in het gehucht Ruimel te S. Michels Gestel* (*), dus luidende: » Op den *Rapelberg* rondziende en alles doorzoekende, vond ik, dat overal stukken van ijzererts enz. verspreid lagen. Ik kon mij niet verklaren, waar die stukken ijzererts van daan kwamen of [waar zij] toe gediend hadden. Een man, die in een der twee bijstaande huizen woont, berigtte mij, dat dit ijzererts gelegen heeft [had] onder de fondamenten, waarop de *Rapel* gebouwd was, dat hij dikwijls groote brokken bij het inkuilen van aardappelen uit den grond heeft [had] zien halen. Deze man berigtte mij verder, dat dit ijzererts hoogstwaarschijnlijk uit de Dommel was gehaald, want dat in den omtrek nergens ijzererts gevonden wordt [werd], doch dat de bedding der Dommel daar ter plaatse een groot eind ver met die erts-soort was bedekt." Volgens ingewonnen berigten, bevindt zich mede eene aanzienlijke hoeveelheid dier delfstof op den bodem der bij de ontgravings-plaats te Rijsbergen vlietende Aa of Weerreis.

I. ROMEINSCHE VOORWERPEN.

A. *Van steen.*

1. Fragment van eene koraal, naar het schijnt, van opaal, langwerpig vierkant van gedaante, doch aan de beide

(*) In: *Geschiedk. Mengelwerk over N. Braband*, door Dr. C. R. HERMANS, deel I. 4e st. bl. 311.

einden smaller dan in het midden. Oorspronkelijke lengte misschien 4 duim, breedte $1\frac{1}{2}$ duim (*).

B. *Van kalk.*

2. Zeven stuks fragmenten van muurbepleistering en metselwerk; van welke vier beschilderd, als: rood, bruin, in geel overspelende, wit met roode strepen en groen met bruine strepen. Deze zijn tamelijk fijn van mengsel. Een ander fragment, wit van kleur, bestaat grootendeels uit kleine brokjes gestooten tegels, en van nog andere is de kalkstof zeer grof, met schelpfragmenten doormengd en van indruksels van stroo of riet voorzien.

C. *Van aarde.*

3. Dertien stuks scherven van onderscheiden tobben en schalen, als:

a. Onderstuk van een kruikje van witte aarde, zeer fijn bewerkt en uitwendig glad. Oorspronkelijke hoogte misschien 16 duim.

b. Onderstuk van een kruikje van roode aarde, ruwer bewerkt, ruig van buiten en dof van kleur. Oorspronkelijke hoogte misschien 21 duim.

c. d. e. f. Halzen van kruikjes; twee van gele, en twee van licht-roode aarde, goed bewerkt, doch uitwendig ruig, en dof van kleur. Oorspronkelijke hoogte 25 tot 35 duim, naar het schijnt.

g. h. Randstukken van offerschalen van gele aarde, van binnen met kiezel-gruis doormengd. Oorspronkelijke middellijn van boven misschien 30 tot 35 duim.

i. Brok van den voet eener offerschaal, naar het schijnt, van gele aarde en vermoedelijk behoorende bij eene der schalen, van welke de randstukken vermeld zijn (*g. h.*)

k. Bovenrand eener tobbe, van goede bewerking, donkergraauwe kleur, en van horizontale en evenwijdige lijnen-versieringen *en creux* voorzien. Oorspronkelijke hoogte misschien 21 duim.

(*) Gedetermineerd door Dr. E. M. BEIMA, Conservator bij 's Rijks Museum van Nat. Historie.

l. Dito, zeer fijn van bewerking, en uitwendig glad en blinkende. Oorspronkelijke hoogte misschien 14 duim.

m. n. Fragmenten van potjes of schaaltjes, zeer goed bewerkt, en van buiten van fijne evenwijdige lijnen-versieringen *en creux* voorzien.

o. Fragment van een potje of schaaltje, goed bewerkt, en van bruine doffe kleur.

p. Fragment van een potje van *terra sigillata.* Oorspronkelijke middellijn van boven misschien 8 duim.

D. *Van glas en glasachtige stof.*

4. Fragment van groen glas, dik 4 streep, misschien van een kommetje.

5. Fragment van eene zee-groene geribde koraal van eene soort van porcelein.

E. *Van metaal.*

6. Een koperen schroefknop met stift daaraan bevestigd. Het bovenplat van den knop heeft eene middellijn van 2½ duim en was oorspronkelijk misschien geëmailleerd.

7. Twee ijzeren krammen van 6½ tot 8 duim lengte.

8. Twee ijzeren haken, de een bladvormig uitloopende, van 15 tot 17 duim lengte.

9. Twee kleine ijzeren bladvormige fragmenten; het ééne van een' klamp, naar het schijnt.

10. Twee ronde ijzeren ringen, van 5 tot 5½ duim middellijn; de eene van eene tong voorzien, en vermoedelijk een gespring.

11. Twee ijzeren spijkers van 9½ tot 11½ duim lengte; benevens het bovenstuk van een klein spijkertje.

12. Een rond ijzeren kokertje of beslagje, hoog 3½ duim en breed 2½ duim.

F. *Van been.*

13. Knopje, van onder plat, van boven kegelvormig, met een gat door het midden; hoog 1½ duim, breed 2½ duim.

14. Kies van een rund.

Munten.

15. Koper, 2de grootte. Hoofd van *Vespasianus;* :SPASIAN: keerz. eene staande vrouw, naar het schijnt; legende onleesbaar; oxyde goed.

16. Koper, 1ste grootte. Hoofd van *M. Aur. Antoninus*, met lauwerkrans voorzien; : TONINUS AUG : keerz. staande vrouw, met de linkerhand eene spies op den grond houdende, met de regter eên' krans vooruitreikende; aan de zijden de letters S C; oxyde goed.

17. Denarius, in tweeën gebroken, zeer geschonden en grootendeels uit ijzer bestaande. Voorz. een gehelmd hoofd, naar het schijnt. Keerz. eene voortschrijdende vrouwelijke figuur, naar het schijnt; van de legende is achter haar nog te zien I M en vóór haar P P. Dezelve is vermoedelijk van een' der latere Imperatoren, b. v. *Julianus* of van een' nog lateren.

II. GERMAANSCHE VOORWERPEN.

18. Zeven fragmenten van onderscheiden tobben van aarde, als:

a. Fragment eener tobbe, tamelijk goed bewerkt, ligt gebakken, bruin van kleur en in oorspronkelijke gedaante misschien als fig. 38 van pl. II. der *Germ. en Noordsche Monumenten van het Mus. van Oudheden te Leyden;* hoogte 0,3 el (?).

b. Dito; oorspronkelijke gedaante misschien als fig. 31 van pl. II. van het voornoemde geschrift; hoogte 0,2 el (?).

c. Dito; oorspronkelijke vorm misschien als fig. 45 van pl. II. van het voorn. geschrift; hoogte 0,24 el (?).

d. e. Brokjes van dito; vorm en grootte niet te bepalen.

f. Fragment van eene gelijksoortige tobbe als *a*; oorspronkelijke gedaante misschien als fig. 52 van het voorn. geschrift; middellijn van boven misschien 0,2 el.

g. Fragment van dito; vorm en grootte niet te bepalen.

OPMERKINGEN.

1. Uit de gevonden bouwkundige overblijfselen, als: tegels, metselwerk, muur-bepleisteringen enz., blijkt voldoende, dat op die plaats een gebouw gestaan heeft, en dewijl onder de gevonden overblijfselen ook fragmenten

van offerschalen ontdekt werden (*), is de gedachte, dat de ontdekte overblijfselen tot den tempel behooren, in welken het outaar der *Dea Sandraudiga* gestaan heeft, het allernaaste. Daar de genoemde bouwkundige overblijfselen van Romeinsch karakter zijn, zullen zij mede als bewijs kunnen gelden, dat ook andere tempels van topische godheden, van welke wij altaren en opschriften bezitten, van Romeinschen bouwtrant zullen geweest zijn; iets, hetwelk van sommigen, b. v. der *Dea Nehalennia*, uit den tempelvorm der gedenksteenen zelve, ook mag worden afgeleid.

2. Uit de mededeeling aangaande het beeld van ijzererts, hetwelk, volgens mondelinge berigten van den geëerden ontdekker, van buiten oorspronkelijk met eene dunne kalklaag bedekt was, mag men vermoeden, dat dit beeld het symbool der *Dea Sandraudiga* zelve geweest zij, zoo als deze door de Germanen voorgesteld en vereerd en later door de Romeinen gehuldigd zal zijn. Men zal althans de tegenwerping niet te vreezen hebben, dat de Germanen in vroege tijden geene beelden der Goden gehad hebben. Uit eene bedachtzame overweging der berigten van TACITUS over de godsdienst der oude Germanen, is ons, op het voetspoor van GRIMM, het tegendeel gebleken, gelijk daarvan, van de 5e eeuw af, onwederlegbare bewijzen voorhanden zijn (†).

3. Uit het vinden van Germaansche overblijfselen nevens Romeinsche, mag misschien worden afgeleid, dat de Germanen hier, òf vóór, òf gelijktijdig met de Romeinen, de *Dea Sandraudiga* godsdienstig vereerd hebben; moge de naam dier godheid door de Germanen ook eenigzins anders uitgesproken, en haar karakter anders gedacht zijn.

(*) Zouden er, behalve de tanden van runderen en schapen, bij verdere ontgravingen ook niet beenderen van andere dieren gevonden worden?

(†) Zie GRIMM, *D. M.*, S. 73 u. f. en mijne Verhandeling over de *oudste vaderlandsche schansen*, in deze *Bijdragen*, deel IV. bl. 102 en verv.

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS DER BOUW- EN BEELDHOUWKUNST

IN

NEDERLAND;

DOOR

Dr. *CONRADUS LEEMANS.*

(*Vervolg van bladz.* 28.)

II.

OVERBLIJFSELS VAN BOUW- EN BEELDHOUWKUNST TE HOORN.

Er zal wel niemand zoo gehecht zijn aan het oude, dat hij niet regt gaarne de oude ringmuren, wallen en versterkingen onzer steden, die getuigen van vroegere veeten en onlusten, voor vrolijke en bevallige wandelingen plaats ziet maken; dat hij er zich aan ergert, wanneer van lieverlede de vooruitstekende luifels in onze straten verdwijnen, de oude gevels der woonhuizen afgebroken worden, en, meer overeenkomstig met de behoeften van onze tijden opgebouwd, den bewoners van binnen meer gemak en gezonder verblijf, den voorbijgangers een netter en levendiger uitzigt aanbieden. — En toch, aan die oude wallen, die dikke muren, die plompe torens, hechten

zich zoo vele herinneringen, die ons dierbaar, die voor de geschiedenis van ons vaderland onmisbaar zijn: die overhangende luifels, die spits toeloopende en als met trapjes voorziene gevels zijn nog de bewijzen, dat wij eenmaal, en in de tijden van onzen meesten bloei, eenen eigen bouwstijl bezeten hebben; en zeer vele der bas-reliefs in steen, enkele ook in hout uitgehouwen, welke die oude gevels versieren, pleiten niet minder dan vele andere bouwkunstige versiersels, aan lijsten en bogen, aan deurposten en vensterkozijnen aangebragt, voor den kunstzin onzer voorouders; getuigen van hun godsdienstig gevoel, van hun vertrouwen en van hunne dankbaarheid, zoowel in dagen van druk en kommer, als in de tijden van voorspoed en welvaart, en leeren ons, hoe zij de verdiensten op prijs stelden van hunne medeburgers, die met het zwaard hunne onafhankelijkheid verdedigd, hunnen handel beschermd, of door hunne geleerde werken, door nuttige uitvindingen en ontdekkingen, den roem van het vaderland verhoogd en verbreid hadden.

Wij bejammeren het daarom, dat zoo vele voorwerpen, belangrijk om hunnen ouderdom, de bewerking of de daarop uitgehouwen voorstellingen, verdwijnen, zonder dat naauwkeurige afteekeningen of beschrijvingen ons het verlies eenigzins vergoeden. Men heeft vroeger *Koddige en ernstige opschriften op luifels, wagens enz.* verzameld en uitgegeven; hoeveel belangrijker en nuttiger taak zoude het wezen, wanneer men de kunstvoortbrengsels van vroegere eeuwen, in onze kleinere binnensteden en dorpen, of dikwerf in de achterstraten onzer grootere steden nog verborgen en verloren, aan de vergetelheid ontrukte en ter algemeene kennis bragt. Gretig verzamelen wij alles, wat de geschiedenis der oude kunst kan ophelderen; met belangstelling begint men, ook in ons vaderland, de overblijfsels van middeleeuwsche bouw-, beeldhouw- en schilderkunst gade te slaan en te bewaren; waarom zouden wij ons dan de schakels, waarmede die tijden aan de onze verbonden zijn, laten ontglippen? Of vreezen wij, dat de

vergelijking van hetgeen vóór twee eeuwen voor de kunst in ons vaderland gedaan en opgeofferd werd, met hetgeen wij tegenwoordig voor haar over hebben, ons beschamen zal?

Op het einde van 1839 riep mij het vertrek van geliefde betrekkingen naar het Nieuwe-Diep, en maakte ik van die gelegenheid gebruik, om een kort uitstapje te doen naar Hoorn, dat, om zijn' vroegeren bloei, om de beroemde mannen die het aan het vaderland schonk, en om het droevige ongeluk; waardoor het ruim een jaar te voren zijne hoofdkerk in weinige uren moest verliezen, mijne belangstelling in ruime mate tot zich trok. Kwam het met het oogmerk van dit opstel overeen en was mijne pen daarin meer geoefend, dan zoude ik mij aan eene beschrijving wagen van mijn togtje door de Schermer, dat in het ongunstige jaargetijde door de ingevallen vorst juist niet veel bekoorlijks opleverde; maar waarbij ik overvloedige gelegenheid had, om belangrijke inlichtingen, van de reisgenooten, met welke het toeval mij een' tijd lang deed zamen zijn, op te zamelen; zoowel met betrekking tot de in dien omtrek nog overgebleven gebruiken van vroegere jaren, als omtrent vroegere en latere, voltooide en nog te ontginnen ondernemingen, om de uitgestrekte meren en moerassen in vruchtbare akkers en weiden te herscheppen.

Ik kwam des avonds eerst vrij laat te Hoorn aan, doch dit belette niet, dat ik terstond, onder begunstiging van het heldere maanlicht, eene bedevaart ondernam naar het eerwaardige kerkgebouw, aan welks opbouw en onderhoud de inwoners gedurende meer dan vier eeuwen geene onkosten gespaard hadden, en waarvan nu alleen de muren aan het geweld der vlammen wederstand hadden geboden, met de kolommen, die, gebarsten en geblakerd, zonder onderling verband, slechts ter naauwernood nog staande waren gebleven. Den volgenden ochtend herhaalde

ik mijn bezoek, na vooraf het mij tot op dien oogenblik slechts door aankondiging bekende werk van Dr. ABBING (*), over de kerk en hare geschiedenis te hebben nageslagen. De naauwkeurige berigten, die in dat belangrijk werk verzameld zijn, maken het geheel onnoodig, ook slechts van enkele deelen, bouwkunstige beschrijvingen te geven. Wat van het gebouw nog door de vlammen gespaard was, kwam in stijl en bewerking geheel overeen, met het geschiedkundig overzigt, dat de geleerde Schrijver ons, uit gedrukte en ongedrukte bescheiden, over den bouw en de verschillende verbeteringen en versieringen, van 1405 tot 1762, heeft medegedeeld. — Bij de kolommen merkte ik op, dat hier en daar, op vrij korte afstanden tusschen de lagen zand- en, indien ik mij niet vergis, ook tufsteenen, waaruit zij opgetrokken werden, lagen van stukken lei gemetseld waren, waarschijnlijk dienende om het optrekken van vocht uit den vroeger zeer moerassigen grond tegen te gaan. De wanden waren, vóór dat de Hervormden de kerk sedert 1572 in bezit erlangden, even als vele andere, met schilderwerk versierd geweest, dat later door óverwitten of óververwen grootendeels verloren is gegaan. Dr. ABBING heeft, op bladz. 80 en 83, de onderwerpen opgegeven, die, zoo op enkele kolommen, als tegen het koorgewelf en boven de bogen, voorgesteld zijn; de eerste waarschijnlijk in het midden der 15e eeuw, de overige, volgens bestaande aanteekeningen, door eenen JACOB CORNELISZ VAN OOSTZANEN in 1522 geschilderd. Ik had vooral gehoopt, nog overblijfsels te vinden van de beelden der vier kerkleeraars, Gregorius, Ambrosius, Augustinus en Hieronymus, die door hunnen ouderdom voor de geschiedenis der schilderkunst in ons land van veel belang konden zijn, te meer daar zij nog in de vorige eeuw zigtbaar waren, doch vond mij in die

(*) *Beknopte geschiedenis der stad Hoorn en van de groote kerk*, *door* G. A. ABBING, Ph. theor. Mag. Litt. Hum. Doctor en Rector der Latijnsche Scholen. Hoorn 1839. 8o met platen.

hoop bedrogen. Daarentegen was tegen den oostelijken wand van het zuidelijke transept, door het afvallen van de kalklaag, eene vrij groote schildering enkel in twee verwen, zwart en rood, vrij goed bewerkt, doch ook door den tijd zeer beschadigd, voor den dag gekomen. Thans blootgesteld aan wind en regen, scheen zij weldra geheel en al te zullen verloren gaan, en de stads teekenmeester, de heer P. JOLLY, heeft zich dus zeer verdienstelijk gemaakt, door in tijds eene getrouwe en naauwkeurige afteekening van het schilderstuk te maken. De geheele voorstelling is in twee afdeelingen verdeeld. Boven liggen, ter regterzijde, drie beelden; een bejaard man, in een' mantel gehuld, treedt op hen toe, met eene rijk versierde vaas (?) in zijne linkerhand; boven zijn hoofd is een hoorn afgebeeld, in alles gelijk aan dien, welke in het wapen der stad voorkomt, verder een komeet en eene halve maan. Achter hem een krijgsman met breeden hoed, mantel en zwaard. Onder dit tafereel, waarin wij althans de aanbidding der Wijzen niet konden herkennen, bevindt zich eene voorstelling van den Zaligmaker aan het kruis; links een geestelijke, geknield, met paternoster in gevouwen handen; regts eene andere, knielende, doch omtrent geheel en al uitgewischte gedaante, die het met vijf stralen uit de wonden van den Heiland nedervloeijende bloed opvangt. Of hier op eene bekende legende uit het leven van eenen der heiligen gedoeld wordt, durf ik niet bepalen; doch ik herinnerde mij daarbij een geschilderd glas, dat GIJSBERTUS MASIUS in 1609 aan de St. Catharina of Kruisbroeders - kerk te 's Hertogenbosch geschonken heeft, en waarop deze bisschop zijne eigene beeldtenis had doen schilderen, tusschen Christus, uit wiens wond in de zijde een straal bloed, en Maria, uit wier borst een straal melk op hem nedervloeide, met de opschriften: »Hinc pascor a vulnere" »Hinc lactor ab ubere" en »Positus in medio, quo me vertam, nescio" (*).

(*) Zie *Beschrijving der stad Bommel, door een Gelderschen Regtsgeleerde*, bladz. 130, 131.

De teekening der beelden kwam mij vrij goed voor, en scheen tot de eerste helft der 16e eeuw te kunnen gebragt worden.

Den korten tijd, dien ik mij in de stad nog kon ophouden, besteedde ik, om eenige gebouwen, die zich door hunnen ouderdom en bouwstijl, of ook door de in de voorgevels ingemetselde bas-reliefs of andere versiersels onderscheidden, in oogenschouw te nemen. Hoorn was, gedurende de 17e en een groot gedeelte van de 18e eeuw, eene der welvarendste en rijkste steden van ons vaderland, doch moest, als zoo vele andere, onder de staatkundige gebeurtenissen, waarbij later ons geheele land zoo zeer geschokt werd, de bronnen van zijne welvaart verliezen, zonder dat de geleden verliezen weder hersteld werden. Daaraan is het waarschijnlijk toe te schrijven, dat zoo vele woningen, die van dien vroegeren gelukkigen tijd getuigen, tot nu toe, althans uitwendig, nog onveranderd zijn gebleven, of nog zeer veel van haren oorspronkelijken bouw behouden hebben. Ondertusschen begint men van lieverlede de stad te verfraaijen, en het oude en bouwvallige te herstellen. Vele der morsige en armoedige buitenwijken worden, of zijn reeds, afgebroken en in smaakvolle wandelingen herschapen, en de stedelijke Regering doet alles, om het optrekken van nieuwe woningen in de binnen gedeelten der stad aan te moedigen en te bevorderen. Vele overblijfsels van vroegere beeldhouwkunst zullen daarbij wel reeds verloren zijn geraakt, en, bij de waarschijnlijkheid, dat ook de nog overige niet, of althans niet alle, zullen gespaard blijven, meende ik enkele, die mijne aandacht tot zich trokken, bij deze gelegenheid aan den belangstellenden lezer te mogen opnoemen, zoo als ik die bij het doorwandelen der straten opgeteekend heb.

Op het *Noord:*

1. De beelden der drie Christelijke deugden, *Geloof*, *Hoop* en *Liefde*, in eenen gevel, met het jaartal 1621.

2. Een huis, in welks gevel *drie tulpen* uitgehouwen zijn; Dr. ABBING berigt ons, bladz. 45, dat die steen in

1756 daar geplaatst is, ter herdenking van den verkoop van die niet onaanzienlijke woning in 1636 voor drie tulpenbollen.

3. Een bas-relief van eene *stad*, met het opschrift »Batavya", en van een *zeeschip*, met het opschrift »'t Schip Bantam"; het jaartal 1661.

4. Een bas-relief, met het »Huys te Staveren".

5. Een, met eenen toren, vrij uitvoerig uitgehouwen; daaronder het opschrift: »Toren van Amersfort".

6. Een huis, met verschillende in steen uitgehouwen versiersels, en het beeld van eenen *vorst te paard*, waarschijnlijk een' van onze vroegere Prinsen.

Op den hoek van de Turfhaven en het Nieuwe Noord staat een huis, waarop, in den noordergevel, de beelden van *Maria Stuart* en haren gemaal *Darnley*, in den westelijken gevel die van haren zoon *Jacobus I.* en diens gemalin *Anna van Denemarken* zijn uitgehouwen. Naast de beelden op den noordelijken gevel, leest men, ter eene zijde: »*The most excellent princesse Marie, queen of* »*Scotland, mother to our soveraigne lord king Joan-* »*nes, she died* 1586 *and intombed at Westminster*"; »ter andere zijde: »*The most illustrious prince Henry* »*lord Darnly king of Scotland, father to our sove-* »*raigne king Jannes, he died at the age of* 21. 1567." Boven de beelden op den westelijken gevel staat, in het midden: »*Jacobus et Anna rex et regina Angliae, Fran-* »*ciae, Scottiae et Hiberniae, fidei defensore*[s]"; verder staat, naast Jacobus: »*Felix ingenio, phoenix vir-* »*tutis amore, candide flos regum, totius* [*orbis amor.* »*Sis bonus o felixque, tuis fidem tueare, quod facis* »*ut Babylon nun*[c] *ruat*"; naast Anna: »*Anna quam* »*vere tibi gratiosum nomen aut omen charites tule-* »*runt, chara coelo, chara viro tuisque es chara Britan-* »*nis.*" Onder aan het jaartal 1618 (*). Jacobus (James) VI,

(*) Deze opschriften zijn ook vermeld in het aangeh. werk van Dr. ABBING, bl. 47. — [De hoogleeraar LAUTS heeft mij in staat gesteld, hier van deze steenen eene naauwkeurige afbeelding te geven.

toen nog Koning van Schotland, had, toen zijne gemalin Anna van Denemarken hem in 1594 eenen zoon schonk, onder anderen ook de Vereenigde Gewesten verzocht, door hunne afgezanten als getuigen de doopplegtigheid bij te wonen. Bij die gelegenheid werden vroegere verbonden tusschen Schotland en de Nederlanden vernieuwd, en aan de Schotsche kooplieden, die zich in de Nederlandsche steden mogten willen vestigen, groote voorregten toegestaan (*). Waarschijnlijk had kort daarop, of welligt later, nadat Jacobus I, in 1603, ook den troon van Engeland beklommen had, en de beide rijken aldus onder éénen schepter vereenigd waren, een Schot zich in Hoorn nedergezet en noopte hem, schoon een ijverig Protestant, zoo als uit den wensch »*yt Babylon nunc ruat*" blijkt, zijne gehechtheid aan zijnen Koning, om ook met de beeldtenissen van diens ouders, de ongelukkige Maria en haren ligtzinnigen tweeden gemaal Henry Darnley, zijne woning te versieren. In de beide opschriften, daarbij geplaatst, zal voor *Joannes* en *Jannes* wel *James* moeten gelezen worden. Het jaartal 1618 geeft ons den tijd, waarin het huis gebouwd is, of althans de bas-reliefs in den gevel gemetseld zijn. Welligt vond de bewoner, in den brief, dien Koning Jacobus in het vorige jaar tegen de Remonstranten schreef, eene aanleiding te meer, om een opschrift hem ter eere op te rigten.

In de *Nieuwstraat* vindt men het beeld van den beroemden *Hadrianus Junius*, in den gevel van het huis, waarin deze geleerde het eerste levenslicht aanschouwde.

In de *Kerkstraat* kwamen mij vooral belangrijk voor:

1. Een gebouw tegen over de afgebrande kerk, met

Gaarne zal men het belang daarvan erkennen, in eenen tijd, in welken verschillende omstandigheden zamenwerken, om allengs alles wat van oude kunst onder ons is overgebleven, verloren te doen gaan. *Aant. van den Uitgever.*]

(*) Zie VAN METEREN, *Hist. van de Oorlogen en Geschied. der Nederl.*, deel VI. bl. 121.

het opschrift: »St. Jans Gasthuys", en het jaartal 1563. Op de uitstekken van den trapsgewijs toeloopenden gevel staan twee, en zitten vier beelden, allen in ridderkleeding. In den gevel zelven zijn een mans- en een vrouwenhoofd tegenover elkander uitgehouwen; het eerste stelt welligt dat van *Johannes* voor. Overigens zijn, door de schikking der niet zeer groote metselsteenen en de verschillende rigtingen der voeglijnen, hier en daar versierselen daargesteld, hoedanige men meermalen in gebouwen van dien tijd aantreft; het meest komen twee horizontaal liggende steenen voor, die, door vier andere in verband gebragte steenen omgeven, als in eene langwerpig vierkante lijst besloten zijn. Elders vindt men op eene diergelijke wijze sterren en andere figuren gevormd.

2. Een huis, op welks gevel twee bas-reliefs, het een voorstellende *Adam en Eva bij den boom der kennis*, het andere *Abrahams offerande*, uitgehouwen zijn. Het werk schijnt ook van de eerste helft der 17e eeuw te wezen; de voorstellingen zelve schijnen, even als diergelijke, welke ik in andere plaatsen zag, naar één aangenomen en gedurende verscheidene eeuwen vrij naauwkeurig gevolgd ontwerp bewerkt te zijn, en hebben daardoor, schoon de stijl verschillen moge, overeenkomst met de beide tafereelen *a* en *c* van de doopvont in de St. Maartens kerk te Zalt-Bommel (*).

3. Een huis, met het jaartal 1602 in den gevel, en twee bas-reliefs, waarop vier tafereelen zijn uitgehouwen. Het eerste verbeeldt de voorzegging van den propheet *Ahia aan Jerobeam*, waarbij de eerste, door het verscheuren van zijnen mantel in twaalf stukken en het toedeelen van tien daar van aan Jerobeam, dezen zijne aanstaande verheffing tot Koning over de tien Stammen zinnebeeldig te kennen gaf; zie 1 Kon. XI: 29. Op het tweede zien wij eenen anderen *propheet*, die Jerobeam, toen Koning zijnde, te Bethel over zijne afgoderij bestraft en zich tot een langer

(*) Zie de afbeelding in den *Gids*, 1839.

vertoeven in die plaats niet had willen laten overhalen, *in het veld onder eenen eikenboom* zitten, 1 Kon. XIII: 14; daar vond hem een oud Propheet uit Bethel, overreedde hem, om, tegen het ontvangen bevel des Heeren, naar die plaats terug en in zijn huis in te keeren. Op den achtergrond vertoont ons hetzelfde tafereel de straf, die op deze ongehoorzaamheid volgde; wij zien daar, hoe hij door een' leeuw verscheurd wordt, volgens 1 Kon. XIII: 24. Op het derde tafereel, het eerste van het andere bas-relief, is *Elia* afgebeeld, *nederzittende bij de beek Crith*, terwijl de raven hem van spijs voorzien; 1 Kon. XVII: 6. Het vierde tafereel eindelijk vertoont ons de *hemelvaart van Elia* in den vurigen wagen; 2 Kon. II: 11. Zouden de godsdienstige geschillen en de staatkundige gebeurtenisen van die tijden ook op de keuze der twee eerste tafereelen eenigen invloed uitgeoefend hebben? — Midden in den gevel, tusschen de beide bas-reliefs, is een *eenhoorn* uitgehouwen, naar welken het huis, en misschien ook de bewoners, eenmaal hunnen naam hadden.

4. Een huis, in welks gevel *de man met den splinter*, en *de man met den balk in het oog*, volgens de gelijkenis bij Matth. VII: 3 en Luc. VI: 42; daaronder het opschrift; »In propriis talpa, argus in alterius", dat is: *Een* [blinde] *mol in eigen-*, *een* [honderdoogige] *argus in eens anders* [zaken].

Op het *Oost*, insgelijks in den gevel van eene woning, die echter, volgens Dr. ABBING, in 1658 herbouwd is geworden, geeft ons een bas-relief de beeldtenissen van *Truydeman en zijne vrouw*, brood aan de armen uitdeelende, en nevens hen hunnen met brood beladen *ezel*. Dit weldadige paar had zich, in de eerste helft der 16e eeuw, door het spijzigen van behoeftigen en het beschenken van godsdienstige gebouwen, verdienstelijk, bij enkelen, als of zij daardoor het gemeen op hunne zijde wilden halen en met den vijand in verstandhouding stonden, verdacht gemaakt. Volgens Dr. ABBING, bladz. 43 aant. (1), zoude

daarop het onder hunne beelden geplaatste versje betrekking hebben:

»Deze Hofstede heeft bewoont,
»Truydeman en sijn wijf, wilt dit verstaan,
»Zij hebben haar eerste deelbroot laten uitgaan:
»Zij bakten, haare ezel het broot [verkogt],
»Ontving kwaat gelt, heeft het 't huis gebrogt;
»Hierom was de burgerij zeer bevaan,
»Vreesde dat Hoorn zoude vergaan."

Toen ik te Hoorn was, vernam ik nog eene andere overlevering, op welke hetzelfde versje kan doelen, of die misschien wel daaraan haren oorsprong te danken heeft. De ezel zoude namelijk zonder geleider gewoon zijn geweest, het brood bij zijns meesters klanten aan de huizen rond te brengen, waarvoor men dan het verschuldigde geld in zijne mand nederlegde. Van dit goed vertrouwen misbruik makende, had iemand eens valsch geld in de mand gelegd, waarop de ezel onmiddellijk naar zijnen meester terugkeerde, zonder zijnen gewonen loop verder te volbrengen; eene gebeurtenis, die veel vrees in de stad verwekte. Een ander versje, dat insgelijks langs den gevel onder de afbeeldingen geplaatst is, luidt:

»Truydeman met sijn wijf, wilt weten,
»Zij hebben den armen niet vergeten,
»Wie uit liefde bloot,
»Den armen in der noot,
»Bijstaat,
»Die sal voorwaar,
»De Heer der heirschaar,
»Hebben te baat;

hier achter het jaartal 1658. (*)

(*) Sedert het inzenden van mijn opstel, is deze mij mondelijk in Hoorn medegedeelde overlevering, door het sierlijk verhaal van eene landgenoot, geplaatst in den *Gids* van dit jaar, algemeen bekend geworden.

Bij de Oosterpoort, op de naar de Zuiderzee gekeerde gevels van, zoo ik mij niet vergis, drie huizen, bewaren drie bas-reliefs de herinnering aan den *zeeslag* van den 11 October 1573, waarin de inwoners van Hoorn eene glansrijke en volkomen overwinning op den Spaanschen vlootvoogd Bossu behaalden.

Het eerste bas-relief vertoont ons *de vijandelijke vloot op de stad toezeilende;* daaronder het vers:

»O loffelijke daed, o schoone gulde tijden!
»Wie dat 'er aan gedenkt, die moet hem nog verblijden,
»Het land dat schut en beeft, den vijand die komt aan;
»Hij wil met Amelek gantsch Israel verslaen.
»Hij komt met groote magt, maar Godt heeft ons gegeven,
»Ook Arons ende Hurs, wier namen zijn geschreven.

Het tweede bas-relief geeft eene voorstelling van *den zeeslag zelven*, met het opschrift daaronder:

»Tot eer van haer geslagt, tot lof van dese daed;
»Die klampen hem aen boort, die weten noch wel raedt.
»Hier is een Hoorens hop, daer gaet het op een veghten,
»Daer siet men 't eene schip, vast aen 't ander heghten,
»Daer siet men reghte liefde, daer doet men onderstant,
»Daer veght men sonder geldt, voor 't lieve vaderlant."

Op het derde bas-relief, eindelijk, heeft men eene afbeelding van de *stad* en der inwoners, zoo als zij voor de zege hunner strijdende medeburgers bidden, met het volgende opschrift:

»En sonder twijfel dit, daer sijnder ook in 't midden,
»Daer sijnder op het lant, die Godt met Mooses bidden,
»Tot dat men overwint, gelijck het is geschiet,
»Waervan men huyden nog een klare teken siet."

Het werk van deze bas-reliefs is, even als dat van

Truijdeman*, beneden het middelmatige; doch zij hebben grooter kans, om bij de herstelling of het verbouwen van de huizen bewaard te blijven, dan andere stukken, die met betrekking tot de bewerking meerdere waarde hebben, doch die niet, of niet regtstreeks, op bekende gebeurtenissen doelende, ook minder algemeene belangstelling wekken.

Bij het *Hoofd* is de woning van Willem IJsbrantz Bontekoe nog in wezen, kenbaar door eene in steen uitgehouwen en *bont beschilderde koe*, in den gevel ingemetseld. Mogen de *Liedekens van Bontekoe*, waarmede POTGIETER onze letterkunde verrijkt heeft, het hunne toebrengen, om dit gedenkteeken aan een' onzer meest beroemde zeelieden in wezen te doen blijven!

Tijdsgebrek verhinderde mij, ook het bas-relief op de Wester-poort te gaan bezigtigen, waarop de ouderlievende *Lammert Melisz* afgebeeld is, zoo als hij zijne moeder, toen de Spaansche benden in zijne woonplaats waren gevallen, op eene berrie over het bevrozen veld naar Hoorn sleepte. Behalve dit, zullen er zeker nog wel andere bouwkunstige versiersels en overblijfsels van beeldhouwwerk hier en daar aanwezig zijn, die ik verzuimde op te teekenen, of die mijne aandacht ontsnapten; doch dan moge mijne gebrekkige opgave een' ander, beter in de gelegenheid, dan ik, om alles naauwkeurig na te gaan, aansporen, om ook, hetgeen ik oversloeg, aan de vergetelheid te ontrukken. Zeker ontbreekt het den inwoners, zoowel van aanzienlijken, als van nederigen stand, niet aan levendige belangstelling in alles, wat den roem hunner stad bevorderen kan; ook in de schamele buurten scheen men er mede ingenomen, dat een vreemde de versiersels hunner oude woningen met opmerkzaamheid gade sloeg, en meer dan eens gebeurde het, dat men mij uit eigen beweging aanwijzingen deed, met de aanbeveling, om »vooral toch den slag van Bossu bij de Oosterpoort niet te vergeten." Zulk eene algemeene belangstelling zal menig stuk, dat voor de geschiedenis of de kunst eenige waarde bezit, voor onder-

THE MOST ILLVSTRIJ
OVS PRINCE HENRIJ
LORD DARNLIJ KINGOF
SCOTLAND FATHER
TO OVR SOVERAIGNE
KING JANNES HE
DIED AT THE AGE OF ZI

G.
Æ
RE

ANNA QVAM VERE TIBI
GRATIOSVM NOMEN
AVT OMEN CHARITES
TVLERVNT CHARA
COELO CHARA VIRO
TVISQVE ES CHARA
BRITANNIS.

Hier en daar werden hoogten opgeworpen — en deze behooren tot latere tijden — op welke misdadigers openlijk teregt gesteld werden, en welker bestemming, ook lang nadat de vroeger op derzelver top opgerigte galg en rad verdwenen waren, door den naam van *galgenbergen* genoegzaam bekend is gebleven. Dat men evenwel ook, tot dat zelfde doel, heuvels van een vroeger tijdperk, met name brand- en grafheuvels, gebezigd heeft, is door de ondervinding gebleken.

Geene der bovengenoemde zijn zoo talrijk en zoo algemeen aanwezig, als de grafheuvels, vooral in de streken, welke uit heide en stuifzand bestaan, en door haren hoogeren grondslag op den duur minder aan de nadeelige werking van het natte jaargetijde en de overstroomingen bloot stonden.

Ook Noord-Braband, hetwelk in zoo vele andere opzigten tot de belangrijkste gewesten van ons vaderland behoort, biedt den oudheidsvriend eene menigte van grafheuvels aan, die nog de overblijfselen van vroegere volksstammen bewaren, welke in eenen grijzen voortijd daarin werden nedergelegd, en die schier de eenige bijdragen leveren tot de kennis van de zeden en gebruiken van de vroegere bewoners dezer streken. Vele dier gedenkteekens gaan verloren door de achteloosheid of de onkunde der vinders, of derzelver inhoud komt in het bezit van verzamelaars, die de bijeengebragte voorwerpen als zeldzaamheden opkoopen, en tevreden zijn wanneer zij hunne verzameling uitbreiden; terwijl niets omtrent den oorsprong, de plaatsing, en zoo vele andere omstandigheden, waardoor de voorwerpen eerst belangrijk worden, ter algemeene kennis komt. Wanneer oudheidkundige opdelvingen niet door eene in het vak eenigzins ervarene hand geleid en naar een goed uitgedacht plan uitgevoerd worden, brengen zij der wetenschap meer schade dan voordeel toe, en doen die talrijke valsche stellingen en gevolgtrekkingen geboren worden, die zoo te onregt dikwerf aan den oudheidkundige worden geweten.

Sedert langen tijd hield ik mij onledig met het opsporen en onderzoeken der oude Germaansche en Frankische begraafplaatsen in den omtrek mijner woonplaats. Mogt ik mijnen vroegeren arbeid op Baarle-Nassau met eenen vrij gunstigen uitslag bekroond zien, niet minder gelukkig was ik in mijne opdelving, bij het naburig grijze Alphen ondernomen.

Alphen, ruim twee uren ten zuid-oosten van Breda gelegen, is een zeer oud dorp, waarvan reeds in het 15e jaar der regering van Childebert, Koning der Franken, gewag wordt gemaakt. In dit jaar schonk Frank Engelbertus van Alphen zijne goederen, aldaar gelegen, aan den geloofsverkondiger Willebrordus, waarvan de giftbrief bij MIRAEUS, *Cod. Diplom. Belg.*, cap. 6 p. 2, te vinden is.

De eerwaarde heer G. HERMANS, Prelaat der abdij van Tongerloo, ten gevolge der omwenteling op het einde der voorgaande eeuw naar Alphen gevlugt zijnde, ontwaarde, westwaarts tusschen de oude pastorie en den windmolen, eenige heuvels, welke, bij verder onderzoek, lijkurnen bleken te bevatten. Het verslag zijner bevinding stelde de Prelaat te boek, zoo als het in 1793 te Turnhout is uitgegeven, onder den titel: *A. H. C. F. Verlichtiginge der Brabandsche en andere Nederlandsche Oudheden, ofte Vaderlandsche Verhandelinge over eenige urnen ofte lijkvaten, onlangs door de zorg en bekostiginge van den Eerw. Heer* GODEFR. HERMANS, *Prelaet der abtdij van Tongerloo, ontdekt bij het dorp Alphen* (Maestr. 1793. 4°, in 1837 andermaal te Turnhout herdrukt.)

Het lezen van dit werkje bragt mij op het denkbeeld, den begonnen, doch welligt door den drang der omstandigheden te vroeg gestaakten arbeid van den heer HERMANS voort te zetten.

Zeer veel ben ik daarbij verschuldigd geweest aan de vriendelijke dienstvaardigheid van den heer P. C. HENDRICKX, Secretaris der gemeente, die alles heeft aangewend, om mijnen arbeid gemakkelijk en aangenaam te maken, en den goeden uitslag mijner onderzoekingen te bevorderen.

Zijn Ed. ontvange daarvoor hier openlijk mijnen hartelijken dank.

Tot welk tijdperk de te Alphen gevonden lijkurnen gebragt moeten worden, durf ik niet bepalen. Vele derzelve zijn zoo zeer vergaan, dat het onmogelijk was, den vorm en de stof behoorlijk te bepalen; andere schenen, om derzelver grove stof en bewerking, den onaanzienlijken vorm, en de weinige zorg, waarmede zij gebakken of liever voor een vuur of in de zon gedroogd waren, stellig tot eenen weinig beschaafden Germaanschen volksstam gebragt te moeten worden; terwijl wederom de sierlijke en regelmatige omtrek van andere, die blijkbaar op het rad gedraaid waren, de fijne stof en de zorgvuldige bewerking, van eene meerdere beschaving en eenen omgang met de Romeinen getuigden. Moge de ervaren oudheidkenner het hier in mijn verslag ontbrekende aanvullen; ik stelde mij alleen ten taak, om door het naauwkeurig berigt van alle bijzonderheden, die zich bij mijn onderzoek opdeden, daartoe eenige bouwstoffen te leveren, en vertrouw dat dezelve niet van alle belang ontbloot zullen bevonden worden.

Daar eene beschrijving alleen, hoe volledig en naauwkeurig dan ook, ongenoegzaam is en dikwerf nog twijfel overlaat, heb ik een kaartje van de plaats, waar ik mijne opdelvingen bewerkstelligde, en de afteekeningen der gevonden urnen en andere voorwerpen, door eene bekwame hand geschetst, bij mijn verslag gevoegd.

De door mij onderzochte grafheuvels waren allen op de Molenheide gelegen, aan de regterzijde van den weg van Baarle naar Tilburg, op twee stukken heide, welke op de kadastrale kaart met No. 967 en 970 gemerkt zijn. Bij de beschrijving der heuvels en van de daarin gevonden voorwerpen zal ik verwijzen op het hierbij gevoegde uittreksel dier kaart, Pl. I, waar de heuvels met dezelfde getalmerken, als in mijne beschrijving, aangeduid zijn.

Grafheuvel I.

Nagenoeg 0.50 el hoog en 4 el in omvang. Op eene diepte van 0.25 el lag, ten onderste boven gekeerd, eene urne (Pl. II, n. 1), hoog 0.06, in doorsnede aan de opening 0.09, den buik 0.10 en den voet 0.04; terwijl zuidwaarts van dezelve, op eene groote menigte verbrande beenderen, met de opening naar het zuiden gekeerd, eene schaalvormige urne (n. 2) geplaatst was, hoog 0.06, de opening in doorsnede 0.09, de voet 0.04. Bij een naauwkeurig onderzoek is het mij gebleken, dat deze urnen eenige aarde en asch en drie of vier schier onkenbare schilfertjes been bevatten.

De urne n. 1. is de eerste, welke ik in deze provincie op zulk eene wijze geplaatst heb gevonden. Vroeger had mij een bouwman op de Logthoek onder Alphen, Cornelis Aarts, gezegd, dat hij aldaar, in 1838, vier urnen, met asch en beenderen gevuld, ten onderste boven gekeerd, had opgedolven.

Grafheuvel II.

1 El hoog, 4 el in omvang. Op 0.20 diepte lag, op den kant, met de opening naar het zuiden, eene urne (n. 3), welke nagenoeg geheel vergaan en zoo broos was, dat zij niet uit den grond kon geligt worden. Dezelve was hoog 0.20, de opening in doorsnede ongeveer 0.16 en de voet 0.07. Daarnevens lag, in dezelfde rigting, een potje (n. 4), waarvan een gedeelte nog bewaard is gebleven; het is hoog 0.06, de opening in doorsnede 0.10, de voet 0.06.

Grafheuvel III.

Ongeveer 1.50 in omvang en 0.50 hoog. Op 0.20 diepte lagen eenige beenderen en houtskool; urnen waren niet aanwezig.

Grafheuvel IV.

Hoog omtrent 1.85; in omvang 3.40. In dezen grafheuvel vond ik vijf urnen, rondom welke op alle zijden vele beenderen verspreid lagen. De urnen waren op de volgende wijze geplaatst. Een plat bakje (n. 5), hoog 0.03, in doorsnede boven 0.08 en onder 0.06, met de opening omhoog. Tegen dit bakje lag, met den bodem op deszelfs rand, met de opening naar het noordwesten gekeerd, eene urne (n. 6), hoog 0.20, in doorsnede boven 0.13, in het midden 0.19 en aan den voet 0.08; in dezelve bevonden zich de beenderen als ingestampt, zonder asch of aarde, terwijl tusschen dezelve twee verbrande hazelnoten met de vrucht er in lagen. Ten westen, op eenen afstand van ongeveer 0.05, lag, met de opening naar het zuidwesten, een zeer fraai van fijne aarde gevormd potje (n. 7), hoog 0.10, in doorsnede boven 0.09, aan den buik 0.08, aan den voet 0.04, inhoudende eene fijne aarde, misschien asch, geene beenderen; terwijl op nagenoeg 0.18 afstands, in eene noordwestelijke rigting, ten onderste boven gekeerd, eene schaal lag (n. 8), hoog 0.05, en in doorsnede 0.21; onder dezelve, met de opening naar het noordwesten, een schaaltje in den vorm van een zoutvat (n. 9), hoog ongeveer 0.05 en in doorsnede 0.10.

Grafheuvel V.

Door het gestadig weghalen van heideplaggen was deze heuvel nagenoeg met den bodem gelijk geworden. Op 0.30 el diepte lag een gebroken potje (n. 10), van fijne zwartachtige aarde, hoog 0.08, de opening in doorsnede 0.13, de voet 0.11. Eene meer dan gewone hoeveelheid verbrande beenderen bevond zich onder hetzelve.

Grafheuvel VI.

Nagenoeg 1.40 el hoog, 3 el in omvang. Op eene diepte van 2.26 was de grond geroerd. Ofschoon bij het nagra-

ven de meest mogelijke zorg in acht genomen werd, heeft deze heuvel letterlijk niets, zelfs geen sporen van urnen, beenderen of houtskool opgeleverd.

Grafheuvel VII.

Hoog 0.66 el, en nagenoeg 2 in omvang. Ter diepte van 0.20 stond, ten onderste boven gekeerd, eene urne (n. 11), waaraan reeds een stuk schijnt ontbroken te hebben, toen dezelve in den grond geplaatst werd, een gedeelte van den rand althans is niet gevonden. Dezelve bevatte enkel asch en beenderen, en is hoog 0.13, de opening in doorsnede 0.18, de buik 0.18, de voet 0.06. Ten noordoosten, op 0.07 of 0.08 afstand, lag op zijde, met de opening naar het zuiden, een schaaltje (n. 12), hoog 0.04, in doorsnede aan de opening 0.12, aan den voet omtrent 0.03, terwijl ten zuidoosten der eerstgenoemde urne eene kleinere lag, doch zoo vergaan, dat het onmogelijk was, niet alleen dezelve uit den grond te ligten, maar ook zelfs de grootte of den vorm te bepalen. Ten oosten van dezelve lag eene groote hoeveelheid beenderen.

Grafheuvel VIII.

Hoog 0.40, in omtrek 1.80. Ter diepte van 0.25 stond eene urne (n. 13), hoog 0.21, de opening in doorsnede 0.17, de buik 0.26, de voet 0.08. In dezelve bevond zich, met den hals gelijk staande, een bakje (n. 14), hoog 0.06, de opening in doorsnede 0.12, de voet 0.10. Ten zuidwesten, op eenen afstand van omtrent 0.20 en op gelijke diepte als de vorige, stond eene platte schotel (n. 15), waaraan een groot gedeelte ontbrak, 0.04 hoog en ongeveer 0.20 in doorsnede; op dezelve lag op zijde, met de opening naar het zuidoosten tegen den rand, een schaaltje (n. 16), hoog 0.04, in doorsnede 0.08. Slechts zeer weinig beenderen waren voorhanden. De schotel (n. 15) was op een stuk wit marmer geplaatst, van eene

soort waarvan vele stukken in deze heide worden aangetroffen; ook vond men in de nabijheid kleine brokken pijpvormig, doch zeer geoxydeerd ijzer.

Grafheuvel IX.

Nagenoeg met den beganen grond gelijk. Op eene diepte van 0.12 el lagen de fragmenten van eene, naar het scheen middelmatig groote urne, doch zoo broos en vergaan, dat het onmogelijk was den vorm te bepalen. Slechts weinig asch en beenderen waren aanwezig.

Grafheuvel X.

Hoog 0.35, in omvang 2 el. Op eene diepte van 0.30 eenige beenderen en asch, doch geene urne.

Grafheuvel XI.

Hoog 0.18 en ongeveer 1 el in omvang. Op 0.2 diepte eenige asch en beenderen.

Grafheuvel XII.

Hoog 0.20, in omvang 0.80. Ter diepte van 0.27 of 0.28, stond regt overeind eene zeer fraaije urne (n. 17), hoog 0.22, de opening in doorsnede 0.12, de buik 0.18, de voet 0.07; over dezelve lag, ten onderste boven gekeerd, eene groote schotel (n. 18), hoog 0.07, in doorsnede 0.29; in de urne een gebroken bakje (n. 19), bijna geheel vergaan, doch met den bodem omhoog gestaan hebbende. In de nabijheid werden geene beenderen gevonden, doch de groote urne, n. 17, was tot aan den rand met verbrande beenderen en asch gevuld.

Grafheuvel XIII.

Kwam in alles overeen met n. VI.

Grafheuvel XIV.

Hoog 0.40, in omvang 2.60 el. Op eene diepte van 0.90, eene geheel verbrijzelde en vergane urne, welker vorm niet meer kon herkend worden; tegen dezelve lag, eenigzins naar het zuidoosten gekeerd, een schaaltje met versierden rand (Pl. III, n. 20), hoog 0.04 — 0.05, in doorsnede 0.09.

Grafheuvel XV.

In alles gelijk aan n. VI.

Grafheuvel XVI.

Hoog 0.85, in omvang 2.50. Op eene diepte van ongeveer 0.26 lagen beenderen en asch, doch zonder sporen van urnen.

Grafheuvel XVII.

Hoog 0.22 el, in omvang 1.80. Eenige beenderen, asch en houtskool op eene diepte van 0.22 — 0.23.

Grafheuvel XVIII.

Hoog 1.75, in omvang 3.40. el. Ter diepte van ongeveer 0 30 eene gebroken urne (n. 21), hoog 0.08, de buik in doorsnede 0.11, de voet 0.03, met de opening naar boven; aan de westzijde lagen vele beenderen en fragmenten van eene urne verspreid, van welke laatste de oorspronkelijke vorm niet meer kon herkend worden. Ten westen van dezelve, lag, met de opening naar het zuidoosten, eene gebroken urne (n. 22), omtrent van denzelfden vorm als de voorgaande, hoog 0.09, de buik in doorsnede 0.11, de voet 0.03; in dezelve, met de opening naar beneden in eene eenigzins noordwestelijke rigting, een kroesvormig potje (n. 23), hoog 0.07, de opening in doorsnede 0.07, de voet 0.04. Overigens was rondom eene menigte

beenderen en eene groote hoeveelheid asch tusschen de urnen verspreid.

Grafheuvel XIX.

Hoog 1.60, en van denzelfden omvang. Ter diepte van 0.31 — 0.32 vond ik eene vrij aanzienlijke hoeveelheid beenderen en asch, waar tusschen eenige stukjes bewerkt koper lagen, als: 1°. een spiraalvormige ring of armband (n. 24), in doorsnede 0.04, en 0.05 breed, welke gedeeltelijk aan een gesmolten was; 2°. een diergelijke van dezelfde grootte en breedte (n. 25), welligt tot den vorigen behoord hebbende; 3°. eene menigte kleinere stukjes koper van dezelfde breedte, en eenige brokjes gesmolten metaal; 4°. een rond toegeslagen bronzen plaatje (n. 26), in het midden eenigzins breeder dan aan de beide uiteinden, lang 0.21 en breed 0.02, waarschijnlijk als diadeem of diergelijk hoofdsieraad gediend hebbende; 5°. eene naald met een daaraan beweegbaar ringetje, welligt eene haarnaald (n. 27), lang 0.09; eindelijk nog een ivoren ringetje in onderscheiden stukken gebroken (n. 28), in doorsnede 0.01, en 0.005 breed.

Grafheuvel XX.

Hoog 0.50, in omvang ongeveer 2 el. Ter diepte van 0.16 een bakje (n. 29), hoog 0.05, in doorsnede 0.10, met de opening naar het zuidwesten gekeerd; aan de zuidoostzijde lag eene menigte beenderen verspreid.

Grafheuvel XXI.

Hoog 0.60, in omvang 3.75. Ter diepte van 0.20, een bakje (n. 30), hoog 0.04, de opening in doorsnede 0.08, de voet 0.05, met asch en beenderen gevuld; rondom lagen ook eenige beenderen verspreid.

Grafheuvel XXII.

Nagenoeg met den beganen grond gelijk. In denzelven bevonden zich eenige fragmenten eener urne en kleine schilfertjes van beenderen, doch alles zoo zeer vergaan, dat de vorm of grootte niet meer bepaald kon worden.

Grafheuvel XXIII.

Nagenoeg met den beganen grond gelijk. Op eene diepte van 0.04, eenigzins naar het zuidwesten gekeerd, een potje (n. 31), hoog 0.05, de opening in doorsnede 0.06, de voet 0.05, vroeger klaarblijkelijk met een oortje voorzien. In de nabijheid eenige beenderen.

Grafheuvel XXIV.

In dezen heuvel, welks vorm zeer onregelmatig was, zijnde dezelve welligt vroeger door den Prelaat HERMANS of de schaapherders vergraven, vond ik een aantal verspreid liggende scherven van eene ruw bewerkte urne, waarvan noch de vorm noch de grootte meer kon bepaald worden.

Grafheuvel XXV.

Hoog 0.65, in omvang 2.90. In denzelven vond ik, ofschoon tot den harden bodem door gravende, noch urne, noch beenderen; echter was de grond ter diepte van nagenoeg 2 ellen geroerd.

Grafheuvel XXVI.

In alles overeenkomende met n. XXIV.

Grafheuvel XXVII.

Hoog 0.26, in omvang nagenoeg 3.60. Ter diepte van 0.31, eene zeer fijn bewerkte urne (n. 32), hoog 0.11,

de opening in doorsnede 0.20, de buik 0.22, de voet 0.08, liggende eenigzins met de opening naar het zuiden gekeerd, en met beenderen en asch gevuld.

Grafheuvel XXVIII.

Geheel overeenkomende met n. XXVI.

Grafheuvel XXIX.

Nagenoeg met den grond gelijk. Op eene diepte van 0.30 lag eene urne (n. 33), van eene fijne aardsoort, met de opening naar het zuidwesten gekeerd, hoog 0.10, in doorsnede aan de opening 0.16, de buik 0.18, de voet 0.06. Eene menigte beenderen en houtskolen lagen onder en ter zijde van dezelve. Ten zuidwesten bevond zich een potje (n. 34), hoog 0.04, in doorsnede 0.085, terwijl in de nabijheid eene gebroken schotel (n. 36) lag, tusschen welker fragmenten een bekervormig potje (n. 35), hoog 0.08, de opening in doorsnede 0.07, de voet 0.05. Rondom eene menigte beenderen, fragmenten van urnen en houtskool.

Grafheuvel XXX.

Nagenoeg met den grond gelijk. Ter diepte van 0.24 vond ik eene gebroken urne, waarbij ik alleen heb kunnen opmerken, dat dezelve ten onderste boven stond. Slechts zeer weinige overblijfsels van beenderen zijn in of bij dezen heuvel gevonden.

Grafheuvel XXXI.

Nagenoeg met den beganen grond gelijk. Op eene diepte van 0.21, eene urne (n. 37), hoog 0.21, de opening in doorsnede 0.12, de buik 0.18 en de voet 0.08. Rondom lag eene meer dan gewone hoeveelheid beenderen verspreid, terwijl op eenen afstand van nagenoeg 0.76, op eene diepte van 0.08 onder den beganen grond, een steenen bal (n. 38) van 0.07 in doorsnede, gevonden is.

Grafheuvels XXXI — XLII.

Waren allen reeds onderzocht, of door de schaapherders gelijk gemaakt en vernield, voor dat ik mijne ontgravingen begonnen had.

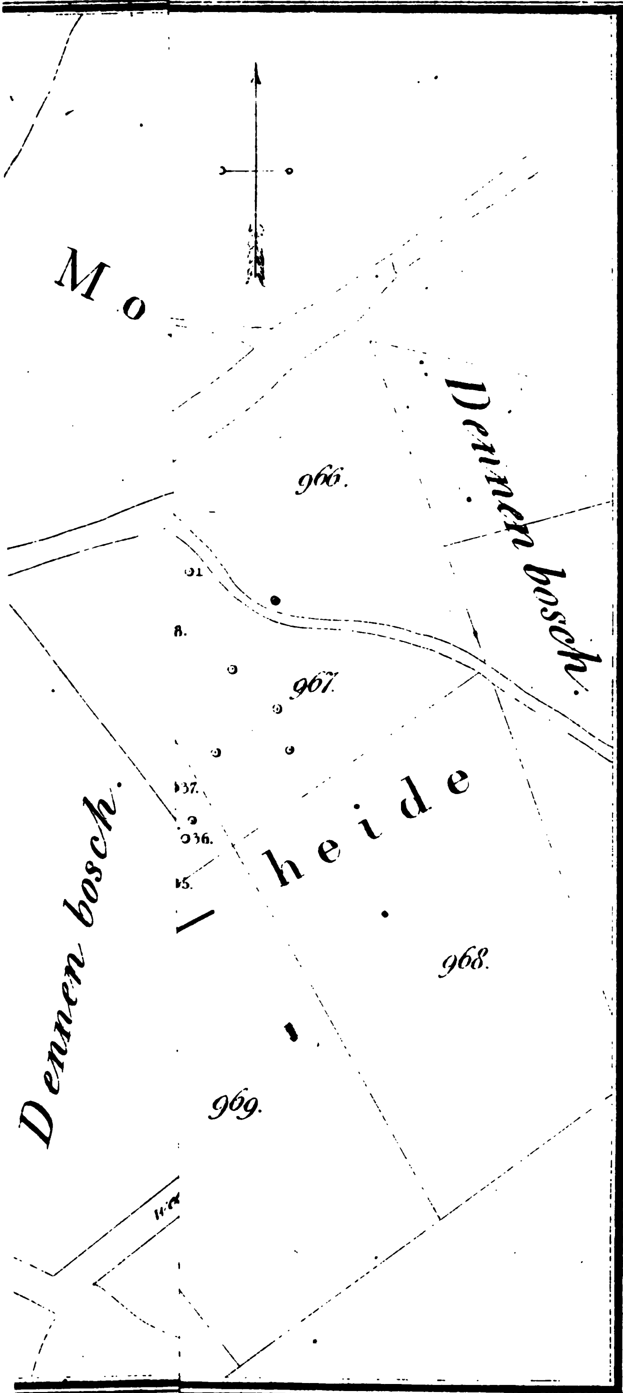
In den loop mijner opdelvingen is mij eene bijzonderheid onder de aandacht gekomen, van welke ik elders nog geen gewag vind gemaakt, en die ik bij deze gelegenheid aan de opmerkzaamheid van oudheidkundigen aanbeveel. Vele urnen schenen *merken* te dragen, welke ik in het eerst aan het toeval toeschreef, doch die mij spoedig te dikwerf, ofschoon in eenigzins gewijzigde vormen, op verschillende urnen en potjes bleken terug te keeren, dan dat ik hier niet van zelf tot het besluit moest komen, dat dezelve, toen de stof nog eenig i ns week was, opzettelijk met den nagel ingedrukt of ingekrast waren. Onder de door mij hierboven beschreven urnen, dragen n. 7, 10 en 33 diergelijke merken, n. 10 zelfs op acht verschillende plaatsen. Het eerst werd mijne opmerkzaamheid op deze bijzonderheid gevestigd, door het voorkomen van platte scherfjes van dezelfde stof als de urnen, aan beide zijden met de bewuste merken voorzien, en blijkbaar opzettelijk met de asch, beenderen enz. in de urnen weggelegd. Ik heb eenige van die merken onder n. 39 afgeteekend. Of de overeenkomst in vorm met een boomblad, die men in *c*, *d* en *e* zoude meenen te bespeuren, slechts schijnbaar of wezenlijk is, zoude ik niet durven beslissen; de vormen *a* en *c* heb ik als de meest algemeene leeren kennen. De eerste *a* en de merken *b* bevinden zich op eene scherf uit een' der grafheuvels van de Molenheide onder Alphen; de drie volgende, *c*, *d* en *e*, zijn van urnen in de buurschap Brakel, onder Alphen en Riel, opgedolven; *f* van eene scherf uit den Tichelakker onder Groot-Zundert, in welken het bekende altaar der DEA SANDRAUDIGA gevonden

is. Ook in het Museum van Oudheden te Leyden vond ik diergelijke merken van slechts weinig gewijzigden vorm, op urnen en potjes, zoowel uit Silezië, als op die, welke uit Deurne en uit Drenthe afkomstig waren; meestal op zulke, die door fijne en zorvuldige bewerking boven andere uitmunten.

Moeten wij deze teekens beschouwen als merken tot eenen zelfden volksstam behoorende, even als de bepaalde, in de huid ingeprikte versiersels bij de oorspronkelijke inwoners van de binnenlanden van Amerika? Maar van waar dan de overeenkomst van die merken, niettegenstaande de urnen, waarop zij voorkomen, op vrij verwijderde plaatsen gevonden werden? Waren het merken, waarmede de potten tot een bepaald doel werden bestemd, of die voor bijzondere personen ten gebruike dienden? Hangen zij zamen met de godsdienstige plegtigheden der Germanen? of hebben zij meer bepaald betrekking op de begrafenisplegtigheden? Zie daar zoo vele vragen, op welke ik het antwoord moet schuldig blijven, doch die, hoop ik, bij eene meerdere ondervinding en een nader onderzoek, door deskundigen opgelost en beantwoord zullen kunnen worden.

Ik eindig hiermede mijn verslag, hopende, dat het onder de bouwstoffen, die meer en meer voor de kennis van de zeden en gewoonten der vroegere bewoners van ons vaderland opgespoord en verzameld worden, als niet geheel en al onbelangrijk, eene plaats zal mogen erlangen. Ongewoon voor het publiek de pen te voeren, roep ik voor de wijze, waarop ik mijn onderwerp behandeld heb, van den welwillenden lezer een toegevend oordeel in, alleen aanspraak makende op de erkentenis der volkomene juistheid mijner opgaven, als welke met de meeste naauwgezetheid en trouw, op de plaats zelve, door mij zijn opgeteekend.

Ginneken, April 1843.

Steendr. v. Trap, Leyden.

CAMDEN bedoelt de plaats in het 3e boek van den geschiedschrijver ZOSIMUS, waar hij de onderneming der, door de Saksen voortgestuwde Quaden tegen het Batavische eiland vermeldt; op welk eiland de Salische Franken ook reeds door dezelfde Saksen uit hunne woonplaatsen geworpen waren; verg. WAGENAAR, deel I. bl. 247, 248. — Welligt verdient de volgende vermelding van den Britschen NENNIUS, bij het verhaal der verovering van Hengist, eenige opmerking: *Hengist noodigde langzamerhand zoo vele ciulen tot zich, dat zij* DE EILANDEN, *van welke zij gekomen waren, zonder inwoners lieten* (*). — Waren de namen der landen en vorsten, welke in den *Zang eens reizigers* voorkomen, duidelijk — een gedicht, dat eene soort van aardrijksbeschrijving bevat, toen Anglen en Saksen nog op het vaste land waren (§) — wij zouden meer bepalen kunnen, dan nu. Hij verhaalt, dat hij *oostwaarts van de Anglen* den heim van Hermanrik, den Koning der Gothen, opzocht. De geschiedenis plaatst dezen Koning der Oost-Gothen met zijne scharen aan de Donau naar de Zwarte zee heen; deze bepaling kan dus niet veel licht geven. Maar er is nog eene andere vermelding in dit gezang. *Offa*, heet het, *heerscher over de Anglen, bepaalde met het zwaard de grenzen tegen de Myrgingen bij Fifel-dôre; Anglen en Swäfen behielden sedert die grenzen, gelijk Offa ze sloeg* (bepaalde). *Anglen* en *Sueven* worden hier gelijktijdig genoemd als naburen der *Myrgingen*. Het is bekend, dat

(*) *Et Hengistus semper chiulas ad se paulatim invitavit ita ut* insulas, *de quibus venerant, absque habitatore relinquerent.*

(§) Wij kennen het door de *Altsächsische und Angelsächsische Sprachproben* van H. LEO, Halle 1838, S. 75 — 88. Men zie verder de, met groote kennis van literatuur opgestelde, dissertatie van blijvende waarde van den heer J. H. BEUCKER ANDREAE, *de origine juris municipalis Frisici*, Traj. 1840, p. 82 en vooral p. 219 *seqq.*, alwaar men verklaringen der namen vindt, die in dit gezang voorkomen.

er in vroeger en later tijd geweest zijn, die meenden, dat de *Sueven* ons *Zeeland* bewoond hebben. Er schijnen ook bewijzen voor te zijn, bij voorb. in de vermelding, dat de H. Eligius Vlamingen en Antwerpers, Friezen en *Sueven* en andere barbaren, *die aan de zeekusten woonden*, bekeerd heeft. (Conf. BEUCKER ANDREAE *Disq.*, p. 252; REIDIUS *Chron. Zelandiae*, p. 138—141, en anderen meer.) — Maar wie zijn nu de *Myrgingi?* De naam heeft iets van de *Merwingers*, *Merovingers*, d. i. den Frankischen stam, naar welken de Koningen genoemd zijn, die, ook naar het gevoelen van velen, zich eerst in onze oorden heeft opgehouden en naar welken de *Merwe* nog den naam dragen zoude en het slot te *Merw - ede.* (Conf. HALMA *in voce*, en onder de lateren H. MULLER, *der Lex Salica und der Lex Angliorum et Werinorum Alter und Heimath*, Wurtzb. 1840, S. 82, 105.) Zijn deze afleidingen juist, dan is de zaak gevonden, en OFFA heeft, ten behoeve van zijne Anglen en de Zeeuwsche Saksen, de grenzen van de Merwingers, van den Frankischen volksstam, die als tusschen beiden ingeschoven was, bepaald. De *Fifel - dôre* zal dan nog moeten uitgevonden worden. Maar wij wanhopen, of er ooit in deze vreemde namen licht zal kunnen gebragt worden, en bouwen meer op het inwendig bewijs. Eene aanmerking van dezen aard is ons, bij het lezen van deze bijzonderheid bij den *Traveller*, nog voor den geest gekomen. — OFFA *sloeg de grenzen*: juist de uitdrukking, die wij nog in lateren tijd vinden, wanneer eene *marke geslagen*, dat is verdeeld werd, en de grenzen daarbij afgebakend en bepaald werden. Zij komt in vele stukken der middeleeuwen voor.

Wij laten nu eenige namen en woorden alphabetisch volgen, zoo als wij die van tijd tot tijd hebben opgeteekend.

AANTALEN. Een verouderd woord, nog in Charters en dergelijke stukken van vroegeren tijd voorkomende, in den zin van *iemand in regten aanspreken, beschuldigen.* Zie NIJHOFF, *Gedenkw.*, deel I. bl. 237 en 309, alwaar in diploma's van 1328 en 1333 gevonden wordt *aentale* en *aenthalyngen. Tale* beteekent ook in het A. S. *beschuldiging*, en *taelan*, *beschuldigen.* Zie BOSWORTH, *Dict.* i. v.

ARNEMUIDEN op Walcheren. De uitloop van de *Arn* of *Arne.* Dit woord schijnt van *yrnan*, *stroomen*, te komen en beteekent dan in het algemeen *stroom*, ook in andere Germaansche dialekten. In Engeland vindt men het dikwijls zamengesteld, als: *Arnecot*, *Arnecliff*, *Arnesyde* enz. Van hier dan ook *Arnhem*, de *heim aan den stroom.* In een diploma van FLORIS V. van 1273 komt *Arne-score* voor.

BALJUW. Van *balo*, *balew*, *kwaad*, en waarschijnlijk *ëavjan* (*yfjan*), *eawan*, *toonen*, *openbaar maken*, dus de ambtenaar, *die het kwaad ontdekt.* — Van *balo* is ook *ballast*, *kwade* last.

BANNERHEEREN. Onder dezen naam waren eenige Geldersche Edelen bekend; over den aard hunner heerlijkheden zie men VAN SPAEN, *Inleid.*, deel I. bl. 257. Men meent, dat zij aldus genoemd zijn naar de *banner*, of het vaandel, waaronder zij hunne vazallen te velde voerden; zie WEILANDS *Woordenb.* op *Baanderheer.* Leidt men het af van het A. S. woord *abannan*, *bannan*, *gebieden*, dan beteekent het *gebiedende heeren*, gelijk zij ook waren, over land en lieden.

BAR is van het A. S. *bar*, *baer; naakt. Barre heide* is dus *naakte heide; barvoets naaktvoets.*

BELOKEN PASCHEN, acht dagen na Paschen: eene algemeen bekende uitdrukking. WEILAND leidt het af van het verouderde *beluiken*, *sluiten;* het is dus *gesloten* Paschen. Maar dit verouderde *beluiken* is geheel het A. S. *belucan*, met het verl. deelwoord *belocen.* Zoo komt het in de vertaling van Matth. XXV: 10 voor: *Seo duru waes belocen; de deur was gesloten.*

Besm, bessem, gelijk hier en daar voor het meer gebruikelijke *bezem* gezegd wordt. A. S. *besm*, *besma*.

Beuren, voor *tillen*, *dragen*. Naar weiland, van het oude *beran*, d. i. *dragen*. A. S. is *beran* en *beoran* hetzelfde.

Beveland in Zeeland. Naar mijn oordeel *het omringde land*, van het werkwoord *befón*, met het verl. deelw. *befeht*, *bevatten*, *omvatten*, d. i. *omringen*, *indijken*.

Biggekerke op Walcheren, van *bycgan*, koopen, en *byge*, handel. Het was dus eene plaats, waar koophandel gedreven werd. Ook in Engeland zijn een aantal namen met *bigge* of *biggin* zamengesteld.

Blidgeryngmad. In een charter van het jaar 796 (bij bondam, afd. 1 No. 8) wordt eene weide bij Doornspijk op de Veluwe aldus genoemd: *excepta una particula in illa prata*, *quae dicitur Blidgeryngmad*. Ontleden wij het woord, dan vinden wij *blid*, *blithe*, *aangenaam*, *welig* — *gering* van *gerenian*, *versieren* — en *mad*, *maed*, buiten twijfel *eene weide*, die bijzonder tot hooiland (maailand) gebruikt wordt. *Madeland* vindt men in die beteekenis nog in koopbrieven van veel lateren tijd. Het geheele woord zou dus beteekenen: *welig versierde weide*. In hetzelfde charter heet een zeker bosch *Huifterbant*. De aspiratie weggelaten zijnde, kan het *Yfterbant* d. i. de achterstreek zijn. Het is jammer, dat de oudste stukken, die op ons land betrekking hebben, in het Latijn zijn opgesteld, en wij gelooven, dat hoe hooger men konde opklimmen, men des te meer de taal des lands aan die zou zien naderen, welke in de oudste Anglo-Saksische gedenkstukken voorkomt. Maar ook deze zijn reeds van lateren tijd dan de scheiding der volksstammen door den overtogt naar Brittanje, toen de taal ook dáár reeds eene aanmerkelijke verandering moet ondergaan hebben.

Bolster. De spreekwijze *bed en bolster* is bekend. Weiland meent, dat, daar de bedden, kussens en dekens met bolsters, d. i. de schel van korengewassen of

kaf, gevuld werden, de spreekwijze hieruit onstaan is. Maar *bolster* en *bolstar* beteekent A. S. *hoofdkussen.*

Borrel. Weiland leidt dit woord af van de borreltjes, die zich op een glas sterken drank, dat frisch ingeschonken wordt, vertoonen; bilderdijk van de opborreling van de maag door den drank. A. S. is *byrle* een *schenker*, gelijk Gen. XL: 1: *Egypta cynges byrle*, *de schenker van den Koning van Egypte*; *byrlian* en *birilian* is *putten*, *schenken.* Derhalve is *borrel* iets, dat *geschonken*, *geput* wordt.

Braspenning. Eene zekere munt, oudtijds in gebruik, waarvoor men, gelijk doorgaans gemeend wordt, konde *brassen*, d. i. slempen. De zaak is eenvoudiger. Het beteekent eenen penning van *metaal*, in tegenoverstelling van eenen van goud of zilver. *Braes*, *bras* is *metaal.*

Brem, in de spreekwijze: *zoo zout als brem. Brym* is *de zee.*

Brummen, een dorp aan den IJssel op de Veluwe. *Brymme* is een *rand*, en wordt ook van *den oever* of *het strand* gebruikt. In het Kleefsche vindt men *Brühmen*, waar de Rijn eertijds liep, en *Brumham*, in de uitspraak aan ons *Brummen* gelijk, ligt in Bedfordshire, *aan den oever* van de Ouse.

Colverschoten in de Betuwe, van *colver* of *culver*, eene *duif*, en *cota*, een *kot.* Op de Engelsche kust vindt men *Colver-cliffs*, d. i. *duiven-rotsen.*

Domburg op Walcheren, is *gerigtsburg*, van *dom*, *gerigt.*

Dreischor op Schouwen, de *drooge schor.* Onze *schorren* zijn het A. S. *score. Droog* is in het Engelsch nog *dry*, A. S. *drig*, *dryg.*

Duiveland in Zeeland, waarschijnlijk een land, dat overstroomd, onder water gebragt wordt, van *dufian*, *onderdompelen*, even als de *Duffel* aan den Rijn.

Elkerzee, een dorp op Schouwen. De *ee's* in Zeeland komen overeen met de *ooi's* in Gelderland en de *ey's* in Engeland. De laatste klank is nog in ons *eiland* overig. Het waren streken, door water bespoeld, en op

de heiden zal men dezen uitgang van plaatselijke namen niet vinden, evenmin als er in Zeeland *horsten* en *voordes* zijn. Schrijft men den boven gemelden naam *aelceres-ee*, dan is het de *ee van ieder*, *van elk*, dus *algemeen*.

ELLEMEET, een dorp op Schouwen: het *stuk lands van Elle*. HENDRIK VAN HUNTINGDON en de oude Anglo-Saksische Kronijk melden, dat, omtrent het jaar 477, de Saksische aanvoerder Elle, met zijne drie zonen, Cymen, Pleting (Wlencing) en Cissa, aan de kust van Sussex te *Cymenosora* landde. »Hij vestigde zich daar, streed met de Britten en stichtte het rijk van Sussex. Nu vinden wij op Schouwen niet alleen den naam van *Elle*, maar ook dien van *Cymen*, te weten in *Kiemen-hoek*, eene streek bij Zierikzee. (*Tegenw. Staat van Zeeland*, beschrijving van Zierikzee, bl. 380.) Misschien drukt *Simonshave* in het land van Voorne en Putten dezen naam ook uit, want de verwisseling van *c* met *k* en *s* is menigvuldig. Ook in Engeland zijn plaatsen, met *Simon* zamengesteld, mogelijk oorspronkelijk ook van *Cymen*. In de nabijheid is ook *Hellevoet* en op Zuid-Beveland was *Hellenburg*, met de aspiratie, ofschoon het bekend is, dat men *Hellevoet* doorgaans in betrekking tot het *Helium* van PLINIUS brengt, en het A. S. *ellen* en *hellen* ook *sterk* kan beteekenen, zoodat bij voorb. *Elburg* (*Ellenburg*) en *Helmond* beiden even goed hetzelfde als *Sterkenburg* zijn kunnen. Maar het is opmerkelijk, dat onderscheidene plaatselijke namen in Sussex naar Zeeland terugwijzen: *Buttington-hill* naar *Buttingen* op Walcheren; *Cattesfield* naar *Cats* en *Cattendijke; Schelley* naar *Schellagh* op Walcheren; *Hemsted* naar *Haamstede; Borsill* naar *Borselen*. In Berkshire is *Bourshill* (dus de *burgheuvel?*) Ook elders zijn Zeeuwsche namen: meer dan eens *Hamsted;* op de kaart van Yorkshire *Middelburgh* en *Osendike*. In de Anglo-Saksische geschiedenis komt *Asendike* voor. Zouden deze overeenkomsten toevallig zijn? — Ook namen van personen komen overeen. *Ellewoudsdijk* is van den Anglo-Saksischen naam *Ellewald*

of *Alwald;* voorts is *Wolfert Wolfhere;* misschien is *Colijnsplate* van *Colling*. *Collingham* en *Collington* komen meer dan eens in Engeland voor. — Volgens de geschiedenis landde Port met twee schepen, in 499, te *Portsmouth* en gaf er den naam aan. Bij dezen naam denken wij aan *Poortvliet*, en misschien staat *Poortugal* er insgelijks in betrekking toe. Dat de naam van een' persoon bij *vliet* (*fleot*, ook een *baai* of *golf*) gevoegd kan worden, blijkt uit *Wyppedes-fleot* in Engeland, dus geheeten, omdat Wipped er sneuvelde in den strijd van Hengist tegen de Britten. Het is ook veel waarschijnlijker, dat men van Zeeland, en niet van Sleeswijk, de zuidkust van Engeland zal hebben aangedaan. Een *Koninckhem* is in 1530 op Noord-Beveland verdronken. (Boxhorn, deel I. bl. 426.) Dit is duidelijk het verblijf van eenen aanvoerder geweest; *cyningesham* noemt de A. S. reiziger het verblijf van Hermanrik.

Elpenbeen. A. S. is *elp* en *ylp* een *olifant*, en *ylpenbän ivoor*.

Emt, in onze streken eene *mier*. A. S. *aemet*, *emete*, hetzelfde.

Engeland. Deze naam komt veel menigvuldiger voor, dan vroeger gemeld is. Behalve *Engeland* bij Hardenberg, bij Dalfsen, bij Beekbergen en in het land van Putten, behalve de daarmede verwante *Hengelo*'s, *Engelen* en *Engelenburg*'s, is er een *Nieuw-Engeland* bij Ootmarsum (eenige bij elkander staande huizen, die een gedeelte eener buurschap uitmaken); voorts een *Engeland* bij Kampen en een bij Barneveld.

Enter. Een veulen van één jaar. A. S. *enetere*, *enetre*, eenjarig.

Etgroen, *etgras* heet het tweede gras, dat na het afmaaijen van het eerste op de weiden komt. Men houdt het voor zamengetrokken van *eetgroen*. Maar *ed*, vóór de woorden geplaatst, beduidt A. S. *op nieuw*, *weder*. *Etgras* is dus het gras, dat *op nieuw* gegroeid is. Van hier ook *etmaal*, de tijd tusschen elken wederkeerenden maaltijd, d. i. vierentwintig uren. Het morgeneten was

geen maaltijd, maar slechts een *proeven*, *aanbijten*, *onbitan*; van hier ons *ontbijten*.

EVER. Het Engelsche *ever* en A. S. *aefer* had bij ons ook de beteekenis van *immer*. NIJHOFF, *Gedenkw.*, deel I. bl. 243, in een stuk van 1328: *Weert euer sake.*

FLUIT. De naam van een schip. A. S. *flota* (van *flod*, ons *vloed*), een *schip*.

GABEL. Een tolhekken. A. S. *gafol*, *gabel*, *tol*, *schatting*.

GEMETEN. Eene in Zeeland bekende landmaat. Zuiver A. S. *gemet*, eene *maat*.

GENIEP. Iets *in het geniep* doen, een provincialisme voor *iets in het geheim doen*. A. S. *genip*, eene *wolk*, *duisternis*. *In that neowle genip*, *in de diepe duisternis*.

GESCHOT. In een diploma van 896 (BONDAM, I. bl. 44), in den zin eener belasting, die te Duurstede betaald werd. Het A. S. *sceat* beteekent ook *geld*; van hier ons werkw. *schieten*, in *geld schieten*, en *steenschieten* in Zeeland (BOXHORN, I. 77), in den zin eener betaling op het kasteel, ook *verschieten* (*for-sceotan*), *vooraf betalen*. Voorts dit *geschot*, als mede *schot en lot*. *Lot* is ook *tribuut*.

GOES op Zuid-Beveland. Van *gos*, eene *gans*, die door de stad ook in haar wapen gevoerd wordt. Het Engelsche *goose* wordt nog als *goes* uitgesproken. Op de kaart van Engeland vindt men *Goswick*, *Gosford*, *Goosey*, en, hetgeen het meest met ons *Goes* overeenkomt, in Essex, *Gooses*.

GORISHOEK bij Tholen en *Gorinchem*, van *Gor*, de *modderhoek*, *slijkplaats*. Waarschijnlijk ook *Gor-ee*, de *slijk-ee*, waarvan men later *Goe-ree* kan gemaakt hebben. Elders drukt *podar*, *puddle* dit denkbeeld uit.

GRISELIG, een provincialisme voor *verschrikkelijk*, *ijzingwekkend*. A. S. *grislic*, *agrisenlic*, hetzelfde.

GRIJPSKERKE op Walcheren, van *graep*; *sloot*, *waterloop*, *greb*.

HAAM. Zoo noemt men op de Veluwe en elders eenen zwaren lederen kraag, met haar gevuld, om den hals van

een karpaard. A. S. *hema*, *haem*, een *overtreksel*, een *hembd*.

HACDOL, HACHDOL. Zoo wordt in sommige afschriften van een charter van 997 (bij BONDAM, I. bl. 78) de tol van de *visscherij* op den IJssel genoemd, die later, onder den naam van *Coter-* of *Katen-tol*, van het Eltensche klooster aan de stad Deventer is gekomen: *telonium de piscatione in pago Salon et in flumine Ysola*, *qui vulgari nomine Hacdol dicitur*. In andere afschriften leest men, ook wel aan den kant, *Coter-tol*, en deze lezing wordt door BONDAM (bl. 70 en 78) en door DUMBAR (*Kerk. en Wereldl Deventer*, deel I. bl. 464) voor de echte gehouden. Het is intusschen vreemd, dat men een min verstaanbaar woord voor een algemeen bekend zoude geplaatst hebben. Volgens eene wet in de kritiek, dat, alle andere omstandigheden gelijk staande, de moeijelijkste lezing moet voorgetrokken worden, zouden wij gissen, dat de afschrijvers het duistere woord door het meer algemeen bekende vervangen hebben en *hachdol* de oude lezing is. Wij leiden het af van *hacod* een *snoek* (Hoogd. *Hecht*), dus *hacod-tol*, contr. *hacdol*, *hachdol* in de uitspraak. Tollen op visscherijen werden eertijds *in natura* betaald, en men zie in de Coblenzer-tollijst bij BONDAM, bl. 144, hoe de voorbijvarende schepen uit onze streken in visch betaalden, bij voorb. zalm, paling, enz. Toen de Abdis van Elten den Katen-tol bezat, moest haar ook visch geleverd worden, en de Deventersche Regering gaf haar, na den verkoop van den tol aan die stad, daarvoor eene jaarlijksche vergoeding in geld. Zie DUMBAR, t. a. pl.

HAERNSWEERDE. Een waard in Zuid-Holland, in een diploma van 1200. (VAN DE WALL, *Handv. van Dordrecht*, I. bl. 15.) *Haern* is *getij*, ebbe en vloed. Van hier ook *Middelharnis* op Flakkee. » De naam is al vóór de bedijking in gebruik geweest." (*Tegenw. Staat van Holland*, deel VII. bl. 181.)

HEET, op de Veluwe *heide*, het gewas van de heide, waarvan men bezems maakt. Hiervan *heetveld*, d. i.

heideveld; heet mauijen, d. i. *heide maaijen*. A. S. ook *haeth*, *heide; haethfeld*, *heideveld*.

Heilever, gelijk te Deventer gezegd wordt; *heilover*, gelijk bij Weiland voorkomt, een *ooijevaar*. Het *hea*, *hoog*, wordt als *hei* uitgesproken, en *hlaepere*, waarvan de *p*, gelijk bekend is, in *f* of *v* overgaat, is een *looper*. De beteekenis is dus *hooglooper*.

Hengst. Dezen naam geeft men op de Waal aan een zeker ligt vaartuig. De opheldering vindt men in het A. S., waarin de woorden *brim-hengest* en *yth-hengest* een *zeepaard* en *waterpaard*, d. i. een snel schip, aanduiden.

Hiep, op de Veluwe een hakmes, waarmede men hout klein maakt. A. S. *hype-seax*, een *kort zwaard*.

Holland. Deze naam komt in Engeland meer dan eens voor, bij voorb. in Essex, in Derby, in Lancaster. Wij meenen er de sporen van *moerassigen* grond te ontdekken. Maar hetgeen voor de naamsreden van ons Holland meer afdoet, is dit, dat de gansche Zuidooststreek van Lincolnshire aan de zee *Holland* genoemd wordt, terwijl van dezen grond gezegd wordt: *Solum paludosum et salsum quidem resipiens, piscibus autem et avibus aquatilibus laetissimum.* Bij het onderzoeken der plaatselijke namen is het ons echter hoogst waarschijnlijk voorgekomen, dat van het tegenwoordige Holland slechts eenige streken aan de duinen en de Maas-eilanden Saksisch geweest zijn. Van de eerste hebben wij vroeger reeds de overeenkomst van *Scheveningen* met *Chevening*, en *Lisse* met *Lysse* gemeld; wij voegen er nog *Egmond* bij. Wij zijn bevestigd in de overtuiging, dat de naam *mond* of *mund* op vele plaatsen van eene *versterking* moet worden opgevat. De uitloop van eene rivier heeft den zachteren uitgang *muthe*, *mouth* in het Engelsch, gelijk in *Arnemuiden*, *IJsselmuiden* enz. Waar het hardere *mond* aldus moet opgevat worden, als in *IJsselmonde*, meenen wij, dat de oorsprong van lateren tijd is. Zulke schuilplaatsen op de kusten hadden de zeeschuimende Saksen noodig. *Ecg* is een *spits*, ook een *rand* of *boord*. In Engeland

[illegible] menigvuldige namen t *ecg* zamengesteld, en in [illegible]ropshire komt *Edgem nd* voor, zonder dat er een [illegible]eem is van eenigen uitloop. Betuwsche dorp *Eck* [illegible]hijnt ook *Ecg* te zijn.] nd (in het diploma van [illegible]3 *Hecmunde* geheeten) der eerste plaatsen ge[illegible]weest, waar door den An[illegible] elsaks Adelbert, den medgezel van Willebrord, het Chri ndom gebragt is. Het dorp *Monster*, in het Westland, aan de kust, doet ook aan vroege betrekking met Engeland, door de stichting van een *minster* of *kerk*, denken. Bij 's Gravenhage is nog eene wetering *de Laak*, die op eene oude *grens* wijst. *Waalsdorp* schijnt eene plaats van *vreemdelingen* te zijn. Andere aanduidingen gaan wij voor het tegenwoordige voorbij.

Hoozen. Op vele plaatsen voor *koussen*. Het A. S. *hos*, *hosa* beteekent hetzelfde. *Hosebendes* zijn *kousenbanden*.

Hors was in de veertiende eeuw nog in gebruik voor een *paard*. Zie nijhoff, *Gedenkw.*, deel I. bl. 377, in een stuk van 1338, *wael georst ende gehenxt*, d. i. van paarden en alles, wat tot eene ridderlijke wapenrusting behoort, wèl voorzien.

Iersike op Zuid-Beveland, eertijds *Yersick*, het *graseiland*, van *gears*, *gaers*, *gras*, en *icg*, hetzelfde als *ey*. Het eiland *Iersey* of *Gearsey* tusschen Engeland en Frankrijk heeft denzelfden naam.

Kleppen wordt gezegd van de klok en de nachtwacht. A. S. is *cleopian*, *clepan* en *clypian*, ons *roepen*, bij voorb. Matth. XX: 16: *manega synt geclypode; velen zijn geroepen*. De *klepperman* is dus eigenlijk *de roeper*, gelijk hij hier en daar ook genoemd wordt.

Kwikke, kwekke. De naam van een onkruid, dat moeijelijk uit te roeijen, niet dood is te maken. A. S. *cwice*, van *cwic*, *levend*.

Langen. H. leo. in zijne *Alt-Sächsische und Angel-Sächsische Sprachproben*, *Halle* 1838, S. 188, schrijft, dat het werkwoord *langen* niet meer in het Anglo-Saksische voorkomt, maar dat het, gelijk men uit andere woorden besluiten kan, oorspronkelijk daar in moet geweest zijn en beteekend hebben *iets met de hand toereiken*.

Dit bedrijvend werkwoord wordt te Deventer en in den omtrek nog dagelijks gehoord, bij voorb. *lang mij het brood, het geld* enz.

LITH, een dorp aan de Maas, dat reeds in het jaar 968 als eene *havenplaats* voorkomt, waar tol werd geheven. *Lithan* beteekent *varen; lithsman* een *schipper*, en *lith* een *schip*. De haven van Edinburg heet ook *Leith*, en *Lythe* is aan de kust van Yorkshire.

LEISTEN en LIGGEN LEISTEN. Over dit *jus obstagii* in het oude regt kan men eenige mededeeling vinden in den *Overijss. Almanak voor Oudh. en Letteren* 1843, bl. 117, en de daar aangehaalde Schrijvers; afleidingen van het woord zijn te zien bij WACHTER, *Glossarium*. In den bovengen. Almanak hebben wij de gissing gewaagd, dat het eenvoudig het Anglo-Saksische woord *hlaestan* d. i. *belasten, bezwaren* is.

LOENESTEIN, waarschijnlijk van *hleo* en *hleow*, eene *schuilplaats*, dus overeenkomstig met *Schuilenburg* elders.

LOUWMAAND, oudtijds ook *Lomaand* en *Loemaand*. De gissingen omtrent de afleiding van dezen naam vindt men bij WEILAND en in de Verh. *over de benamingen der maanden*, door J. D. MEIJER (*Kon. Instit.* 2e kl. deel I. bl. 100), en van Mr. J. H. HOEUFT (*Taalk. Mag.*, III. bl. 225). Wij voegen er nog deze bij: in het Engelsch is *to low loeijen*, van het A. S. *hlowan*. De maand Maart heette in die taal *hlydmonath*, van *hlyd, luid, geraasmakend*.

MEDEPENNING, de penning, dien men aan *gehuurde* dienstboden geeft. A. S. is *mede, loon*, dus *loonpenning*.

MIDZOMER en MIDWINTER, hier algemeen in gebruik voor 24 Junij en 25 December, is zuiver Anglo-Saksisch; *midsumer* en *midwinter*.

MIER. *Een mier aan iets hebben*, een provincialisme, in den zin van *een' tegenzin aan iets hebben*, welligt van *mirran, hinderen*, dus *een hinder van iets hebben*.

MOT. *Iets in de mot hebben, iemand in de mot hebben*, een provincialisme, voor: *iets of iemand in den zin*

hebben, *iets heimelijk bedoelen of nagaan.* A. S. is *mod de ziel*, het *gemoed.* Matth. IX: 21: *Heo cwaeth on hyre mode; zij zeide in haar gemoed*, *in haar zelve.*

Nesse en nisse. A. S. *nesse*, een *uithoek* of *kaap.* Op Schouwen is *Renesse*, eertijds *Riedenesse.* Geen twijfel dus, of het is de *roode nes*, gelijk in Yorkshire *Rednesse* voorkomt, van *red* en *read* (*ried*), *rood. Stavenisse*, de *hooge nes*, van *steap*, *hoog*; *scherpenisse*, *scherpe nes*, enz.

Nikker. Weiland merkt te regt aan, dat onder dezen naam een verdichte watergeest of waterspook van eene wanstaltige gedaante verstaan wordt, met welke schim men kinderen wel bang maakt. Bij dit woord willen wij de aanmerking opteekenen, die men vindt in de *Revue Britan. Fevrier* 1842, p. 203: »In de Edda komt odin met den bijnaam van *Hnikar* of *Nikar* voor, en onder dezen naam werd hij eene soort van Zeegod. Wordt hij voorgesteld op zee varende, of de stormen bedwingende, het is altijd met den bijnaam van *Hnikar.* Na de invoering van het Christendom werden de Heidensche Goden slechts als booze geesten aangezien. De oude mythologische naam *Hnikar* werd verward met het volksbijgeloof, insgelijks zeer oud en fabelachtig, van een monster of watergeest, in de oude Noordsche taal en in Ierland *Nikr* genoemd. Het geloof aan dit waterspook is bij alle Gothische volken verbreid en de *Anglo-Saksen* noemden het *Nicor.* In *Beowulf* komen dikwijls *Nicors* voor, als zeemonsters.'' Wij vermoeden dus, dat door de Anglen en Saksen het woord in de taal en de zaak in de denkwijze onzer voorvaderen gekomen of gebleven is. Bij de invoering van het Christendom kreeg de Duivel dien naam, gelijk hij nog in het Engelsch *the old Nick* heet, en de zaak, eerst vast geloofd, gebruikte men later en nog heden als eene waarschuwing voor kinderen tegen het watermannetje, dat hen aan den oever naar zich trekt.

Not en noet komt in oude koopcontracten en giftbrieven menigmaal voor, bij voorb. nijhoff, *Gedenkw.*, deel I. bl. 334: *allerslachter noet*, d. i. van allerhande gebruik;

van *not*, *note; gebruik*, *dienst*. Van hier nog ons *genot*.

Oort en oortje. De naam van deze thans buiten gebruik gekomene munt schijnt afgeleid te kunnen worden van het A. S. *ora*, *ore; metaal* of *koper*. De Anglo-Saksen hadden ook hunne *ore's*, als munt, en wel een *grooter* en een *kleiner*, terwijl ook bij ons een *grooter* en *kleiner* oort voorkwam, t. w. het vierde gedeelte van een' gulden, en het vierde gedeelte van een' stuiver.

Pisheuvel (De), eene hoogte in de nabijheid van de Eem: in Oxfordshire is ook de *Pissehill*, d. i. de *mierenheuvel*. In de andere beteekenis is in dezen omtrek, bij de minder beschaafde volksklasse, het A. S. *mygan*, *mijgen*, nog in gebruik en wordt niet zelden gehoord.

Rammekens op Walcheren aan de zee. Ook aan de Engelsche kusten vindt men *Ramsey*, *Ramshead*, *Ramehead*, waarschijnlijk van het ingeheide paalwerk.

Rande. Wij hebben vroeger de oostelijke grens van het land der Anglen op eenen kleinen afstand van den IJssel meenen te vinden: de naam van dit overoude slot juist dáár, waar die grens moet geloopen hebben, bevestigt ons in ons vermoeden. Zoo was ook *Randwijk* aan de Lek - grens gelegen. In Engeland (Lincoln) komt *Rande* en *Randby* ook voor.

Remketting, eene ketting, die gebruikt wordt om de vaart der wagens te bedwingen. A. S. *hremman*, *hinderen; hremming*, *hindernis*.

Repels. Op de Veluwe regt op staande houten voor aan de stallen, waaraan de koeijen zijn vast gebonden. A. S. *repel*, een *stok*.

Reuzel. A. S. *rysel*, *vet* in het algemeen.

Ritthem op Walcheren, de heim aan de *rith*, d. i. de *beek* of *wetering*.

Schakerloo in Zeeland bij Tholen, van *sceacere*, een *dief*, en misschien *loc*, eene *beslotene plaats*. Deze beteekenis zien wij toevallig daardoor bevestigd, dat Henrik I. van Lotharingen en Braband de lieden aldaar in 1212 van hun leen ontzette, *propter injuriam et violentiam, quam tam in aquis quam supra terram hominibus inferebant*.

MIRAEUS, *Opera diplom. et hist.*, I. p. 571. In Zuid-Holland aan de duinen bij Wassenaar was eertijds een *Schakenbosch*, d. i. *dievenbosch*. Van daar nog *een meisje schaken*, enz.

SHANSFORD. Eene plaats in Kent. Gelijk bij ons Anglo-Saksische woorden uit de oude gemeenschappelijke taal in plaatselijke namen zijn overgebleven, die na verloop van tijd in het dagelijksche leven eene andere gedaante hebben gekregen, zoo ook in Engeland. Het Nederduitsche *schans*, overgebleven in *Shansford*, de *voorde bij de schans*, is in het Engelsch *sconce* geworden. Zulke namen, die geheel Nederduitsch klinken, zijn er meer, bij voorb. *East-* en *West Wytering* (wetering), *Bergerode*, *Snuke-banke*, *Eiken* enz.

SCHERPENZEEL, een dorp op de Veluwe, ook een oud huis onder Olst; voorts *Scherpenhof* bij Terwolde en bij Reede op de Veluwe. De *zaal* of het *hof der scherpen*. *Scearp* wordt somtijds voor *scherpzinnig*, *verstandig* en *wijs* genomen, en dan zou de beteekenis de zaal of het hof der Wijzen zijn; ten zij men liever bij de eerste beteekenis van *scherp* d. i. *streng* wilde blijven, zoo als in het woord *scherprigter*, in welk geval men deze plaatsen voor den zetel van een hof voor strafzaken zoude kunnen houden. In Engeland is *Sharpenton*, enz.

SCHOER. In deze streken en elders (DE JAGER, *Taalk. Mag.* deel III. bl. 79) een bui van *regen*, *hagel* of *donder*. A. S. *ren-scure*, *hagel-scure*, een *regen-* en *hagelbui*.

SLAAK (De) in Zeeland, van *slaec; traag*, *langzaam*. Het *Sloe* van *slog*, eene *goot*, *groef*.

SMELT. Dit Zeeuwsch vischje was ook bij de Anglo-Saksen bekend. De naam komt, volgens BOSWORTH, in het *Gloss. Aelfrici* voor, en hij vertaalt het door *sprot*.

SOFT wordt in de Betuwe gezegd voor *zacht*. Anglo-Saksisch en Engelsch is het ook *soft*.

SOUBURG op Walcheren komt oudtijds als *Zubburch* of *Sobburch* voor. In Engeland is de zamenstelling met *sib*

en *sub* ook niet ongewoon. *Sib* en *syb* beteekent *gemeenschap*, *nabuurschap*, en men zou dus vermoeden, dat de naam *Subburch* eene betrekking, hetzij van bondgenootschap, hetzij van nabuurschap, zal moeten aanduiden. De laatste betrekking nu was er buiten twijfel tusschen *Oost-* en *West-Souburg*, over welke twee beroemde oude kasteelen men berigt vindt in de onlangs uitgegevene *Wandelingen door Walcheren* van I. AB UTRECHT DRESSELHUIS.

SPROKKELMAAND. In het *Taalk. Magazijn* van H. DE JAGER, 1e st. bl. 25, wordt dit woord, naar eene plaats in een oud Engelsch Tijdschrift, afgeleid van *sprout-kele-mond*, omdat in die maand de *kele* (*cawl*) op nieuw begint uit te spruiten, als of men zeide *spruit-kool-maand*. Wij voegen er bij, dat in het *Glossarium* van SPELMAN op het woord *Mone* en *Monath* de maand Februarij naar VERSTEGAN ook *sprout-kele* genoemd wordt. Er zijn ook plaatselijke namen, van *sprokkelen* ontleend: het verdient nader onderzoek, of zij de beteekenis van *groentetuinen* kunnen hebben, *koolhoven*, gelijk zij oudtijds heetten, buiten de steden.

STAALEN waren staken in de rivier de Merwe, waaraan de visschers hunne netten of fuiken vast maakten. Zij werden, daar zij de scheepvaart belemmerden en gevaarlijk maakten, dikwijls verboden. Zie VAN DE WALL, *Handv. van Dordrecht*, deel I. bl. 186 en het daar aangeteekende. *Staelg* is A. S. een *staak*, de stam van een' boom.

STOP, op de Veluwe een vat in het karnhuis, dat dient om de karnemelk te bewaren. A. S. *stoppe*, *stop*, een vat, bij voorb. *butterstoppa*, een botervat.

STRIJENHAM een gehucht bij Tholen, waarbij een polder van dien naam; voorts het *land van Srijen* in Zuid-Holland. Omtrent het eerste lezen wij bij MIRAEUS, *Opera dipl. et hist.*, deel I. p. 571, dat er in 1212 een *scheepstol op de Stryna* en *Schelde* was, welke den bezitters door Henrik I. van Lotharingen en Brabant om hunne gewelddadigheid ontnomen werd. Omtrent het laatste meldt

de *Tegenw. Staat van Holland*, deel IV. bl. 201, »dat het zijn' naam heeft van de *Streene* of *Striene*, welke uit de Maas westwaarts stroomde. Hier lag weleer Strijenmonde met een tolhuis." Het Zuid-Hollandsche Strijen heet nog *Strien* of *Strijene*, gelijk het in oude stukken ook zoo voorkomt. Ik twijfel niet, of beiden hebben den naam van een' *wachttoren*, die voor tolhuis diende en dus ook een *mund* of versterking was. In Northumberland was ook een *Streneshalh*, *Streoneshalh*, waarbij het beroemde klooster *Whitby* gesticht is.

Teisterbant. De bekende landstreek, tot welke een gedeelte van Gelderland en Zuid-Holland behoorde. Waarschijnlijk *the Easterbant*, *the Eisterbant*, de *Oosterstreek*, het Oostergebied. Ook bij andere namen vindt men *the* met het woord zelf zamengesmolten. Er moet dus ook eene *Westerstreek* naar de zee heen geweest zijn. Dat deze afleiding niets onwaarschijnlijks heeft, blijkt daaruit, dat het dorp *Oosterbeek*, bij heda, p. 50, *Heysterbach* heet, d. i. *Eisterbach*, *Easterbach*, met de aspiratie.

Vaer, *vaer*, *vare*, oudtijds voor *vrees* gebruikt. Zie bij voorb. deze *Bijdragen*, deel IV. bl. 37. Het is het A. S. *faer*. Van hier ook *vervaard* en *vervaarlijk*.

Vierschaar, de vergadering, die over misdaad oordeelt, van *firen*, *zonde*, *misdaad*.

Zierikzee. Schrijven wij *Cyrics-ee* of *Cirics-ee*, dan is het duidelijk de *kerk-ee*, de *ee*, daar de kerk op staat. De kerk dezer stad was, even als te Middelburg, eene *munsterkerk*; in de heerlijkheid Borselen is het dorp *Monster*, desgelijks in het Westland van Zuid-Holland een dorp van dien naam. Men moet bij dezen naam niet altijd aan kloosters denken, maar eenvoudig aan kerken, volgens de beteekenis in Engeland; deze namen wijzen dus op betrekkingen tot dat land, in de eerste tijden dat het Christendom hier bekend werd, waarvan de geschiedenis zwijgt, en doen ons denken, dat zij van daar herwaarts zijn overgebragt. Plaatselijke namen zijn ook daar enkel *Minster*, of er mede zamenge-

steld. LAPPENBERG hoeft S. 91 de aanmerking: »Een oud onderscheid van het Anglische en het Saksische dialekt mag ook daarin liggen, dat slechts boven de Watlingstraat de menigvuldige plaatsen voorkomen, welke met *kirk*, *kerk*, eindigen en beginnen, terwijl slechts zuidelijk zich *minster* (munsters) bevinden."

ZIJPE (De), op meer dan ééne plaats voorkomende, is eene *bewatering*, *bevochtiging*.

ONUITGEGEVEN STUKKEN,

BETREKKELIJK

DE GESCHIEDENIS DER SPAANSCHE HEERSCHAPPIJ EN DIE VAN DEN OPSTAND TEGEN SPANJE,

BIJZONDER IN GELDERLAND.

(*Vervolg van deel* IV. *bl.* 56.)

XXIX.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan den Magistraat der Stad Nijmegen.

Aen de stadt Nymmegen.

Kaerl etc.

Ersame vnd voirsichtige, besundere guede vrunden. Wij verstaen als sol men ghisteren den ketterschen oproerisschen predicant mit groote menichte van volcke mit roers ende andere wapenen ingefuyrt hebben, dat oick men die gelden vnd silueren ornamenten vuyt der kercken hebbe wechgenomen, vnd ten derden dat men der meynongh sijn sol, den voirscr. predicant aldaer binnen die stadt in der kercken te willen vnd sullen laten predicken. Twellick ons gantz hoechlick wonder neempt, vnd sonderlinge dat v Er., nyettegenstaende onsen menichfoldigen vermaningen ende schrijuen, die porten alsoe hebben opengelaten. Vnd is van wegen der Co. Mats. tho Hispanien onses allergen. Heeren onse gesijnnen, dat v Er. ons aenstondt ouerschrijuen, hoe alle dinck sye

toegegangen vnd geschiet. Vnd daerenteyndens willen wij v Er. noehmaels vermaent hebben, euenwael van sijner Mats. wegen gesijnnende, mit gantze ernste, dat v Er. die predicatien desselffs predicants off anderer sijns gelijcken nyet en gestaden, sonderlinge aenmerckende vnd betrachtende, wat ongenade dieselue (woe sij sullicx gestaden) van sijne Mat. erlangen werden, die wellicke die selue nu nyet alleenlick schouwen vnd voerbij gaen, maer ter contrarie (mits sullicke predicatien behinderende) groote genade ende ruem bouen anderen steden erlangen sullen kunnen, Doch in allen gevalle begerende dat v Er. ons aenstondt alle gelegentheyt van ghisteren ende huyden mitten poste ouerschrijuen, V Er. hier mit den almechtigen Heren beuelende, Gegeuen tho Arnhem, den XXVen Augusti XVcLXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XXX.

De Magistraat der Stad Nijmegen, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Edell Walgeboren Genediger Herr. Belangende den predicanten alhier angekomen, dat dieselue geantwort soll hebben van den Prince van Oranien gesonden to wesen, dairvan v G. gesinnen alle die gelegenheit ouergeschreuen to werden, voegen v G. wy ter onderdeniger antwort wie nauolcht. Dat die predicant op onse affrage verclairt hefft, gesonden te syn van die Nederlensche Kerck, to weten van Hennegouwe, Artois, Vlaenderen, Brabant, Hollant, Zelant, ende dairto van die treffelixste der Ritterschappen, presentirende daeruan in fall der noit sijn Commission to konnen ende willen erthonen. Verder en hebben wy hiervan ghein tijdong om ouer to schrijuen. Dan benerstigen ons, om die borgeren ende inwoneren in enicheit

to behalden, ende oproer ende moeterie to vermieden, datselue wy ten onderdenigen bericht ende antwort hiermit gern mitdeilen v G. Dieselue den almechtigen Gott in gesontheit beuelende. Geschreuen den XXIXten Augusti Anno etc. LXVI.

Burgermeistere, Schepen ende Raet der stadt van Nymegen.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XXXI.

De Stadhouder Karel van Brimeu aan den Magistraat der Stad Elburg.

Den Ersamen ende voersichtigen onsen lieuen besunderen Burgermeisteren, Schepenen vnd Raedt der stadt van der Elburch.

Kaerl etc.

Ersame vnd voirsichtige Lieue bisundere. Wij sijn bericht worden, dat bij uwen Er., off van uwer Er. vnd der stadt off burgeren wegen, in Vrieslandt geschickt sye worden om eenen predicant deser nyer kettersche leeren to halen. Twellick in statt der Co. Mats. tho Hispanien etc. onses allergen. heeren, ons nyet genouchsaemlick kan verwonderen vnd verduncken, sonderlinge soe id accordt oder verdrach bij die Hertoughinne tho Parma Generale Regente vnd Gubernante mitten geconfedereerden oder verbunden Edelluyden deser Nederlanden gemaeckt in date van den XXVen Augusti voirleden, onder anderen vuytdruckelick mit brenght, dat in den plaetsen daer tot doen ter tijt too gheen van gelijcken predicanten geweest en zijn, dat men dieselue daer nyet gestaden, dulden off lijden soll. Hebbende oick dieselue Edelluyden bij oire eher

vnd gedaenen eede beloefft vnd gesworen, sullicx mit alle oire macht to helpen keeren. Vnd soe voel to meher verdunckt ons sullicx, die wijle ghijluyden selffs sullicken predicant halen off doen khomen solt, daer in anderen steden alle vliet aengekeert is worden om dieselue quijt to sijn vnd oire predicken to behinderen. Vnd is derhaluen in statt vnd van wegen hoichstberumpter Co. Mats. onse ernstichste gesynnen vnd van derseluer Mats. wegen verbieden wij vwen Er. sullicken predicant aentenemen off in der stadt te laeten khomen off predicken. Off anders vnd woe sullicken verbode nyet naegeleefft en wordet, kunnen dieselue wael ermeten vnd bedencken in wat ongenade sijner Mats. sij vnd die stadt geraken sullen, jae sullicke dat sij alle oire priuilegien verliesen werden. Twelck hun nv bij ons gewaerschouwet te zijn sij te betrachten. Id befrempt ons oick opt hoichst, dat v Er. id placcaet, twellick denseluen toegeschickt, mitbrengende id verbot van de kercken vnd cloosteren te spolieren vnd plunderen etc. (twellick doch mit toedoen der Ritteren van der Orden opgericht vnd gemaeckt is) nyet hebben laeten publiceren vnd verkundigen, v luyden derhaluen noch mit ernste beuelende tselue aenstondt ende aensihens sbrieffs to doen verkundigen vnd publiceren, bij so lieff sijne Mat. vluyden is, in allen gevalle vns opt spoedelixst ouerschrijuende, wat ghij gemeynt zijt to doen. Vnd beuelen v Er. den Almachtigen. Gegeuen tho Arnhem, den VIIen Septembris XVcLXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XXXII.

De Magistraat der Stad Roermonde, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Wailgebaeren ind Edele genediger Heer. Soe vre Gen. itzont den IIII. Septembris aen vns doen schryuen ind thoe kynnen gegeuen hebben, myt wait condition, vuerwierden

ind versiecherongh die durchluchtige hoichgeboren Furstinne, die Hertoginne thoe Parma etc. vnse genedige frauwe, mytten Nederlentschen confederierden Edelluyden verdragen were, welchs in die lyngde on noit thoe verhaelen. Diewiele ouch vre Gen. schriuen als soe balde dieseluige vre Gen. den verdrach vyter franzoescher spraichen in Duetschen ouergestalt sullen hebben vntfangen, vns alsdan dat seluige foirderlich mytdeelen willen, mytten gesynnen dat wir myt vlytt ind ernst verschaffen wolden', dat der predicant, soe buiten deser stadt gepredicht, dem off dergelichen bynnen dese stadt thoe koemen ind thoe predicken niet thoe gestaden. Ouch vre Gen. thoe verstendigen, wie die saichen sich alhie toe gedragen ind ergangen, myt wideren inhalt, hebben wir vnderdenichlich vntfangen ind verstaen. Ind sullen vre Gen. dairop thoe fruntlicher antwoirt niet verhalden, als dat sich op dach Laurentij lestleden toegedragen, dat ein fremder predicant vuer den middage ind ouch dairnae syne predicatie buyten deser stadt gehalden gehadt hefft, dair die mennichte van burgeren ind fremden (wiewaill der merendeill der poirten verslaeten gebleuen) toegeloupen syn, ind is folgens dairnae alle sonnendachs ind heiligen daichs vpter seluiger plaitzen gepredicht worden. Vp Sonnendach altera Bartholomei nae den gehaldenen sermoen hebben etzliche burger desz naemiddachs den predicanten infueren willen, welch wir myt toedoen ind hulp desz Scholtissen gewert ind gekeerth hebben. Hefft ouch der Scholtis ind Burgermeister den predicanten affgefraight myt watt authoriteit ind myt wat schin ind bescheidt er op gront ind baedam Con. Mat. were koemen thoe predigen, dairop derseluiger geantwoert er weer gefoirdert ind dede wie die Apostolen gedaen hedden, Edoch durch vnderhandelongh ind bericht desz Scholtzen ind vnser is der predicant thoe rugge vyter stadt gewiest worden. Vorgangen Donresdach den morgen hebben summigen den predicanten heimlich hirbynnen gebracht gehadt; als wir auer sulx vernaemen, hebben wir middelertijt allerley guetliche ermanongen, ersuechen ind

begeren bi den burgeren gedaen, den predicanten niet thoe predicken thoe laiten, auer ist allet van den burgeren affgeslagen, ind alsoe gisteren Sonnendach alhir op den merckt gepredicht buiten vnseren consent ind willen. Edoch, Gott heb loff, dat alhir geine kirchen off cloisteren einges weghs beschedicht, spoliert off beroefft sijndt woirden, sonder es hadden etzliche fremde derhaluen vuer tydongh bracht, dat vytheimschen alhir koemen solden vmb sulx thoe verdestruyren, derhaluen ein ieglicker syne eigen kirchen syraiten (1) tot iren schoensten (2) affgenoemen ind yn bewair gestalt, vmb gelegener tijt weder op thoe richten. Wesz wir als nu verner op vre Gen. schriuen ind gesinnen myt allen moeglichen vlyt doen konnen vmb den predicanten vyt thoe keeren, wie wir ouch altijt gedaen hebben, werden wir vns in geinen deill sparen soe voell vns moegelich syn sall mytten hulpen desz Almechtigen, der vre Gen. in geluckseligen regiment langh gefristen (3) will. Gegeuen den IX Septembris Anno XV^cLXVI.

Burgermeister, Schepenen ind Raith
der stadt Ruremunde.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(1) *kirchen syraiten*] Kerksieraden.

(2) *tot iren schoensten*] Tot voorziening in hunne behoeften; ter voorziening in hunne nooddruft, zoo als zij best konden. Het woord *schoenste* komt in oude schriften meermalen in die beteekenis voor. Zoo gaf Hertog Eduard in 1362 aan de stad Zutphen verlof om het huis Zinderen af te breken en dat te gebruiken *tot haren schoensten*, en de Hertog van Gulik vergunde in 1372 aan die zelfde stad om de steenen van zekeren afgebroken boog te *hebben tot oeren schoensten*. Zie mijne *Gedenkw. uit de Gesch. van Gelderland*, deel II. bl. 174 en deel III. bl. 13.

(3) *gefristen*] Bewaren, voortdurend laten blijven. Zie deel III. bl. 187 aant. 5.

XXXIII.

De Hertogin Margareta van Parma Landvoogdesse der Nederlanden, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Mon Cousin. Ayant veu ce que mescripvez par voz lettres (4) des second, V., VI. et VIImes. de ce present mois, je commenceray (vous y respondant) à vous dire touchant vostre compaignie que ceulx de Nymmegen refusent recepvoir en la ville, que si tant est que par remonstrances ne scachies leur faire changer ceste opinion, la pourrez faire mettre par les villaiges allentour de Arnhem, comme escripvez, jusques à ce que se verra où elle pourra estre à propos ailleurs.

Quant aux presches que par celle du dit cincquieme escripvez se faire en la commanderie de St. Jehan dedans la ville de Nymmegen, certes cela ne convient nullement, estant une nouvellité par trop grande, laquelle si peu se debvroit attenter et tollerer de par le magistrat, comme icelluy se deuilleroit (5) que aulcune chose nouvelle se introduisist de par le Roy monseigneur, et y obyceroyent (6) incontinent le traicté de Venloe, après lequel se recepvant par feu le Prince d'Oranges de par l'Empereur, que Dieu absolve, le serment des villes du pays de Gheldres et

(4) *lettres*] Deze brieven zijn niet voorhanden. De reden, om welke de Stadhouder het niet oorbaar achtte, de minuten daarvan op de gewone plaats in bewaring te geven, laat zich ligt bevroeden.

(5) *se deuilleroit*] Van *deuiller* lat. *dolere*, zich beklagen. Van daar *deuil*, rouw.

(6) *obyceroyent*] Tegenwerpen, lat. *objicere*. — Het traktaat van Venlo, waarvan hier de rede is en op hetwelk, gelijk hier gezegd wordt, de Gelderschen zich beroepen zouden, wanneer de Koning nieuwigheden wilde invoeren, is datgene, bij hetwelk Gelderland zich begaf onder de gehoorzaamheid van Karel V. Het wordt gevonden in het *Geldersch Plakkaatb. Praelim.*, col. 20—35.

Zutphen, fust à la bretecque (7) de chacune d'icelles publié que des lors enavant vng chacun eust à vivre selon nostre ancienne foy et Religion Catholicque, avec publication d'ung placcart bien bref à ce propos, lequel l'on estime, se trouve encoires au Registre de la Chancellerie à Arnhem, ce que par tout le pays a esté lors receu et accepté, et depuys ensuyvy et observé jusques à maintenant, de sorte que l'on debvoit bien y continuer jusques au remède général sans admettre et tollerer ceste nouvellité en ladite ville. Et de tant moings que (comme avez bien souvent entendu) les députez des estatz dudit pays de Gheldres et Zutphen, tant à Gand au partement de sa Majesté vers Espaigne, que icy vers moy, requerans que l'on ne employast les inquisiteurs au dit pays, se ont tousjours laissé entendre et promis, qu'ilz voulloyent maintenir l'ancienne Religion Catholicque, et eulx mesmes tenir la main au chastoy de ceulx qui y contraviendroyent, surquoy leur fust dict, que se conduisant ainsy, l'on n'auroit occasion d'y envoyer aulcun inquisiteur, comme aussy n'a esté faict depuys. Et en ceste conformité j'escrips presentement aus dits de Nymmegen, pour les mouvoir à faire cesser la presche en la ville, et ne la y permettre, combien que, à ce que je voy par les escriptz qui sont venuz joinctz à vos dits lettres, les choses y ont prins ung chemin que je doubte ne se changera legierement. Je fay vous addresser mes lettres aus dits de Nymmegen, à fin de après en avoir veu le contenu par le double que j'en ay faict joindre à ceste, les leur envoyer s'il vous semble bien, entant que non, en user comme trouverez convenir, comme aussy à ceulx de la ville de Elburgh. Vous me dictes bien par vostre dite lettre que l'on a longuement presché

(7) *bretecque*] Anders *bretesche:* eene verhevene of vooruitstekende plaats. Zoo staat in de *Roman de la Rose*:

> Quant en haut en croix seriez
> Pour prescher dessus la bretesche

Van daar dat gedeelte der pui van een raadhuis, waar de openbare afkondigingen plegen te geschieden.

en la dite commanderie en la ville de Nymmegen, mais vous n'exprimez point si cela s'est faict longuement au paravant l'accord (8) faict avec les confédérez ou point, qui fust le XXIII. d'aoust, en quoy il y a grande différence, et y eust l'on prins la considération qu'il convient, si l'on eust sceu l'ung ou l'aultre, parquoy en advertirez, ne veuillant vous celer que quand vous avez escript que se preschoit à Nymmegen, s'est toujours entendu et estimé que ce fust hors la ville.

Touchant de faire imprimer en langaige Gheldrois les lettres d'asseurance donnée aux gentilshommes confédérez, l'on a en quelques lieux trouvé bien de point les publier, pour la grande liberté que vng chacun pourroit prendre quant à la religion; là où touteffois vous semblast qu'il fust bien là, je m'en remetz à vous, vous advertissant seullement, que enchargez au Chancellier de avoir bon regard que le tout soit fidelement translaté du françois au dit langaige.

Il y a après l'assemblée des estatz de vôtre gouvernement laquelle escripvez estre adverti que serez requis de faire, vous trouvant doubteux de m'y donner advis. Certes en ayant ici esté déliberé en conseil, se trouve que ceulx de Gheldres ont beaucoup moings d'occasion de s'empescher et travailler en cest endroict, que nulz aultres estatz, n'ayants n'y l'inquisition, n'y placcarts telz que aultres, ains (9) ung particulier conforme à celluy du temps de feu le Duc Charles d'Egmond, qui y a esté observé jusques à maintenant. Et ayant quelques aultres estatz de pardeça requis d'estre convocquez sur quelque remède à la religion tant troublée, sur quoy j'ay pieça (10) escript à sa Majesté,

(8) Zie BOR, *Ned. Oorloghen*, boek II. fol. 67, 68; TE WATER, *Verbond en Smeekschr. der Edelen*, deel I. bl. 426—434.

(9) *ains*] Ond, voor *mais*, maar. — Het hierbedoelde plakkaat van Hertog Karel van Egmond tegen de belijders der leerstellingen van Luther werd in 1529 afgekondigd. Zie PONTANI *Hist.*, p. 762; SLICHTENHORST, *Geld. Geschieden.*, bl. 411, 412.

(10) *pieça*] Oud, voor *autrefois*.

de laquelle (selon quicelle m'a donné espoir) j'attens de jour à aultre sa resolution, les dits estatz debvrions bien se contenir en l'ancienne façon de vivre jusques lors, à fin que l'ordre et remède fust uniforme par tout, lesquelles raisons, et aultres que adviserez à propos, me semble que leur debvez representer et remonstrer, si tant sera qu'ilz viengnent vous requerir pour la dite communication, à fin que (s'en deportans) ilz veuillent patiemment attendre si peu de temps l'arrivée de la dite resolution de sa Majesté. N'ayant samble convenir leur faire faire mention de la moderation, puys qu'elle n'est encoires aggrée de sa Majesté, ains quicelle y demande ultérieur advis. Et si nonobstant tous les debvoirs susdits, tant envers ceulx de Nymmegen et de Elburgh, que les députez des estatz, ung chacun d'eulx (en son regard) passé oultre avec son pretendu, ayant par nous aultres esté faict ce que pour le present pouvons, serons tant plus excusables par cy après, sans veoir que il y ait pour maintenant que puissions davantaige, que de remarcquer les façons de proceder des plus principaulx respectivement, et que ilz sont pour en temps et lieu par cy après revocquer le tout en memoire, ceque je vous admoneste de faire. A tant mon Cousin, le Seigneur vous ait en sa saincte garde. De Bruxelles le XIe jour de Septembre 1566.

Vostre bonne Cousine

(*Get.*) Margareta.

(*Lager get.*) Berty.

(*Het opschrift is:*) A mon Cousin le Conte de Meghen Chevalier de l'ordre, Gouverneur et Capitaine General des duché de Gheldres et Conté de Zuytphen.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(*Dit wordt vervolgd.*)

spreekt, als voorheen in Holland gebruikelijk, teekent aan, dat zij omstreeks den aanvang of het einde van het twaalfjarig bestand zijn afgeschaft (*).

Denken wij er aan, dat dit vreesselijk middel van bedwang ook in het vrijgevochten Gemeenebest niet onbekend was; een' gansch anderen, meer bepaalden zin verkrijgt de stelling van HUGO DE GROOT, dat iemand de vrijheid door *misdaad* verbeuren kan, »als" zegt hij, »die tot de roeischepen (*galeien*) of in tuchthuizen worden verbannen" (§). Die treurige zinsnede geldt dan niet Italië, Spanje of Frankrijk; zij geldt, ook in Nederland, de ergste, ongelukkigste soort van *slaven*, hen namelijk, die niet door geboorte, koop of overwinning, maar door regterlijke uitspraak, van het edelst regt der menschheid waren ontzet.

En inderdaad, niet één of meer, eene geheele reeks dier rampzaligen treffen wij in ons Vaderland aan. In den jare 1601 zien wij te *Vlaardingen* bezuiden den toren ten behoeve der zieke *banditen* en voor de wintermaanden eene bewaarplaats, *Slavenburg* (†) geheeten, stichten. — Hoe levendig destijds de zucht was, om den vijand met gelijke wapenen te bestrijden; om tegen de schrikwekkende galeijen van Spinola Nederlandsche, niet minder wèl uitgeruste galeijen over te stellen, en de wreedheid, waarmede de Nederlandsche kooplieden, schippers en bootsgezellen in Spanje werden behandeld, ten aanzien der krijgsgevangenen van Nieuwpoort en andere te beantwoorden, zal uit de ongedrukte briefwisseling van den Franschen Gezant De Buzanval, in verband met de staatsbesluiten van Holland, gereedelijk worden aangetoond.

De heer De Buzanval schrijft, den 3 November 1600:

(*) *Codex Batav.* v. *Ballingen* § IV. No. 1; *Tugthuizen* § I. No. 1. Hij beroept zich op de *Resol. Holl.* 9 May 1601; 13 May 1609; 12 Jan. 1620. Verg. nog J. KONING, *Geschiedk. Aanteekeningen betrekkelijk de Lijfstraffel. Regtsoefening te Amsterdam*, bladz. 71—74.

(§) *Inleid. tot de Holl. Rechtsgel.*, II. B. 1e deel § 47.

(†) *Regist. van Holland en West-Vriesland*, 30 Maart, 3 Aug. 1601.

»Les Provinces d' Hollande et de Zelande se sont accordées ensemble pour bâtir et mettre en mer *six* ou *sept* gallères, et croyent fermement de ruiner en peu de temps celles de l'Écluse par ce moyen" (*). De Spaansche vaartuigen, weet men, lagen in het Gat van Sluis.

Reeds vroeger meldde hij (§): »La vérité est, que la plupart des villes de ce pays ont envoyé faire instance aux Estats Généraux, pour faire mettre à la *catene* et ès gallères (car ils en ont déja *deux* icy et en font encore *quatre*) tous les prisonniers et *singulièrement l'Amirante*, remontrant les cruautés qu'on a tout fraischement exercées (†) contre les pauvres pèscheurs de ce pays qui ne font point la guerre."

Weldra kon de Gezaut van het eerste kloek bedrijf der groote Lands Galei aan zijn Hof het volgend berigt geven: (2 Dec. 1600: t. I. 817): »La grande Gallère, que ces Messieurs ont mis en mer, a fait un bel exploit à sa première sortie; accompagnée de trois ou quatre chaloupes, elle [est] venue jusques devant la ville d'Anvers, où elle a attacqué l'Admiral de la flotte qui y est toujours en garde, l'a pris et l'a amené en Zellande avec cinq ou six *henx* (sic) et la *berge* de *Bruxelles*, sur laquelle y avoit quatre pieces de bronze, et sur ledit Amiral vingt quatre, qui rendit bien une heure de combat contre ladite gallère. — Ce premier succès donnera courage à ces Messieurs de mettre en mer les autres, qu'ils ont ordonné de faire faire. — Cet exploit arriva le 29 du passé."

(*) *Propositions* (H. S. der Koninklijke Bibliotheek te 's Hage), t. I. 802.

(§) T. I. 793 suiv. Voor 19 *November* 1600 schijnt men *October* te moeten lezen.

(†) *Reg. van Holland*, 8 Sept., 22 Sept. 1600. » Soo verre daarin, of door faute van devoir van den *Admirante* of andersints, gebrek valt, dat als dan het ongelijk den onnoselen en ontschuldige deser Landen onbehoorlijk aangedaan, *met regt verhaalt en vergolden sal worden aan den voorsz. Admirante en andere gevangenen.*" Zie nog *Regist.* 28 Aug. 1601.

Eenige maanden daarna, van den niet verflaauwenden ijver der Staten gewagende, zegt Buzanval (27 Mei 1601): »Ces Messieurs travaillent fort pour remettre en réputation leurs forces de mer. Pour cela ont-ils fait bastir six gallères, qu'ils espèrent pouvoir faire voguer dans deux ou trois mois. — Ils en ont mis une depuis quelque temps devant le havre de l'Écluze, qui tient fort en bride celles de Spinola, de sorte qu'on en sent fort peu d'incommodité par deça" (*).

Werkelijk waren de overige galeijen vóór het aangekondigd tijdstip ten volle uitgerust en in staat zee te kiezen. »Ces Messieurs" schrijft Buzanval den 2 Augustus 1601, »ont deja *quatre* de leurs gallères sur mer, et un tel équipage de vaisseaux de guerre vis-à-vis d'Ostande, qu'ils sont en espérance d'empêcher et combattre la flotte de laquelle ils sont menacez du costé d'Espagne" (§). En den daaraan volgenden dag: »On met cette semaine encore deux gallères en mer, desorte que celles de l'Écluse ne pourront pas faire doresnavant grand mal, si elles ne sont secourues et renforcées d'autres, qu'on dit qu'ils attendent d'Espagne. — On tient celles de ce pays *plus grandes* et *mieux équipées*, et égalles en nombre" (†).

Meermalen nog maakt de Gezant van de Nederlandsche galeijen melding: wij zullen ons echter vergenoegen, met de mededeeling van dit uittreksel. — Na in een' vorigen brief te hebben uitgeweid over de zege, op Spinola's roeischepen behaald, merkt Buzanval in zijne letteren van 23 October 1602 aan, door welk middel onze landgenooten zich de overwinning hadden verzekerd (**). »Ces gens"

(*) T. I. 910.

(§) T. I. 964.

(†) 3 Aug. 1601: t. I. 967.

(**) T. II. 169, 170. Over de *naves longae duae* (galeijen) onder Joos de Moor, »Hollandica altera, altera e Zelandia", verg. GROTIUS, *Histor.*, L. XII. (A. 1603.); VAN METEREN (26 Mei 1603), XXV. B. bl. 467, 468.

zegt hij, »disent qu'ils n'appréhendent plus lesdites gallères, puisque l'on a trouvé moyen, en les prenant par le costé et milieu, de pousser les navires de guerre par dessus elles, et les enfoncer. Ils appellent cela en jargon de matelot hollandois *overzoilen* (sic), comme qui diroit en françois *cingler par dessus* une gallère."

Hoe nu die Nederlandsche galeijen gebouwd, ingerigt en bemand waren, leeren de Besluiten der Staten. Men wilde het patroon der Spaansche galei volgen (*), en stelde dien overeenkomstig den 8 Julij 1598 eene *Ordonnantie* vast, *aangaande de diensten ende het beleid op de Galeijen deeser Landen*, in XXX artikelen vervat. — Een kapitein, tevens Landdrost, zoude het bevel voeren over de officieren, soldaten, bootsgezellen en *slaven*. De laatste, ook *banditen* genoemd, moesten door een' *Gardiaen* wèl gesloten en bewaard worden. Zij waren geheel kaal geschoren, gekleed in een grof hembd zonder kraag, een' rok van *slecht laken* (§) tot over het midden, eene grof linnen (»canifasse") broek over de knieën, met »vier hosen als schoenen." Voorts droegen zij eene roode muts, en eene lange graauwe pij met een kapje, gevoerd met rood laken. Die kleederen werden wekelijks bezigtigd en gezuiverd. — Aan den Gardiaan was een knecht of provoost ondergeschikt. Beiden moesten letten, dat geene messen of scherp den slaven in handen kwamen, en de geheele manschap zorgvuldig toezien op alle »*conspiratie* of heimelijke aanslagen" dier ongelukkigen. — Was er voor de bestraffing van moedwil en wederspannigheid een *castigador*, die, »*tot discretie*" van den kapitein, schipper, hoogbootsman, schieman en kwartiermeester, op het naakte ligchaam mogt slaan, de *boeyklinker* onderzocht elken morgen en des avonds »met een mesjen of ander ijzerken" de sloten en schakels, met welke de gevangenen, drie of vier tegelijk, aan elkander geketend lagen. — Niet met woorden, maar

(*) *Register*, 22 Dec. 1597, 6 Januarij 1598.

(§) »Dat men gewoonlijck noemt *pije* laken." *Groot Gelders Plakkaatboek*, deel I. col. 248.

met een »souflet, *fluytjen*" of ander teeken, gaf de bevelhebber zijn' wil te kennen. — Twee ponden roggebrood en een half pond kaas, voor spijs, een bak versch water voor drank, maakten het dagelijksch, zuur verdiend voedsel der slaven uit (*). — Hadden zij echter niet te roeijen, zoo mogt elk tot eigen voordeel zijn handwerk drijven. — Des winters, wanneer de galei buiten dienst werd gesteld, bezigde men hen, twee aan twee gesloten, nacht en dag aan stads- of 's lands werken.

Zien wij thans, wie tot dit ellendig lot gedoemd werden. — Allereerst verlangde men daartoe, niet *alle* »*delinquanten*", maar dezulke te gebruiken, welke *niet* in het openbaar eene lijfstraf hadden ondergaan (§). — De kapitein zoude de veroordeelden uit de steden en plaatsen ontvangen, en behoorlijk register houden van derzelver namen en toenamen, met aanteekening van den dag der overneming en van de plaats, van waar de *banditen* hem waren toegezonden. Ook moest hij te zijner verantwoording de vonnissen wèl bewaren (†), opdat daarvan, zoowel bij de betaling van het kostgeld »tegen drie stuivers daags voor elk hoofd", als ook elders, zoude kunnen blijken. — Werd reeds vroeg de noodzakelijkheid erkend, den cipiers der gevangenissen eene soortgelijke verpligting op te leggen en hen bij overtreding ter zake van willekeurige gevangenhouding te vervolgen, menig onschuldige, onder de regering van Frans I. in het naburig Frankrijk, naar de galeijen gesleept, had daar jaren lang gezucht en, zelfs niet op aandrang van den Regter, zijne vrijheid herkregen (**).

(*) *Reg. van Holland*, 8 Julij 1598. Doch reeds den 28 Junij 1599 werd, op voordragt van Van Buren, besloten, ten behoeve der *banditen* eene ton klein bier daags ad twintig stuivers te bewilligen. Het water was »*dikwils brakagtig*" en de sterfte onder de bandieten groot.

(§) *Register van Holland*, 22 Dec. 1597.

(†) *Register*, 9 Julij 1598.

(**) Floquet, *Hist. du Parlement de Normandie* (Rouen, 1840), t. II. 107 suiv. » On avait vu les capitaines envoyés dans

Doch veel moeijelijker nog waren de zoodanige ontslagen, die, voor zekeren tijd tot de galeijen verwezen, wederregtelijk een' geruimen tijd na het doorstaan van hunne straf op de roeibanken werden gehouden.

Van alle oorden werden gevangenen naar de galei, onder het commando van Bartheleus van Buren, gebragt; maar slechts kort was daarop het verblijf der *banditen* geweest, of eene zamenzwering brak uit, die ten afschrik van anderen » met exemplare straffe" moest worden bedwongen (*). Die galei was, na het plaatsen van nog twee riemen meer ter wederzijde, voor twee en tachtig roeijers ingerigt, te welken einde Van Buren twee jaren later verzocht, ter aanvulling van dit getal, twee en twintig der sterkste boosdoeners uit hunne hechtenis te Dordrecht te mogen ligten (§). Inmiddels was eene andere, groote galei voor *honderd tachtig banditen*, zestig bootsgezellen en honderd soldaten (†) getimmerd, die evenwel daarna, op voorslag van Jacob Michielsz. Wip, aan wien het bevel over dit schip werd toevertrouwd, geene veroordeelden, maar honderd *vrijwilligers* aan de riemen en tachtig muskettiers ontving (**). — En die bemanning met vrije, kloeke zeelieden, tegen

nos villes pour recruter leurs chiourmes, se faire livrer les condamnés *en tourbes* (pêle-mêle), *avant* l'expiration des délais accordés pour l'appel, que dis-je? avant même qu'ils eussent été jugés en *premier ressort*. Ces malheureux étaient-ils une fois sur les galères; les capitaines » faisoient grandissime difficulté d'obéir aux reliefz d'appel et arrests de la court." — In het jaar 1545 verklaarde het Parlement van Rouen aan eenige bevelhebbers van galeijen, » qu'il ne leur seroit livré aucuns prisonniers qu'ils n'eussent premièrement *relasché* ceux de la chiourme *qui avoient faict leur temps*."

(*) *Commissie voor Van Buren*, 22 Julij 1598; *Conspiratie op de Galeye*, 14 Oct. 1598.

(§) *Register*, 30 Aug. 1600.

(†) *Register*, 12 Julij 1600.

(**) *Register*, 17 Aug. 1600. De muskettiers werden ook tot *honderd* vermeerderd. *Commissie voor Jacob Michielsz.* 19 Aug. 1600.

redelijk loon aangeworven, was vermoedelijk de reden, waarom de Nederlandsche galeijen zich zóó voordeelig onderscheidden, ofschoon het ook onder die vrijwilligers niet aan gevaarlijke muiters ontbrak (*). — Wat hiervan zij, gewigtig is dit verschil van de *straf*-galei, ook de *roode* genoemd, staande onder het bevel van Van Buren, en van de *vrije* of de *zwarte* galei, die Jacob Michielsz., sedert in 's Lands dienst gesneuveld (§), tot haren wakkeren, ervaren aanvoerder had. De *straf*-galeijen komen ook onder den titel van *banditen-fregatten* (†) voor: een burger en groot-schipper te Vlaardingen, Frans Adriaansz. Speck, werd in den jare 1604 tot opvolger van den overleden bevelhebber Frederik Vermeeren (**) gekozen.

Of men nu die zwaar gestrafte roeijers, in de bij ons heerschende beteekenis van het woord, als *banditen* mogt brandmerken; of zij allen eerlooze misdadigers waren, van wie niets meer te hopen viel, is eene andere vraag. De Staten zelve dachten over hen niet zóó ongunstig. Integendeel had Van Buren in last, niet alleen bovengemeld register te houden, maar ook bij geschrifte te stellen de namen en toenamen van degenen, wier tijd haast zoude »*expireren*", en hoe zij zich gedragen hadden, alsmede hetzelfde te vermelden nopens hen, welke tot den harden arbeid onbekwaam waren geworden. Gecommitteerde Raden zouden, naar aanleiding van dit verslag, beschikken (§§). Zeer ongelijk, veelsoortig, zwaar en ligt, waren de vergrijpen, voor welke men, voor korten of langen duur, op de roeibanken moest zitten. Zoo had Van Buren, als Landdrost, eene uitgestrekte volmagt, om allen, die *hij* bevinden zoude in de nabijheid van Ooltgensplaat, als vagebonden,

(*) *Register*, 5 Sept. 1601. — Eene andere *vrije Galei* was die van *Claas Willemsz. van Hoorn* : *Register*, 24 Julij 1601.

(§) *Register*, 3 April 1604; 10 November 1601. — Bor, XXXVII. B. 665.

(†) *Register*, 5 Aug. 1604; 25 April 1605; 19 Julij 1606.

(**) Deze was den 15 Julij 1603 aan Van Buren opgevolgd.

(§§) *Register*, 21 Aug. 1600.

werkeloos het land te doorzwerven, bij den lijve aan te tasten en tot nader order aan de riemen te gebruiken (*). Zoo waren, vreemd genoeg, Dijkgraaf en Heemraden van de gorsinge *den Block* in dienzelfden omtrek, reeds vroeger gemagtigd, de ongehoorzame dijkwerkers voor acht, tien, veertien of meer *dagen* op de galei te bannen (§), en de kapitein gelast, dit gewijsde na te komen. Men vermengde dus overtredingen, wanbedrijven en misdaden, maatregelen van tucht en kastijding, met wèlverdiende levenslange, of veeljarige ketenstraf.

Dat vagebonden naar de galeijen werden gezonden, dagteekende van de Spaansche heerschappij. — Schrassert vermeldt, dat de Hertogin van Parma en de Graaf van Megen, Stadhouder van Gelderland, aan de Regering van Harderwijk den 8 Mei 1564 voorschreven, uit kracht van 's Konings Plakkaat van den jare 1562 wèl te bewaren en te Middelburg of Vlissingen in zekerheid te doen stellen in handen van Juan Fernandez de Zamora alle »vagabunden, lediggangers en kwaaddoeners", die zij onder zich hadden of krijgen mogten, om in Spanje op de galeijen te dienen. »Door dezen vond," zegt die Geschiedschrijver en Regtsgeleerde, »zochten de Spanjaarden de wettige Overheid van het gesag over hunne onderdaenen, de Landen van volck en het volck van haere aangeboren vrijheyd te beroven" (†). — Is die gissing wat gewaagd, althans te eenzijdig voorgesteld, de veroordeeling tot de galeijen hier te lande klimt op tot de tijden van Keizer Karel V.

Uit kracht der brieven van dien Vorst van den 4 December 1554, beval Filips, bij het Plakkaat van 8 Mei 1556, te vangen »alle *rabauwen*, straetschenders, ledichlopers, ende andere onnutte boeven, — ende die van stonden aen te doen te rechte stellen daer ende soe id behoiren sal — summierlick — und die ghoene die sy schuldich bevinden, wesende

(*) *Register*, 24 April 1600.

(§) *Register*, 19 Januarij 1600.

(†) *Hardervicum Antiquum ofte Beschrijvinge der Stadt Harderwyck*, 2e druck, deel II. bl. 94. (1732.)

gesont, sterck und niet verminckt oder verlempt, ende oick van bequaeme ouderdom, en andersins machtigh om op die galeyen te diénen, op die selve galeyen wysen ende condempneren gevuert te sullen worden *om hun leeff daeghe lanck daer op te blyven*, sonder ymmermeer te moegen kommen off wederkeeren in den Lande van herwertsovere, als insghelijcks gheschien sal van andere *criminele* persoenen — die wellicke om seekere feyten bij oen geperpetreert *nae 't recht der plaetsen off nae uytwijsen der placaeten* — die *doot* verdient hebben, uytghesondert nochtans die ghoene die beschuldicht sullen syn van *enorme* en *leelicke* feyten" (*). Dien ten gevolge werden de Officieren, Ambtlieden, Wethouderen en Richteren bevoegd verklaard, de doodstraf in die van levenslange galeistraf te veranderen (§). In geen geval mogt die straf voor minder dan zes jaren worden uitgesproken, en wel daarom, dewijl Antonio Doria, Bevelhebber van 's Konings galeijen, zwarigheid had gemaakt, andere veroordeelden op de roeibanken in te nemen, dan die *voor altijd* daartoe verwezen waren, vermits hij »duer den dynst van sulcke (tijdelijk) gecondempneerde persoenen sich niet en soude konnen recompenseren binnen sullicken tyt als die condempnatie inhielt van den onkosten bij hem gedaen, soe om die selve te seynden ende convoyeren nae die vursz. galeyen als andersins." Overigens moesten de veroordeelden te Antwerpen aan Doria's afgevaardigden worden overgeleverd. — In het nader Plakkaat van den laatsten Februarij 1558 werd de

(*) *Groot Gelders Plakkaatboek*, deel I. col. 205 volgg.

(§) De beroemde CARMIGNANI, schreef nog in de vijfde uitgaaf zijner *Juris Criminalis Elementa* (Pisis 1833), vol. I. 102: »Remigii poenam, quam vulgo nuncupant *galera*, non minus *quinquennio* (nunc triennio) in Etruria nostra decerni posse, docet SABELLI in sua *Prax. Univ.* Verb. *Galera* n. 3. *Decennium* statuerunt municipales Gallorum leges, ut pen. PASTORET, FILANGIERI." etc. — Dezelfde CARMIGNANI, *Teoria delle leggi della sicurezza sociale* (Pisa, 1832), III. 182: »Le voci *bagno galera* mostrano la *marittima* origine de' luoghi, né quali ai di nostri racchiudonsi i rei puniti *con reclusione perpetua*."

zesjarige straf afgeschaft en den Regters ingescherpt, geene andere, dan eeuwige galeistraf op te leggen (*). Op nieuw echter werd, weinige maanden later, bij Plakkaat van den 17 Julij 1558, de tijdelijke straf hersteld; zoo ook bij het staatsstuk, door SCHRASSERT aangehaald. In dit laatste wordt erkend, dat de Koning voor de uitrusting van zijne galeijen geen »genoechsaem getal van *forsarissen* conste gecrygen" (§). Ook uit de Ordonnantie van Requesens van den 22 Julij 1575, *om de gevangenen over delicten onder de doodt na de galeyen te senden*, blijkt, dat de behoefte aan roeijers en »galeristen" de noodzakelijkheid van meerdere ruimte op dit stuk had doen gevoelen. — Zelfs de *zes* jaren waren niet meer vereischt. Al degenen, welke schuldig mogten worden geoordeeld aan »eenig *cryem* off *misdaet*, meriterende den ban, geesselinge, oft andere penen onder die doodt", moesten, *voor zulken tijd* als het vonnis zoude bepalen, naar de roeischepen, door den Landvoogd toegerust, worden gebragt (†). Zeker verschilde die rekkelijkheid veel van de meer enge voorschriften van den Koning opzigtelijk de verwisseling der doodstraf met die der ijzers voor geheel het leven: Requesens, zoowel als Filips, had niet zoo zeer *luije*, als wel *misdadige* vagebonden op het oog, gereed, waar de gelegenheid het toeliet, te »brandschatten, stelen en de goede lieden te beroovea" (**), hetzij met geweld, bedreiging of anderzins. Maar toch was meer en meer het hoofddoel zigtbaar, zeelieden te pressen, en in den nood van het oogenblik op die wijze te voorzien.

De Nederlanders maakten zich het voorbeeld ten nutte. Op verzoek der Staten-Generaal van 21 Junij 1600 werden Burgemeesteren, Regenten, Officieren en Hoofd-officieren in Holland en West-Friesland aangeschreven, »alle vagabunden ende onnutte persoonen, die de straffe van de

(*) *Groot Gelders Plakkaatboek*, deel I. col. 247, 253.

(§) 25 Februarij 1562. *Groot Gelders Plakkaatboek*, deel I. col. 285.

(†) T. a. p. deel I. col. 669.

(**) *Groot Gelders Plakkaatboek*, deel I. col. 204, 246.

galeye zouden hebben gemeriteert", ten koste der Generaliteit tot dat oogmerk naar Dordrecht te doen vervoeren (*). — Reeds eenige dagen te voren hadden de Staten van dat gewest den Hoofd-officieren, Schout en Schepenen gelast, alle gevangenen, » na advenant van haarluider delicten — al waar het ook alleene voor den *Somer-saisoene*" (§), op de nieuwe of oude galeije te bannen. — Ook bij de Admiraliteit van Zeeland moest worden onderzocht, of men niet de gevangenen, uit de *West*-eilanden gebragt, daartoe konde bezigen (†). Al verder zouden de vagebonden, die het Sticht van Utrecht kwelden, tot de galeijen worden veroordeeld. Op verzoek der Staten van dat Land zoude de Drost Pieter van Beest (**) veertien dagen of drie weken aldaar ter beteugeling van den overlast van dat gespuis werkzaam zijn. — Men stremde welhaast den toevloed der gevangenen. Den 11 October 1600 kwam het tegenbevel, dat geene » delinquanten op de galeije vorder geschikt of gebannen worden" (§§). Bovendien was de winter nabij, gedurende welken de dienst der galeijen stilstond (††). — Den 11 Mei 1601 ontvingen wederom de stedelijke en regterlijke ambtenaren aanschrijving, de Schotsche soldaten, die, zonder paspoort ontslagen, het land bedelend afliepen, op de galeijen te bannen. — Zoo waren al vroeger andere krijgslieden voor één of drie jaren tot dezelfde straf verwezen (***), ter zake van gepleegden moedwil. Zij werden echter vóór den tijd, op verzoek van den Gouverneur der vesting Willemstad, in vrijheid gesteld. Nog waren wel eens Italianen en Franschen op onze straf-galeijen (§§§). Als zonderlinge

(*) *Register van Holland en West-Vriesland*, 23 Junij 1600.

(§) T. a. p. 12 Junij 1600.

(†) *Instructie voor den Commissaris Johan de Myst*, 30 Junij 1600; 12 Julij 1600.

(**) Hij heet ook *Provoost*, 20 Julij 1600.

(§§) *Register*, *eodem*. Nogmaals 9 Augustus 1601.

(††) *Register*, 4 en 6 Nov. 1600; 28 Aug.; 15 Sept. 1601.

(***) *Register*, 17 Maart 1600. — En 15 Mei 1609, een ander te Enkhuizen door den krijgsraad mede tot *drie* jaren wegens straatschenderij veroordeeld, doch ontslagen.

(§§§) *Register*, 1 April 1599 (drie gevangenen in den slag bij

vergoeding voor doorgestaan leed, is gedenkwaardig de plaatsing en bevordering op de *vrije* galei van een ingezeten der provincie Groningen, met name *Jarich Houwerde*, die, onder den Heer van Brederode de wapenen tegen Spanje opgevat hebbende, vier en dertig lange jaren bij den vijand aan de riemen had moeten dienen (*). — Thans strekte de duur verkregen kunde tot middel van weêrwraak.

Wenschelijk ware het, dat wij de *Criminele Sententieboeken* van die dagen in druk bezaten. Dit zoude eene aanmerkelijke bijdrage zijn tot de grondige beoefening der Geschiedenis van het Vaderlandsch Strafregt, en den zedelijken en maatschappelijken toestand van dien tijd veel ophelderen. Als zoodanig verdient allen lof de arbeid van den geleerden J. J. DODT VAN FLENSBURG, die in het *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, sedert eenige jaren, eene reeks van karakteristieke vonnissen, onder den titel *'s Raets merkwaerdighe slitinghen*, heeft medegedeeld. Dergelijke gewijsden treft men bij menigte aan, zoowel uit de 13e, als vooral uit de 14e en 15e eeuw, in het voortreffelijk *Essai historique sur l'Échiquier de Normandie* (§), uitmakende het eerste deel van FLOQUET's *Histoire du Parlement de Normandie*. Bekend zijn, wat Nederland betreft, de *Sententien en Indagingen* van den Hertog van *Alva*, welke men den Pensionaris MARCUS en Mr. G. VAN HASSELT (*Stukken voor de Vaderlandsche Historie*) verschuldigd is. — Welk eene aanwinst, indien ook de vroegere en latere uitspraken van hoogere en lagere Regters, van plaatselijke zoowel als gewestelijke, voor ons openstonden! — Al dadelijk ware dit nuttig, om met juistheid te kunnen nagaan, in welke gevallen en *hoe*, in welke mate, de galei-straf destijds werd

Turnhout gemaakt); 7 Sept. 1599 (drie Franschen, op de galei gevangen, ten verzoeke van Schout, Burgemeesteren en Schepenen van Vlaardingen ontslagen, en in 's Lands dienst overgegaan.)

(*) *Register*, 5 Maart 1601.

(§) Bladz. 150 volgg.

toegepast. Nu kunnen wij ons niet dan met schaarsche berigten vergenoegen. — Zoo ontmoeten wij den 8 Julij 1599 zekeren Pieter Pietersz. Stoop, door die van Leiden, voor den tijd van vijf jaren op de galei gebannen, doch door Gecommitteerde Raden, uit hoofde van gedane diensten op het Huis te Wouw, bij voorraad van die veroordeeling ontheven (*). Zoo vinden wij den 2 November 1601 een' jongeling, genaamd Oth Coenen, te Gorinchem gevangen en tot twaalfjarige galeistraf gedoemd, op voorspraak van de Aalmoezeniers der stad Gouda en met advies van Schepenen en Wethouders van Gorinchem, wegens zijne »jonkheid" van die straf bevrijd, om door voorzeide Aalmoezeniers »tot deugden" opgeleid te worden (§). Maar, zoo treffen wij, ook buiten Holland, den 12 April 1603, bij den Hove Provintiaal van Gelderland een gewijsde aan, ten laste van zekeren soldaat, Sander Janss. van Scherpenzeel, wegens straatschenderij uitgesproken, eene driejarige galeistraf inhoudende, »und dat hij, nae omganck der drie jaeren vursz., tegens genoechsame burchtael van sich trouwelicken, bij den Unieerte Provintien te sullen halden, van die galeye zoude gevryet sijn ende blijven" (†). Nog zien wij den 1 Augustus 1609 hetzelfde Hof vonnis vellen over twee losgelatenen van de galeijen, aan herhaling van misdrijf schuldig bevonden.

Wij zijn den eindpaal van ons onderzoek genaderd. — Het bestand met Spanje was getroffen. — Na de vernieling en verovering der vijandelijke galeijen, was het kostbaar onderhoud der *vrije*, zwarte galei noodeloos geacht (**). — De banditen-fregatten lagen aan de beurt. Zie hier, wat de Besluiten der Staten van Holland op dit punt behelzen. — »Is nog ontfangen schrijvens van de Heeren

(*) *Register*, *eodem*.

(§) *Register*, *eodem*.

(†) *Crimineele Sententien van* 1571—1610, van welk handschrift ik het gebruik verpligt ben aan de welwillendheid van den heer NIJHOFF.

(**) *Register*, 21 Aug. 1604. (overgave van *Sluis*.) Afdanking der zwarte Galei, 12 Mei, 15 November 1605.

Staaten Generaal, van den voorsz. date (20 Mei 1609), daarby geadviseert word alomme te adverteeren, geen delinquanten meerder op de Galeije of Fregatten te bannen, mitsdien deselve zijn afgedankt; en dat de resteerende banditen tot Rotterdam opgehouden, uit de Geunieerde Provinciën gebannen zijn, in deeser voegen; te weeten, die *drie* jaaren nog op de Galeije hadden moeten sitten, soo lange uit de Vereenigde Provinciën te blijven, op poene van gegeesselt en nog drie jaaren langer gebannen te worden; van tot vijf en twintig jaaren op de galeije gebannen zijn, deselve jaaren uit de Geunieerde Landen te moeten blijven, op poene van aan den lyve gestraft, en eeuwiglijk gebannen te worden; en die langer als vijf en twintig jaaren op de Galeije gebannen zijn, haar bannissement buiten de Vereenigde Provinciën te moeten blijven, op poene van met de koorde en galge doodelijk te worden gestraft; waarop goedgevonden is, alomme te adviseeren, geen bannissementen vorder op de Galeije of de Fregatten te doen" (*).

Uit die voorzieningen blijkt reeds, dat het getal der bandieten in den laatsten tijd meer en meer tot eigenlijke misdadigers was beperkt.— Het *pressen* was sinds lang overtollig geworden. Door staatkunde, in de hitte van den oorlog, in Nederland ingevoerd, zouden de galeijen met de eerste flikkering van vrede verdwijnen. — Niet het medelijden met diep gevallen natuurgenooten, — de zucht alleen, om overtollige uitgaven af te snijden en door zuinig overleg de geldmiddelen van den Staat te herstellen, bragt de afschaffing dier onmenschelijke inrigtingen te weeg. — Maar, men beoordeele het voorgeslacht niet te scherp: de tuchthuizen en gevangenissen voorspelden den veroordeelden geen beter lot. — Men leest, wel is waar, herhaaldelijk van »*zieke banditen*," van de »*groote siekte wesende op de galeye*" (§); maar men leest ook van jaargelden, ten

(*) *Register*, 23 Mei 1609. Het besluit der Staten-Generaal was door die van Holland bewerkt, 15 Mei 1609.

(§) Namelijk de *roode*, *straf*-galei. *Register*, 5 Oct. 1601.

bedrage van zes honderd ponden van veertig grooten, over 1599 en 1600, aan twee chirurgijnen van Gorinchem toegelegd, voor diensten, gedaan aan de *banditen* te Dordrecht, »geschikt om gecureert te worden" (*); jaargelden, die men nog verhoogde. Welk denkbeeld zullen wij ons van den toenmaligen staat der gevangenissen vormen, als wij in die van Geervliet een' ongelukkige zien, die, ten gevolge van den dood des Baljuws, nog niet had kunnen worden teregt gesteld, en wien in den ijskouden winter de »*toonen van de voeten*" afvriezen (§)? vrienden, noch magen zouden, dus klaagde hij, naar hem *talen*, zoodat hij geschapen was, in dien kerker »te vergaan" — en dat ter zake van eene in drift toegebragte wond bij een' twist tusschen scheepsgezellen! Geen wonder waarlijk, dat de Staten den armen, deerniswaardigen man brieven van pardon verleenden, en hem »om Gods wille" de kosten en misen van justitie kwijtscholden.

Wij besluiten hiermede dit opstel nopens de in Nederland nagevolgde galeijen van het zuidelijk Europa. Het stukje maakt geene aanspraak op volledigheid: het naaste doel was, dit onderwerp uit het oogpunt van de wetgeving en regtspraak in strafzaken toe te lichten. — Wij zagen het onderscheid in bemanning tusschen de *vrije* en de *gedwongen* galeijen. Wie zegt ons, hoe de talrijke vaartuigen, die in 1572, daarna bij het ontzet van Leiden, onder den naam van *galeijen*, den Spanjaard verjoegen (†) en 's Lands onafhankelijkheid verzekerden, uitgerust en bemand waren? De Nederlandsche vrijheid zal toch wel niet door *slaven* bevochten zijn?

(*) *Register*, 2 Febr. 1601.

(§) *Register*, 4 Mei 1601. »En daardoor" staat er »genoegzaam is *ontmant*."

(†) Lois, *Cronycke ofte korte waere Beschrijvinge der stad Rotterdam* (1746), bl. 91, twee galeijen van *Barthold Entes van Mentheda;* bl. 94, dertig galeijen te *Rotterdam*, zes te Gouda; bl. 96, vijftig galeijen tusschen *Zoetermeer* en *Benthuizen*. — Zie mede VELIUS, *Chron. van Hoorn*, bl. 425, 427 en 429. (»Haer jachten — waren *galeys* wijse gemaekt.")

EENIGE OPMERKINGEN,

OVER DE

NEDERLANDSCHE GESLACHT- EN WAPENKUNDE.

DOOR

Mr. *L. PH. C. VAN DEN BERGH.*

Geene wetenschap wordt in Nederland meer verwaarloosd, dan de geslacht- en wapenkunde. Oppervlakkig beschouwd, schijnt zij weinig nut te hebben en slechts te strekken om de ijdelheid van oude geslachten te streelen, maar inderdaad is zij voor hem, die de vroegere geschiedenis onzes vaderlands grondig wil nasporen, onontbeerlijk. Want voor dat in de 15e en 16e eeuw de Vorsten alle magt aan zich getrokken hadden, vervulden de edelen en welgeboren mannen eene aanzienlijke rol in het bestuur des lands, en in de lotgevallen en omwentelingen, aan die onrustige tijden eigen. En toch kan de geschiedenis hun leven en hunne lotgevallen slechts dàn vermelden, wanneer zij in eene of andere opmerkelijke gebeurtenis bijzonder gemengd zijn. Het meeste van hun avontuurlijk en bedrijvig leven blijft onbekend, en is toch dikwijls zeer waardig, gekend te worden. Ook van hunne betrekkingen, afkomst, vermogen en goederen geeft de geslachtkunde rekenschap, en werpt daardoor vaak een nieuw licht op menige anders duistere en op zich zelve staande gebeurtenis.

Wat men van deze wetenschap kent, grondt zich veelal nog op verouderde, gebrekkige en fabelachtige berigten, want nergens heeft de kritiek zoo weinig hare fakkel gebruikt als hier. Een geleerd edelman zeide mij eens met eenen grimlach: »C'est la mythologie du moyen age", en

voorzeker is die uitspraak niet te hard, wanneer men onpartijdig de voorhanden zijnde opgaven nagaat.

Er zijn hier, gelijk in de geschiedenis, twee partijen: de eene neemt geloovig aan, wat de kronijkschrijvers en genealogiën vermelden; de andere verwerpt alles, wat niet uit autentieke documenten bewijsbaar is. Gene voert bij vele familiën den stamboom op tot aan Karel den Groote, Wittekind en Radbod, ja zelfs tot de helden van Troje en verder tot den zondvloed toe; deze neemt geene generatiën vroeger aan, dan de 13e of hoogstens de 12e eeuw. Zoo gaat de stamboom der Egmonden onafgebroken voort tot op Radbod den Fries, die der Brederode's tot op Graaf Dirk II., die der Wassenaers tot op Claudius Civilis, die der Camminga's tot op Malorix den Fries, waarvan TACITUS spreekt, of, volgens anderen, tot op Noachs zoon Cham, en vele Friesche geslachten moeten van de helden afstammen, die onder Karel den Groote Rome veroverd, daarvoor den rang van vrijheeren verworven en een halven dubbelen adelaar tot wapen verkregen zouden hebben, ofschoon men toen, noch geslachtnamen, noch wapens had. Zoo is het ook in andere landen gegaan. In Frankrijk vond men eertijds op een slot der familie De Levis een behangsel, waarop de zondvloed afgebeeld was en daarbij een drenkeling, die nog de hand met eenen bundel papieren boven water hield en vader Noach toeriep: »Sauvez du moins les papiers de la famille de Levis!" Alle volkeren waren voormaals sterk van die ijdelheid bezeten en hadden hunne genealogiën, die, vóór de bekeering tot het Christendom, tot Wodan, later tot Priamus terug gingen en in de kronijken en heldenliederen bewaard zijn, als oude volkssagen, die alleen een tweelicht kunnen verdragen.

Tusschen deze twee gevoelens ligt misschien de waarheid in het midden. Het is zeker, in historische nasporingen kan men niet te omzigtig zijn, en blind *geloof* is doodelijk voor de wetenschap. Men moet derhalve op bewijs aandringen, zoolang er eenige mogelijkheid van bewijs bestaat, en dat bewijs moet voornamelijk uit gelijktijdige schriften en bovenal uit charters geput worden, die als

autentieke schriften meer geloof verdienen, dan de kronijken; maar er is een tijd, dat deze bewijsstukken ophouden, en toch blijkt het, dat de edelen dier vroege eeuwen de heugenis hunner voorouderen en verwanten niet hebben willen verwaarloozen, maar wel degelijk op hunne afkomst trotsch waren, gelijk gemakkelijk zou kunnen bewezen worden, wanneer dit noodig was. Zal men dan beweren, dat van die vroegere tijden alle genealogische berigten verloren zijn en men geenen stap verder kan gaan, dan de 12e eeuw? Hiervan kan ik mij niet overtuigen; maar de middelen, om tot vaste resultaten te geraken, zijn nog altijd niet gevonden.

Tot nog toe zijn de bewijzen voor de filiatie der geslachten, zelfs voor latere tijden, altoos zeer onvolledig. De registers van den burgerlijken stand, die, naar ik meen, eerst door het Concilie van Trente ingevoerd zijn, ten einde degenen te leeren kennen, die hunne kinderen niet door Katholijke priesters lieten doopen, noch de laatste kerkgeregten zich lieten toedienen, noch hun huwelijk door eenen priester lieten inzegenen, deze registers zijn, ten gevolge van de Spaansche onlusten, in vele steden eerst met den aanvang der 17e eeuw, of nog later, regelmatig gehouden, toen men, ondanks de afscheuring, het nut van dien maatregel inzag. Eerst sedert dien tijd kan men dus zijne afkomst regelmatig bewijzen, gesteld dat men toen reeds eenen vasten geslachtnaam voerde, hetgeen onder de mindere klassen, en vooral op het land, en in de noordelijke provinciën en een gedeelte van Holland, niet algemeen was. De patricische geslachten evenwel, die meest allen na de afschudding van het Spaansche juk in de regering gekomen zijn, en daarop geslachtnamen aanvaardden, kunnen veelal hare afkomst tot zoo ver uit de registers van den burgerlijken stand bewijzen. Daarbij komen de autentieke regeringslijsten, die reeds vroeg in vele steden opgemaakt zijn, de stedelijke rekeningen, de schepenboeken en schepenbrieven, welke allen onwraakbare getuigenissen opleveren.

De geslachtnamen des adels dagteekenen van veel

vroegeren tijd; de oudste voorbeelden, die mij daarvan ontmoet zijn, vond ik in een charter van den jare 992, bij VAN MIERIS, *Charterb.*, deel I. bl. 51, waar vermeld worden *Franco de Dungha* (Dongen in Noord-braband), *H. de Emelberg* en *G. de Sandert* (Sundert bij Breda), maar dit diploma komt mij nog altijd eenigzins verdacht voor. Voorts vond ik in een charter van 1050 bij HEDA, edit. BUCHELII, p. 119 (en ook bij BONDAM), *Rothardus de Ambersoy*, *Wuricus de Veno*, *Wlfardus de Alburg*, *Gerardus de Heingen*, *Eppo et frater eius Lautzo de Alburg*, *Thruteken de Alburg*, *Gerungus de Aspert*. Nog vele andere namen komen in latere oorkonden der 11e eeuw voor; in de 12e en 13e eeuw worden de toenamen talrijk; in de 14e zijn zij bijna algemeen onder den adel, en zelfs worden die door vele burgerlijken gevoerd. Zie verder hierover mijne verhandeling over de Nederl. eigennamen in DE JAGERS *Taalk. Magazijn*, deel IV. st. 3 en 4, waar ik ook over den oorsprong der verschillende geslachtnamen gehandeld heb. Maar het is er verre van daan, dat deze vermelding in charters, schoon anders het beste bewijs, genoegzaam zoude zijn, om zelfs voor ééne enkele familie de genealogie en filiatie voldoende te bewijzen: daartoe zijn te weinig brieven tot ons gekomen. Men moet dus ook naar andere hulpmiddelen omzien; de voornaamste zullen wij kortelijk in oogenschouw nemen.

1.) De *familie-aanteekeningen* of *geslachtlijsten*. Deze zouden waarde kunnen hebben, waren zij naauwkeurig en te goeder trouw opgemaakt; maar dit is met weinige het geval. Om den hoogmoed te vleijen heeft men ze, even als de tornooiboeken, vervalscht; wat men niet wist, eigendunkelijk aangevuld, en zelfs meermalen opzettelijk valsche documenten gesmeed, om die opgaven te bevestigen. De bij GOUDHOEVEN en VAN LEEUWEN uitgegevene genealogiën, schoon altijd zeer nuttig, zijn om die reden, zonder ander bewijs, weinig te vertrouwen (*), en wat FERWERDA

(*) De bijvoegselen en veranderingen, door VAN LEEUWEN medegedeeld, berusten grootendeels slechts op schriftelijke mededeelin-

aangaat, hij nam, zonder eenige kritiek, de hem medegedeelde opgaven aan, enwemelt bewijsbaar van fouten, zoodat hij bijna onbruikbaar is, althans voor sommige geslachten.

2.) De *adelproeven* zijn evenmin een volledig bewijs en kunnen slechts als regtsvermoedens (*praesumtiones juris*) gelden. Men had hier te lande nooit zulke bepaalde heraldische wetten en collegiën als in Frankrijk, ofschoon men ook in de 14e en 15e eeuw van koningen en herauten van wapenen in Gelderland en Holland gewag vindt. Oudtijds werden de bewijzen van adel en afstamming gegeven, door opzwering of beëedigde getuigenissen van erkende edolen dat de persoon in questie van adellijke afkomst was. Voorbeelden daarvan geeft VAN MIERIS, *Charterb.*, deel II. bl. 304, 434, en deel IV. bl. 172, en VAN SPAEN, *Oordeelk. Inl. tot de Hist. van Geld.*, deel IV. *Cod. dipl.* No. XXXVI. Echter vond ik in een *Ritterboeck des quartiers van Nijmegen* uit de laatste helft der 16e eeuw, op het Nijmeegsch archief, dat verscheidene edelen, die toelating in de ridderschap verzochten, door deze afgewezen werden, tot dat zij vollediger bewijzen van hunnen adeldom zouden geleverd hebben, waarbij ook van papieren gesproken wordt, en later was het in Gelderland aangenomen, dat eene familie vóór den jare 1500 of ten minste sedert eenige geslachten beschreven moest zijn, om aangenomen te kunnen worden. Zie *Tegenw. Staat van Gelderland*, bl. 134, 192, 348, 434. Doch de getuigenissen en opzweringen waren almede een zeer onvolledig bewijs, omdat zij wel de algemeene meening omtrent de adellijke afkomst staafden, maar zelve meestal slechts op morele overtuiging berustten, of op genealogiën, die zelden onberispelijk waren.

3.) Een derde hulpmiddel zijn de *leenregisters*. Deze leveren een wettig en volledig bewijs op, voor zoo ver de goederen langen tijd van vader tot zoon zijn overgegaan, maar de onderlinge verwantschap der leden van een

gen zonder bewijs, alleen door de inzenders onderteekend. » Il est permis d'y ajouter ce qu'on veut", schreef de Baron van Gent bij die gelegenheid aan T. W. van Arkel. Zie deze *Bijdr.*, deel IV. bladz. 154.

(l. c. p. 84.), die niet veel later leefde, waaruit blijkt, dat toen reeds de schildteekens niet enkel bij de Vorsten, maar ook bij den gemeenen adel, in gebruik waren.

Het is mogelijk, dat eenige daarvan door de nakomelingen dezer edelen bijbehouden zijn, maar dit laat zich niet bewijzen, omdat de brieven met de zegels der getuigen eerst later voorkomen. Derhalve is ook het voorgeven der kronijken, dat Karel de Groote aan de Friesche edelen, die hem Rome hadden helpen winnen, eenen halven dubbelen adelaar in hun schild gegeven zou hebben, voor niets meer dan eene fabel te achten, hetgeen bovendien daaruit blijkt, dat de Keizers eerst eenen enkelen, en niet voor het midden der 14e eeuw eenen dubbelen adelaar, tot wapen gevoerd hebben, en het schenken der wapens almede een gebruik van jonger tijd is.

De oudste zegels, in Nederland voorkomende, zijn die der Graven en der geestelijken. Die der edelen volgen eerst, wanneer zij als getuigen de brieven der Vorsten of hunner vrienden bezegelen. Hier te lande heeft men nooit zoo naauwkeurig, als in Frankrijk, bij de daarop voorkomende wapens vaste regelen in acht genomen, doch de inrigting is evenwel dezelfde.

De wapens behoorden aan de geslachten, niet aan de goederen, maar gingen niet zelden met eene erfdochter op een ander huis over, en van daar komt het, dat men dit later wel eens anders begrepen heeft. Zij werden naar willekeur aangenomen en waren veelal sprekend, of doelden ten minste zijdelings op den toenaam, en misschien ook wel eens op den voornaam. Zoo voeren de Wassenaers *trois croissants*, d. i. woordelijk drie *wassenaars*, wassende manen, zinspelende op den geslachtnaam; zoo voerde Hornes eenen *hoorn;* Groesbeek *une fasce ondée*, eene *beek;* Hardefuyst twee geharnaste armen met geslotene *vuisten en sautoir*; de Jeude drie *jodenhoofden*; Golstein *fascée d'or et d'azur de huit pièces*, waar het goud weder op den naam schijnt te zinspelen. Even zoo voert in Frankrijk Achey *deux haches*, Aquin vijf *A's*, Arbalète *quatre arbalètes*, Arc *un arc d'or*, Arpajou *une harpe*, Ba-

men, althans tot het leveren van tegenbewijs, de verwantschap aannemen.

Men meent gewoonlijk, dat de heraldieke figuren (*pals, fasces, bandes* enz.) ouder dan de andere insigniën, en de eenvoudige wapens ouder dan de zamengestelde zijn. Het eerste is onbewezen, want reeds op een zegel van het begin der 11e eeuw komt een lauwertak voor (zie VAN SPAEN, t. a. p. deel II. bl. 59), en de leeuwen en adelaars worden insgelijks op zeer oude zegels gevonden. Het tweede is waar, ten opzigte van de jongere takken van een geslacht, die veelal het stamwapen braken, hetzij door een *lambel*, hetzij op andere wijze, maar anders zijn er zamengestelde wapens, die van vroegeren tijd dagteekenen, dan de meest eenvoudige. In het algemeen genomen kan die meening nogtans gelden.

Bij het beoordeelen der familiewapens verdienen de oude zegels, aan brieven gehecht, het meeste geloof, vooral die der 14e eeuw, want toen waren de wapens erfelijk geworden; vroeger werden zij somtijds weder veranderd, en de latere wapens zijn deels gebroken, deels met die van andere huizen door versterf vereenigd, deels opgesierd en onjuist, omdat men toen die wetenschap verwaarloosde. Van daar, dat vele nieuwere geslachten soms geheel ongerijmde wapens voeren.

Sommige geslachten hebben meer dan één wapen gevoerd, hetgeen wel eens geschiedde om eenige merkwaardige gebeurtenis te vereeuwigen, bij voorb. de zoogenoemde *S. Jacobs schelpen* ter gedachtenis eener bedevaart naar S. Jago de Compostella; de *pelican avec sa piété* ter herinnering van de krijgstogten van Willem I, die dit zinnebeeld in zijne vaandels voerde; een *sleutel* als teeken van slotvoogdij, eene kerk ter nagedachtenis van een vereerd geestelijke enz. In de 16e eeuw komen van die verwisseling verscheidene voorbeelden voor.

De kleuren in de wapens zijn even oud als de wapens zelve, maar in de meeste zegels worden zij niet aangewezen en daarom is het dikwijls moeijelijk, bij voorlang uitgestorvene geslachten, die met zekerheid te bepalen.

Somtijds echter geven de middeleeuwsche kronijken, zelfs reeds in de 13e eeuw, de kleuren op.

De helmen en kroonen op de schilden hadden in de heraldiek eene bepaalde beteekenis, maar uit de Nederlandsche zegels, die mij zijn voorgekomen, is het mij niet gebleken, dat men immer bij ons algemeen dat onderscheid erkend heeft.

Anders was het met de helmteekens. Deze hadden ook hier te lande eene bepaalde beteekenis, waarvan ik echter nog weinig weet mede te deelen. Het is bij voorb. bekend, dat de Hertogen van Gelder eenen witten paauwenstaart als zoodanig voerden, en dat de eigenaar van het landgoed Staveren op de Veluwe witte paauwen voor die hertogelijke helmen moest onderhouden. Ook voerden sommige geslachten wegens hun erfjagermeesterschap eenen vogel met uitgespreide vlerken op den helm; andere twee uitstekende bazuinen, naar ik meen, ter herinnering eener zegepraal op een tornooi. Men vindt ook dikwijls twee vleugels (*un vol d'oiseau*) als *cimier* aangenomen, hetgeen mij voorkomt eene voorname afkomst aan te duiden, omdat oudtijds de helmen der eenvoudige edelen zonder sieraden waren, maar later werden die algemeen. Ook wel eenen geharnasten arm, die een zwaard voert, waarvan mij de ware beteekenis onbekend is; gewoonlijk echter is het een der voornaamste stukken van het wapen.

De *tenanten* waren, naar het mij voorkomt, hier te lande geheel willekeurig. Oorspronkelijk werden daardoor misschien de schildknapen, of, na de kruistogten, de Mooren aangeduid, die 's ridders schild bij plegtige gelegenheden droegen, of bij het tornooi ophingen en bewaakten. Zoodanige Mooren komen ook op oude schilderijen onder het gevolg der grooten voor. Leeuwen en draken waren geheel onbeduidende figuren, die bij een groot aantal zegels gevonden worden.

Ik wil hier thans niet verder over uitwijden, daar het gezegde voor mijn tegenwoordig oogmerk genoegzaam is, namelijk om aan te duiden, welk voordeel men uit dit een en ander tot opbouw van dit gedeelte der geschiedenis trekken kan.

Vóór het midden der 13e of zelfs vóór de 14e eeuw komen er weinige vaste geslachtwapens bij den minderen adel in Nederland voor. Derhalve moet men zich vóór dien tijd alleen van de geslachtnamen, en, waar ook deze ontbreken, van andere hulpmiddelen bedienen. Deze zijn mijns inziens vierderlei. 1.) Wanneer de kronijken der 13e en 14e eeuw de afstamming van vroegere tijden opgeven, en hunne opgaaf niet blijkbaar verdicht is, dan heeft men eenen leiddraad, welken men moet trachten aan de autentieke stukken vast te hechten. Zoo bij voorb. telt A LEIDIS, l. XV. c. 8, onder de Hollandsche edelen ten tijde van Graaf Dirk V. *Adelwijn Kastelein van Leyden en zijne broeders Stataloch* en *Russingh* op; wanneer wij nu in een diploma van 1083, bij KLUIT, *Hist. Crit.*, t. II. p. 125, eenen *Adalwin castelanus* benevens *Engelbertus Schathaloch* en *Hrusinc* aantreffen, ofschoon hier van de verwantschap tusschen hen niet blijkt, noch dat deze Adalwin juist Kastelein van Leiden was, dan mogen wij echter aannemen tot nader tegenbewijs, dat de opgave des kronijkschrijvers waarheid bevat, en wanneer hij vervolgens eenen *Adelwin III.* in de 12e eeuw noemt, terwijl wij in een charter van 1168 (KLUIT, t. II. p. 192) eenen *Elinand Castellanus de Leithen* aantreffen, dan verbeteren wij slechts zijne schrijffout, maar erkennen op nieuw de waarheid van zijn berigt.

2.) In charters der 11e en 12e eeuw komen onder de getuigen veelal eenige met, andere zonder toenamen voor; dan is onder de laatsten dikwijls de heer, voogd of kastelein der plaats, waar de akte verleden is, en deze wordt dan veelal door den titel *miles*, *advocatus* of *castellanus* aangewezen.

3.) Verscheidene geslachten stammen van de ambtenaren (voogden, schouten en dergelijken) af, die oudtijds de dorpen voor de vorsten of de kerken bestierden. Dit is bij voorb. het geval met de Egmonden, de Amstels, de

Wassenaers, de Groesbeecken. Hierdoor kan men dan den stamboom somtijds hooger ophalen.

4.) Vóór het bezit van toenamen, waren de voornamen in de geslachten niet zelden erfelijk, of vader en zoon voerden, hetzij allitererende, hetzij op dezelfde sylbe eindigende voornamen. Zie hier van beide gevallen een voorbeeld. *Dodo Berwoldszoon advocaat van Egmond* komt in echte stukken van 1174 voor, bij KLUIT, l. c. t. II. p. 204. In een vroeger charter van 1162, ibid. p. 174, te *Egmond* gegeven, worden onder de getuigen *Dodo advocatus et fratres ejus Theodericus, Berwoldus et Werenboldus* opgenoemd, waaruit genoegzaam blijkt, dat in beide oorkonden dezelfde persoon bedoeld wordt; en daar nu in eenen nog vroegeren brief, in 1108 almede te *Egmond* gegeven, onder de getuigen zekere *Dodo miles Comitis et Theodoricus filius ipsius* optreden, kan men bijna met zekerheid deze beiden onder de voorouders der straks gemelden rekenen, al dragen zij nog geenen geslachtnaam. Dat de uitgang *wold* in de namen van Dodo's beide broeders voorkomt, moet men almede niet over het hoofd zien. Maar wanneer nu dezelfde voornaam bij herhaling in vroegere oorkonden, bij voorb. van de 9e tot de 13e eeuw, allen uit dezelfde streek afkomstig, aangetroffen wordt, en dan die voornaam in de 13e eeuw in een aldaar gevestigd geslacht weder gedurig voorkomt, dan levert dit een nieuw vermoeden voor de afstamming op, en men mag dan de kronijkschrijvers der middeleeuwen daarbij raadplegen, die niet zelden meer charters gebruikten, dan zij vermelden, en ook verscheidene die thans verloren gegaan zijn.

Men moet nog te meer op die vóórnamen letten, omdat ten tijde der kruistogten vele goederen in andere geslachten zijn overgegaan, die daarvan sedert den naam aangenomen hebben, zoo als uit de geschiedenis bekend is, en hetgeen ook nog later plaats had.

Voor de latere tijden treedt de wapenkunde als een krachtige hulp op. Evenwel is ook deze zelden geheel voldoende. Zij zou veel meer licht geven, indien alleen

het hoofd eens geslachts het volle wapen gevoerd en elk der overigen, naar den graad zijner verwantschap met dezen, eene afzonderlijke en vast bepaalde *brisure* aangenomen had, zoodat bij voorb. de zoon anders dan de broeder, de oudere dan de jongere, zegelde; maar dit is het geval niet, geen vaste regel bestond te dien aanzien, en de *brisure*, hetzij een *lambel* of een bijgevoegd stuk in het wapen, duidt alleen in het algemeen aan, dat de zegelaar geen hoofd van den stam is.

Somtijds helpt echter de plaats, welke zij in de lijst der getuigen bekleeden, want de vader staat doorgaans vóór den zoon, de oudere vóór den jongeren broeder. Of dit evenwel altijd plaats heeft, durven wij niet verzekeren.

Die zegels zijn nog op eene andere wijze van nut. Te weten, het was sedert de 13e eeuw niet zeldzaam, vooral in Gelderland, dat jongere zonen van edelen huize zich in de steden vestigden en daar in het bestuur kwamen. Zoo zijn bij voorb. de meeste (en misschien wel alle) Schepenen van Nijmegen, die vóór den tijd van Karel V. vermeld worden, van adellijke geboorte, en dit had in andere steden mede plaats. Maar dikwijls geraakte dan hunne afkomst allengs vergeten; de zegels alleen, die aan de schepenbrieven gehecht werden, kunnen die nog bewijzen.

Bij het raadplegen der charters is echter nog eene groote zwarigheid te overwinnen. Men moet namelijk overtuigd zijn van de echtheid. Het smeden van valsche of het vervalschen van echte oorkonden, was in de middeleeuwen niet ongemeen, zoodat de wetten er somtijds bijzondere straffen voor vaststellen, en ook later heeft men die kunst verstaan. Zoo vindt men er zelfs verscheidene in de uitgave van HEDA, bij VAN MIERIS en zelfs bij BONDAM. Men moet dus vooraf die stukken critisch onderzoeken, alvorens ze te gebruiken. Daarenboven zijn zij dikwijls naar onnaauwkeurige afschriften uitgegeven en de uitgevers zelve hebben niet zelden verkeerd gelezen. HEDA en VAN MIERIS zijn van dit gebrek lang niet vrij. Wat de zegels betreft, daarvan deelen de charterboeken bijna niets mede, zelfs de heer NIJHOFF heeft, in zijne *Gedenkwaardigheden uit*

de Geschiedenis van Gelderland, slechts hier en daar een enkel zegel opgegeven en ik zelf heb dit bij de uitgave der Rijsselsche documenten verzuimd, hetgeen mij thans te laat berouwt. Want de zegels loopen wegens hunne broosheid veel grooter gevaar, dan de documenten zelve, van verloren te raken, gelijk er reeds vele afgebroken zijn, en ook door zoogenoemde liefhebbers afgesneden worden; het is derhalve hoog tijd, dat men, bij de uitgave dier oorkonden, ook op dit punt de aandacht vestige en de zegels beschrijve, hetgeen het kortst en duidelijkst in de taal der heraldiek kan geschieden, en wel in het Fransch, omdat onze taal daarvoor geene genoegzaam geijkte termen bezit. Langzamerhand zou men wel uit oude Schrijvers de vroeger gebruikelijke Nederduitsche namen kunnen opzamelen; men zal echter altijd te kort komen.

Tot nog toe heb ik slechts van de wettige afstamming gesproken, maar ook de onwettige moet niet uit het oog verloren worden, al is die veelal minder nuttig. In de middeleeuwen was het geen blaam, gelijk thans, de natuurlijke zoon van eenen edelman te zijn. Al deelden zoodanige kinderen niet met de wettige in al de regten hunner geboorte, zij werden tot den stam gerekend, en eerlijk onderhouden en begoed. Ook behoorden zij hier te lande tot den adel. Maar zij moesten zich altijd bastaard van hun huis teekenen en voerden eenen schuinen balk, de balk van bastaardij genoemd, over het stamwapen; zelfs *liberi adulterini*.

De filiatie dezer bastaarden is moeijelijker te bewijzen, dan die der wettige kinderen; ten aanzien des vaders gaat dit intusschen beter, dan ten aanzien der moeder, wier naam gewoonlijk niet vermeld wordt, zelfs niet bij vorsten-kinderen. Het best blijkt die nog uit de huisselijke rekeningen der hof- of rentmeesters, gelijk VAN HASSELT daaruit nopens de Geldersche Vorsten verscheidene mededeelingen gedaan heeft, die met vele vermeerderd zouden kunnen

worden; maar meestal heeft dit weinig nut, en 't zou onkiesch zijn, al die geheimen te willen ontsluijeren, vooral waar het familiën betreft, die nog heden bestaan. Ook schijnt het uit de geheimhouding, die daarbij in acht werd genomen, dat men het meer schande rekende, de bijzit dan de bastaard van een Vorst of aanzienlijk edelman te zijn.

De bastaarden veranderden ook wel van toenaam en namen dien van een hun geschonken landgoed aan, waarvan vele voorbeelden zijn, en dit geschiedde ook wel met het wapen; wat meer is, zij lieten er, wanneer de echte verwanten zich niet daartegen kantten, wel eens den balk van bastaardij af: in zoodanig geval kan men ligtelijk de filiatie verwarren, te meer, daar zij door hunne echte bloedverwanten dikwijls *onse lieve broeder*, *soen*, *neef* of *maegh* genoemd worden, zonder melding hunner onwettige geboorte. Men moet deze dan opmaken uit hunnen minderen rang onder de getuigen, hunne geringe erfenis en lage huwelijken; — maar dit is bedriegelijk.

In de 16e eeuw is het wezen des Nederlandschen adels geweldig geschokt geworden, vooral in Holland en Zeeland. Vele geslachten zijn uitgestorven, naar elders verhuisd of tot lageren stand afgedaald, en de weinige edele geslachten, die in de steden bleven wonen, werden niet meer beschreven en lieten hunnen adel verroesten. Het is moeijelijk, voor dien tijd volledige berigten van vele huizen te erlangen.

Gelderland, Utrecht en Overijssel, waar de adel meer op het land gebleven is, en de steden minder van den oorlog geleden hebben, leveren rijkere berigten op, ofschoon ook daar veel ontbreekt.

Wat Friesland aangaat, met enkele uitzonderingen heeft daar het leenregt nimmer geworteld, en dus ontbreekt eene der hoofdbronnen voor de geslachtkennis: de leenregisters. Van de oude documenten is zeer veel verloren gegaan en de wapens waren willekeuriger dan elders. Daarbij komt, dat de geslachtnamen dikwijls verzwegen

en alleen de doop- en vadernaam vermeld worden, terwijl eindelijk de geslachtnamen dikwijls veranderden. Dit alles maakt het onderzoek moeijelijk.

Van de nieuwere tijden spreek ik hier niet, omdat de bronnen daarvoor algemeen bekend zijn, en buitendien de adelsgeschiedenis het belangrijkst is in de middeleeuwen, gelijk die der patricische familiën in de 16e en 17e eeuw.

Uit het gezegde ziet men nu, welk nut eene goede bearbeiding van dit onderwerp hebben kan, maar ook, hoe moeijelijk die is. Hetgeen wij tot nog toe daarover bezitten is zeer onvolledig en onjuist, met uitzondering van hetgeen BUTKENS en een paar anderen geleverd hebben. Doch in handschrift bestaat daarover een uitmuntend en reusachtig werk, door wijlen den Baron VAN SPAEN opgemaakt en thans in het bezit van den Hoogen Raad van Adel, aan wiens welwillendheid en belangstelling in de geschiedenis van Nederland ik de inzage daarvan tot opheldering mijner te Rijssel verzamelde documenten verpligt ben. Deze zijn bijna geheel op echte stukken gegrondvest en geven telkens het document op, waarin en het jaar wanneer elk lid van een geslacht vermeld wordt; alleen voor de filiatie heb ik niet altijd de bewijzen kunnen vinden, hoewel daaruit niet volgt, dat deze in de aangehaalde stukken (wier tekst zelf niet medegedeeld wordt en dikwijls onuitgegeven is) geheel ontbreekt. Ook de zegels worden daarbij telkens medegedeeld. Het zou dus zeer te wenschen zijn, dat de Hooge Raad kon besluiten, de merkwaardigste dier genealogiën, met weglating van enkele bijzonderheden, wier mededeeling minder geschikt kon geacht worden, in het vervolg in het licht te geven, maar aangezien men in de laatste jaren nog vele onbekende oorkonden ontdekt en uitgegeven heeft, zouden zij eene herziening en aanvulling behoeven.

Nog nuttiger, maar ook nog moeijelijker zou de taak zijn, van enkele historische geslachten, gelijk die van Egmond, Arkel, Cuik, Holland en andere, eene volledige geschiedenis te bearbeiden, met aanhaling telkens van den tekst der oorkonden. De geschiedenis der vroegere tijden zou

daaruit merkelijk licht ontvangen, vooral wanneer de nakomelingen dier geslachten dan tevens hunne familie-archieven voor zoodanigen geschiedschrijver openden. Vele edelen toch hebben in de gebeurtenissen der vroegere eeuwen eene aanmerkelijke rol gespeeld, zonder dat hun leven nog in zijn geheel bekend is. Om nu niet eens van de Hollandsche Graven te spreken, zoo heeft het huis van Egmond bij voorb. eenen Karel Hertog van Gelder opgeleverd, wiens biographie in de geschiedenis der magtigste staten van Europa indringt en voor elken beoefenaar der geschiedenis hoogst gewigtig is; evenwel weten wij niet veel meer van hem, dan hetgeen PONTANUS en eenige andere *historici* hier en daar verspreid mededeelen. Men denke voorts aan Lamoraal van Egmond, een der hoofden van den opstand tegen Spanje. Voorts heeft men de Heeren van Cuik, zoo vermaard in de geschiedenis der 13e eeuw, de Borselens, de Wassenaers, Arkels, Bronkhorsten, Brederodes en anderen, die nog veel te weinig bekend zijn. Wanneer men de uitmuntendste mannen in hun leven en werken grondig heeft nagegaan, wordt ook de geschiedenis van hunnen tijd merkelijk helderder.

Vroeger was het zeer bezwaarlijk, die taak met goed gevolg te volbrengen, toen de geslachten hunne archieven nog zorgvuldig gesloten hielden, en dit zal dan ook wel eene voorname oorzaak zijn, dat wij nog zoo weinig grondige schriften over dit onderwerp bezitten. Nog heden is dit vooroordeel niet geheel uitgeroeid; het vermindert evenwel langzamerhand. Ook zijn verscheidene historische familiën reeds uitgestorven. Thans wordt het dan tijd, de hand aan het werk te slaan en de geslacht- en wapenkunde, die reeds te lang niets meer dan een ijdele speelpop voor familietrots geweest is, tot eene nuttige en belangrijke wetenschap te verheffen. Daartoe wensch ik, dat deze opmerkingen iets mogen bijdragen.

EEN REGTSHANDEL

VOOR HET

VEEMGERIGT.

Hoe belangrijk ook het licht zij, dat door WIGAND (*) over het ontstaan, den aard, de wijze van regtspleging van het Veemgerigt verspreid is; dat onderwerp is niet door hem uitgeput, en op den akker, waar hij volle garven oogstte, is nog menige nalezing te doen. Inzonderheid is zijn werk niet bevredigend ter verklaring van de regtsmagt, welke het Veemgerigt ook in sommige Nederlandsche gewesten uitoefende; ter bepaling van den tijd, op welken dat gezag hier een einde nam; ter waardering van den invloed, welken het hier had op den staatkundigen en maatschappelijken toestand. Het is er ver af, dat, ook met de hulpmiddelen, welke de jongste tijd, boven vroegere, in onlangs aan 't licht gebragte charters en aan de vergetelheid ontrukte archieven aanbiedt, de bedoelde vragen voldoende zouden kunnen beantwoord worden; maar de bekendmaking van elken regtshandel, in welken Nederlanders, hetzij als klagers of als aangeklaagden, voor eenen vrijstoel betrokken waren, kan tot bouwstof dienen voor een later onderzoek, en de zorgvuldige opteekening van hetgeen ten dezen aanzien, schoon schaars, evenwel hier en daar, voorkomt, is een volstrekt vereischte, om ten deze eenmaal eene eenigzins bevredigende uitkomst te verkrijgen. Hierom was mij de ontdekking welkom van een charter van het jaar 1460, berustende in het archief der stad Arnhem, waarbij een aantal aanzienlijke ingezetenen dier

(*) In zijn werk: *das Femgericht Westphalens, aus den Quellen dargestellt, und mit noch ungedruckten Urkunden erläutert*, Hamm 1825.

stad van eene aanklagt voor het heimelijk gerigt vrijgesproken en daartegen de klager eerloos en meineedig verklaard werd, en aarzel ik niet, den inhoud daarvan, als bijdrage tot de kennis van het gezag en den invloed des Veemgerigts in deze gewesten, hier mede te deelen, ofschoon ook een nader, met de meeste zorgvuldigheid in 't werk gesteld onderzoek, om uit andere gelijktijdige stukken op te helderen wat dit stuk duisters bevat, vruchteloos is gebleven.

Het charter zelf, op perkament in het Nederduitsch geschreven, is volkomen leesbaar en wèl bewaard. Het is gedagteekend *in den jaere ons Heren dusent vierhondert vnd tsestich*, *des manendaiges post Octavas Epiphanie Domini*, d. i. den 7 Januarij 1460. Als bezegelaars worden aan het slot van den brief genoemd zes vrijgraven en veertien edelen en welgeborenen; en de zegels van deze, aan strookjes perkament, die door den omgeslagen rand heengestoken zijn, in groen was afhangende, zijn, met uitzondering alleen van die van twee der edelen, nog volkomen gaaf en ongeschonden.

De inhoud — ik gaf dit reeds te kennen — is hier en daar duister. Al aanstonds is dit de persoon van den klager. Hij wordt *Johan van Ruwenhave* genoemd. Nergens anders kwam hij mij voor, dan in de stads rekening van dit zelfde jaar en ook dáár niet anders, dan in betrekking tot dit zelfde regtsgeding. — Reeds den 18 November 1459 waren de Burgemeesters Jan Mijnschart en Sweer van Angeren, nevens Jan van Brienen en Herman van Wije de Jonge, afgezonden naar Boekholt, om voor de vrijbank aldaar de regten der Arnhemsche burgers tegen Jan van Ruwenhave te doen gelden, en den 14 December daaraan volgende zond de Regering dier stad eenen bode aan Jan van Ruwenhave, *mit maenbrieven*, *als dat hij had gelaefft*, *dat hij hier op der poirt sold hebben gegaen*, *dat hij nyet en had gedaen*.

Even onbekend is ons de zaak gebleven, over welke de twist tusschen de stad en Jan van Ruwenhave gevoerd werd. Uit het vervolg van dit verhaal zullen wij zien, dat datgene, waarover door laatstgenoemden geklaagd werd,

geoordeeld werd, geen veemwroegige zaak te zijn. Veemwroegig nu werden gehonden alle criminele misdrijven of, zoo als men zeide, wat *tegen God*, *eer en regt* gepleegd en waar alzoo eer en leven mede verbeurd werd, maar verder ook zoodanige mindere misdrijven, welke alleen het verlies van erf en goed ten gevolge konden hebben, maar vergeefs bij den gewonen regter aangebragt waren, of waarin door dezen aan de beleedigde partij regt en vonnis geweigerd was (*). Het blijkt uit het vervolg, dat men hier aan eene zaak van de laatste soort moet denken, en dat Jan van Ruwenhave zich grondde op de meening, of ook voorgaf, dat hij daarin regtsweigering ondervonden had, en op die regtsweigering zijne aanklagt bij het Veemgerigt bouwde. De regtbank, voor welke de zaak oorspronkelijk behoorde, was de schepensbank van Arnhem; zij was ook werkelijk daar aangebragt en de Schepenen, aan welke, bij het oude stadregt, in gevallen in welke zij niet wijs waren, Zutphen aangewezen was als de plaats, waar zij *te hoefde* moesten *varen*, hadden ook in dit geval dáár *die ordelle te hoefde gehaelt.*

Niettegenstaande dit alles werden, op aanklagt van Johan van Ruwenhave, door *Herman van den Borne*, *frigreve der frienkrummengraefschap*, en wel *ten yersten maill*, gedagvaard *Gerselis van den Gruuthuys*, *Richter*, *Goesen ind Ott van den Gruuthuys*, *gebruedere*, *Wynant van Arnhem*, *Steven Ploich*, *Gijsbert ter Hoeven*, *Garselis vnd Wynant van Aller*, *gebruedere*, *Johan Mijnschart*, *Sueder van Angeren*, *Roloff Momme*, *Herman van Wye vnd Herman sijn soen*, *Johan van Brienen*, *Scepenen ende Rait tot Arnhem*, *Wilhem ten Oldenwyer stat schryver*, *Peter Schryver*, *Johan ten Walle*, *alle echte rechte frischepenen des heiligen Rijcks*, *voorts Gijsbert die Verwer*, *Henrick van Eschaten*, *Gijsbert van Wagensvelt*, *Gerit Maessoen*, *Roloff van der Lawyck vnd Peter van Runen*, *burgere t'Arnhem*, om te komen *an den frienstoill tot Wickede des neesten*

(*) Wigand, a. w. S. 334—346.

donresdaigs na Alreheiligen dach. Zij beloofden den Vrijgraaf, aan de dagvaarding te voldoen, *also dat se den cleger, den gericht vnd wie der clage mit recht te doen hedde doin wolden so wes se van eren und rechts wegen schuldich weren te doen na frienstoils recht*, daarvoor tot borgen stellende Wijnant van Arnhem, ridder, en Johan Gruter, beiden *echte rechte vrijschepenen*, en daarop werd door Herman van Borne aan beide partijen *enen stefliken dach gescreven vnd gesatt* te Wezel, namelijk *des donresdaechs op sente Luciendach* (dat is den 13 December 1459) *neestkomende, tavontijde dair to sijn.*

De tijden waren voorbij, waarin het een volstrekt vereischte was, dat de gedaagden zelve voor het gerigt verschenen, en alzoo werden, ten overstaan van *Gerselis van den Gruuthuys Richter t'Arnhem*, op den 4 December 1459, *Johan Mijnschart*, *Sweder van Angeren*, *Johan van Brienen ende Herman van Wye den jongen*, *Scepenen ende Raet tot Arnhem*, gevolmagtigd, om allen te zamen te Wezel te vertegenwoordigen. Daar verscheen dan op het raadhuis, den 14 December 1459 (*vrijdach na Lucie*), de Rigter van Arnhem voor zich zelven en de genoemde gevolmagtigden, nevens Wijnant van Arnhem, een der borgen. Nadat de volmagten gelezen en onderzocht waren, als mede de *drie verbaedsbrieve*, *daer die voirscr. van Arnhem ten yersten maill in verbaidt sijn van Herman van den Borne*, *frigreve der frienkrummen-graefschap*, *van clage wegen Johans van Ruwenhave an den frienstoill tot Wickede des neesten donresdaigs na Alreheiligen dach;* nadat de gemagtigden op nieuw verklaard hadden, dat de beklaagden *den gericht*, *den cleger ende allen den ghenen*, *die der clagen mit recht te doen hedden*, *op den seluen steffliken dach doen wolden des se van Gaits*, *eren ende rechts wegen na vrienstoils rechts ende na lude ende ynholt des geloefbrieffs schuldich weren te doen ende oir burgen te quijten*, — daagden de beklaagden den klager uit, om zijne klagt te herhalen (*vernyen ende opdoen*), betuigende *se wolden hem gerne dairto antwoirden ende doen wes se*

hem van Gaitz, *eren ende rechts wegen schuldich weren te doen na frienstoils recht;* zij deden het tot zevenwerf toe, bij klimmende en dalende zon (*); ja, zij stonden daar *ouer daigtijts recht dat die sonne onder was;* maar de klager deed het niet en liet zich vergeefs wachten, waarvan de beklaagden ten hunnen koste voor twee notarissen en getuigen protesteerden. Hierop werd door eenen *echten rechten vrischepen den heiligen Rijcks heymeliken acht* gewezen, vooreerst, dat die van Arnhem *der claegen ontledicht soelen sijn*, *oer burge gequyt ende oeren geloefbrieff weder hebben;* en verder, *na dem die clage erue ende guet antreffende is — ende sich nyet en trefft an lyff off an eer*, *ende een berichte saicke ter stede dair dat mit recht geboirt*, *gerichtliken vervolgt ende vytgedragen is*, *dattet dairom geen veemwroege sake en is na vryenstoils recht ende ongeboirliken is te richten in der heymeliken acht.* — De getuigen, ten overstaan van welke deze handel te Wezel plaats had en die, in oorkonde daarvan, hun zegel hechtten aan den brief, welke daarvan opgemaakt werd, waren: *Gijsbert van Bronchorst Here tot Batenborch ende tAnholt*, *Johan van Alphem Here tot Honepell*, *ritter*, *Drosst slants van Cleue*, *Johan van der Cappellen*, *Hugo van Oesterwijck vrigreue mijns genedigen Heren van Coilne in den vest van Rekelinchusen*, *Henrick van Wisschell vrigreue mijns gen. Heren van Gelre etc.*, *Engelbert Kemenade vrigreue mijns gen. Heren van Munster to Boicholte*, *Johan Alberdynck vrigreue des edelen heren Henricks Heren tot Ghemen*, *Johan Leyffkinck vrigreue der joncheren van Huerde des vryenstoels te Boick*, *Arnt Dobbelsteyn*, *Derick Slijpenbeeck Amptman to Batenborch*, *Johan van Keken*, *Johan die Greve*, *Arnt van den Vrijthoff*, *Johan van der Mazen*, *Euert Tybis*, *Peter Snackart ende Johan Snackart*

(*) Volgens WIGAND, a. w. S. 375, werd op de terugblijvende partij gewacht, »wenn die Sonne auf den Höchsten gewesen, bis in die dritte Uhr."

Johanssoen, *Raetsvriende der stat van Wesel*, *all echte rechte vrischepene des Heylichen Rycks heymeliks achte.*

Hiermede was intusschen de zaak niet afgedaan, maar de eerst verwerende partij trad nu op als eischer. Op den 7 Januarij 1460 namelijk, kwam *Peter Brentynck*, als *volmechtich procurator* van den Rigter van Arnhem, Gerselis van den Grunthuys, en van de mede bovengenoemde Schepenen en ingezetenen dier stad, voor *Engelbert Kemenade*, *frigreve des eerwerdigen Fursten syns genedigen lieuen Heren Bischops to Munster*, waar hij, in bijwezen van veel andere vrijgraven, *den frienstoill voir Boickholte* bekleedde, *van keyserliker vnd konyncliker macht te richten ouer lijff vnd eer na sate vnd recht Keyser Kaerls na frienstoils recht.* Daar werden toen gelezen de brieven, waarbij die van Arnhem door Jan van Ruwenhave het eerst gedagvaard waren, de vroeger vermelde volmagten, het verhaal van het gebeurde op den regtdag te Wezel en de, ten gevolge daarvan, gewezen vonnissen. En na deze voorlezing vroeg de *procurator Peter Brentynck* een vonnis onder koningsban, en er werd gewezen voor regt: *want die voirscr. verclaegde sich also hoge verbaden hedden op den voirgen. dage tot Wesell op den raithuse, na lude des voirscr. besegelden schijns, dair se mede van den dage gescheiden weren, so solden se der clagen Johans van Ruwenhave vnd des gerichts ledich ind loss wesen, den dage genoich gedain ind oer burgen gequijt hebben na frienstoils recht;* en dit vonnis werd niet wedersproken. Ten tweeden male vroeg de *procurator* een vonnis onder koningsban, en er werd gewezen voor regt: *want die clage Johans van Ruwenhave voirscr. erue ind guet ende nyet lijff vnd eer andrepende is, gelijck dat voir gevraget is, vnd een berichte saecke mit ordell ende mit recht vytgedragen is* (namelijk *an den gericht to Arnhem*, waar *die ordelle te hoefde gehaelt* waren, *als mit namen tot Zutphen, vnd richtliken gewijst sijn na der statrecht*), *so en is dat geen veemwroge clage sich nyet geboerende to richten in des heiligen Rijcks heymeliken gericht na*

frienstoils recht; en dit vonnis werd niet wedersproken. Ten derden male vroeg de *procurator* een vonnis onder koningsban, en er werd gewezen voor regt: *na dem dat die saecke erue ende guet vnd nyet lijff vnd ere andrepende was ende die procuratores oick guet waren voir die voirscr. clage, so weren die procuratorien van weerden vnd die procuratores waill mogich ende mechtich, die verclaegden voirscr. op den dage tot Wesell te verantwoirden ende te verdedingen tegen Johan van Ruwenhave cleger voirscr. na frienstoils recht;* en dit vonnis werd niet wedersproken. Ten vierden male vroeg de *procurator* een vonnis onder koningsban, en er werd gewezen: *want die voirscr. verclaegden ende oer burgen quijt, ledich vnd loss gewijst waren van der voirscr. clage ind verborginge van den voirgen. cleger, off dan Herman van den Borne, vrigreve voirscr. off ennige andere frigreven wat gericht hedden off richten wurden an den frienstoill to Wickede off an ennigen anderen frienstoilen, dat sall onbundich ind machtelois wesen, den voirscr. verclaegden ende oeren burgen onhijnderlich ende nyet schedelich sijn an oer lijff vnd eer, alsoueer Herman van den Borne vrigreue dat gewittiget wurde mit enen besegelden schijn van Engelbert vrigreue voirscr.;* en dit vonnis werd niet wedersproken. Ten vijfden male vroeg de *procurator* een vonnis onder koningsban, en er werd gewezen voor regt: *na dem dat die voirscr. Johan van Ruwenhave cleger voirscr. lavelois, eerlois ende meynedich worden is, na inholt ende vytwisinge des besegelden schijns — so was ende is he onweerdich ennige clage te doen ouer den voirscr. verclaegden off yemant anders ouer lijff vnd eer mit des heiligen Rijcks heymeliken gericht, ende wes he geclaget heeft dat is machtelois, crachtelois, vnbundich ende van geenre weerden na frienstoils recht;* en dit vonnis werd niet wedersproken. Eindelijk ten zesden male vroeg de *procurator* een vonnis onder koningsban, en er werd gewezen voor regt: *na dem dat Johan van Ruwenhave voirscr. die voirgen. verclaegden brengen wolde so*

sweerliken om oer lijff vnd eer mit eenre logenachtiger clage, so is he den verclaegden voirscr. schuldich te richten allen oeren kost ende kentlichen schade se des hedden, dat moigen se manen mit desen seluen gericht voirscr., off enen anderen gericht, off mit wat recht hoen dat dyent, gelegen vnd bequeem is; en ook dit vonnis werd niet wedersproken.

Dit gerigt nu werd gehouden ten overstaan van *Hugo van Oisterwijck vrigreue des alre eerwerdichsten Fursten mijns genedigen lieuen heren Eertzbischops to Coilne in der vest van Rekelynchusen* (*), *Henrick van Wischell vrigreue des hogeboeren Fursten mijns genedigen lieuen heren Hertoigen van Gelre etc., Arnt van der Derenhorst frigreve des edelen ende wailgeboeren mijns lieuen jonckeren Greuen to Benthem, Johan Allerdynck frigreue des edelen vermogenden mijns lieuen heren heren Henricks Here to Ghemen etc., Johan die Zwarte frigreve to Coisvelde etc., die den voirscr. frienstoill mit mij* [namelijk Engelbert Kemenade] *beseten hebn, vnd die edele wailgeboeren ind vermogende here h. Gijsbert van Bronchorst Here to Batenborch ende tAnholte, die strenge ind vrome here h. Johan van Aeswijn ritter, Henrick van Witenhorst Drosset ten Weerde, Herman van Dyepenbroick, Johan van Diepenbroick, Herman van Diepenbroick Rutgers soen, Evert van Remen, Arnt Dobbelsteyn, Henrick Teng-*

(*) Zonderling zijn hiermede, deels overeenkomstig, deels in strijd, de volgende posten, voorkomende in de stads rekening van Arnhem van het jaar 1459—1460.

It. opten h. dertienavont Blommesaet gesant tot Dorsten aen ONSEN VRIJGREVE *Hugo van Oisterwijck, dat hij comen solde op onser stat dach tot Boecholt, hem gegeuen I postul. gulden val. XXXIX krompst.*

It. wonsdages na dertiendach Derick van Gelre gesant tot Dorsten mit enen geleysbrieue aen ONSEN VRIJGREVE *Hugo van Oisterwijck te Bocholt te komen, hem gegeven want ysganc ende groet water was XLIIII krompst.*

kynck, Rabode Tengkynck, Derick Slijpenbeke Amptman to Batenborch, Johan die Greue, Johan van der Mazen, Goesen Roelevynck, Johan Raisvelt, Maes van Bair, Johan van Hagen, Evert van Rede, Herbert Ernsts, Henrick Kemenade ende Johan Roloffsoen, ende voill andere vrischepenen ind dynckplichtigen, die den frienstoill vnd gericht voirscr. mede omstonden, geachtet waill op twee hondert vnd mere; en de brief, waarin de gansche handeling vervat is, werd, zoo als vroeger gezegd is, nevens den vrijgraaf Engelbert Kemenade, door de vijf als getuigen opgenoemde vrijgraven en door veertien der ook onder de getuigen vermelde edelen en welgeborenen bezegeld, op denzelfden dag, namelijk *in den jaere ons Heren dusent vierhondert vnd tsestich, des manendaiges post Octavas Epiphanie Domini.*

I. A. N.

BILLIJKHEID, IN ACHT GENOMEN JEGENS DE JODEN, DIE,

TEN GEVOLGE VAN KEIZER *KARELS* PLAKAAT VAN DEN 20 JANUARIJ 1545,

NIJMEGEN HADDEN MOETEN VERLATEN.

NAAR AANLEIDING VAN EENIGE DAARBIJGEVOEGDE EXTRACTEN UIT DE NIJMEEGSCHE STADSREKENBOEKEN,

MEDEGEDEELD DOOR

P. C. G. GUYOT.

In het jaar 1545 werd door de stad Nijmegen aan eenige Joden vergund, om, voor een bepaald aantal jaren, zich te Nijmegen te vestigen (*a* en *e*) (*). Deze tijde-

(*) Eene eeuw te voren, en nog vroeger, hadden reeds Joden te Nijmegen gewoond, en hun toenmalig *of een later* verblijf te dier stede, doch in allen gevalle vóór 1540, moet niet zoo geheel kortstondig zijn geweest, aangezien de straat, waarin zij woonden, naar hen genoemd werd, en onder de benaming van *Joedengas* bij herhaling in het stadsrekenboek van 1540 voorkomt. Ook getuigt van een vrij langdurig of althans van een veelvuldig verblijf van Joden aldaar tot in de eerste helft der 16e eeuw de omstandigheid, dat zij toen in de nabijheid der stad een eigen, algemeen bekend kerkhof bezaten, waarvan de wetenschap, dat het eens bestond, thans alleen nog bij overlevering aan de Israelitische gemeente van Nijmegen bekend is. En toch, dat kerkhof, eene merkwaardige plek gronds in de

lijke toelating moesten zij echter koopen, (e); hoogstwaarschijnlijk ook daarom, dewijl aan die inwoning, gelijk elders, het regt zal zijn verbonden geweest tot het houden eener Bank van Leening. Met het vooruitzigt toch op de daardoor verhoopte winsten, konden zij zich de opoffering getroosten van eene toen zeer aanzienlijke som gelds. Voor de stad was deze buitengewone ontvangst ook aanzienlijk te noemen, daar dezelve het $\frac{1}{12}$ à $\frac{1}{13}$ gedeelte uitmaakte van het algeheele bedrag der stedelijke inkomsten van dat jaar (*h*).

De toenmalige Landvoogdes, Koningin Maria van Hongarijen, schijnt die toelating te hebben gedoogd (*b*). Keizer Karel echter, verwittigd van het aanwezen van Joden in Gelderland, gelastte aan deze, bij Plakaat van 20 Januarij 1545 (*hofstijl*, dus 20 Januarij 1546), om binnen eene maand tijds uit deze zijne landen te vertrekken (*e* en *Geldersch Plakaatboek*, deel I, bl. 16). Eene poging, door de stad Nijmegen aangewend, om den Keizer te bewegen, dit plakaat, wat de Nijmeegsche Joden betrof, in het belang van de stad, niet ten uitvoer te leggen, mislukte (*c* en *e*). Zij moesten derhalve vertrekken, en deden dit dan ook weldra, hunnen weg, waarschijnlijk naar Keulen, over Kleefschen bodem nemende, waartoe voor hen, door de zorg van de stad Nijmegen, vrijgeleide werd verzocht (*d*).

Daar, in plaats van gedurende eenige jaren, de Joden slechts eenige weinige maanden te Nijmegen waren verbleven, en niet uit vrije verkiezing de stad verlieten, zullen zij het door hen betaalde toelatingsgeld, of een gedeelte daar van, terug gevorderd hebben. Aanvankelijk is de stad welligt niet zeer genegen geweest, om aan die regtmatige vordering te voldoen; of mogelijk stelde zij de terugbetaling wat te onbepaald uit; hiertoe genoopt, doordien hare

geschiedenis van Nijmegen, bestaat nog. Het ligt te midden van een stuk bouwland, hetwelk een paar bunders groot is en waaraan het zijnen naam heeft gegeven, en is altijd ongeschonden gebleven *alhoewel onbeheerd en niemands eigendom.*

geldmiddelen in eenen vrij achterlijken toestand waren geraakt (*i*), ten gevolge der vele en groote buitengewone onkosten, die men, blijkens het Rekenboek van 1545, te bestrijden had gehad, eerst in 1545, bij gelegenheid dat Maria Nijmegen bezocht, maar vooral in Februarij 1546, toen Keizer Karel, vergezeld van Maria, met een luisterrijk gevolg van geestelijke en wereldlijke personen, eenige dagen te Nijmegen doorbragt. In allen gevalle, met hetgene, wat de Joden deden, te weten, zich tot Kanzelier en Raden van Gelderland wenden (naar dewelke zij ook door hooger hand kunnen zijn verwezen geworden), konden zij geen ander doel hebben, dan aan hun verzoek, tot wedererlanging van hun geld, kracht bij te zetten en zoo hetzelve bij de stad Nijmegen ingang te doen vinden.

Daarop werd de Regering dier stad naar Arnhem »verschreven", dat is, opontboden, en troffen eenige uit haar midden gedeputeerde Raadsleden met die Joden in het laatst van 1548 een accoord of »composicy", waarbij de hoegrootheid der terug te betalen som werd bepaald (*e* en *g*). Aan de toen geslotene overeenkomst voldeed de stad kort daarna, gedeeltelijk uit eigene gereede middelen, maar voor het grootste gedeelte met ten dien einde tegen rente opgenomen gelden (*e* en *f*).

De hier aangehaalde Rekenboeken der stad Nijmegen loopen van den 22 Februarij des eenen jaars tot den 22 Februarij van het volgende; terwijl de Nijmeegsche gulden, waarmede men toen rekende, de waarde had van eenen halven Brabandschen gulden.

a.) *Rekenboek van* 1545, *folio* 3 *verso.* Ontfangen van den Joeden, die onsse stat toegelaeten hadde, V[c]. goltgulden, elcken gulden ad XXXIII. Brab. stuver loepens geltz, val. I[m]VI[c] ende XXV gulden.

b.) Als boven, *folio* 90. Den XX[en] Julij [dus een half jaar vóór het plakaat] is Joncker Johan van Boedbergen

gereeden to Utrecht by die Konyngynne om der Joeden wille etc.; hem tot tergelt mijtgegeven, uijt bevell, XXVI Keysersgl., val. LVIII gl. ende X stuver.

c.) Als boven, *folio* 41. Den IIII[en] dach Ffebruarij (*), is joncker Johan van Boedbergen gereden nae Amersfoirdt aen Key[r]. Ma[tt]., soe van syner Ma[tt]. hyr schrijften kommen waeren, berurende dat onsse stadt die Joeden aengenomen sijnde sych sonder vertoch der stadt uijt solden schaffen; Ende om dan syner Ma[tt]. tkennen te geven, dat syn Ma[tt]. myt genaeden die gelegenheit der stadt aen wolden sien, etc.; hem tot tergelt mytgegeven XIII Keysersgulden, val. XXVIII gl. ende III stuver.

d.) *Rekenboek van* 1546, Cap. »*van allerleij uijtgeven.*" Arnoldus, Secretarius, gewest t Arnhem, om ....; ende voert van Arnhem gereijst nae Cranenborch, om den Joeden geleij te verwerven.

e.) *Rekenboek van* 1548, Cap. »*van allerhant uytgeven.*" Den VII[en] Novembris syn ons Burgermeister Martin van Andelst, Coenraet van Dornyck, Johan van Zeller, Johan Spruijt ende Mr. Henrick Poeijn, Secretarius, als gedeputierden nae Arnhem gereist, soe sij aldaer verschreven waren om mitten Joeden een composicij te maecken der V[c] golde gulden van gewicht, sij der stat eertijts, omme etslicke jaeren by onss te woenen, verschaeten hadden; dan Ro[er]. Key[er]. Ma[tt]., onss allergenedichster Heer, dess nijet lyden, dan dieselffste Joeden van hier te vertrecken bevel gedaen had; is men terselver tijt mitten Joeden vurss. verdragen, ende oen toegefuecht III[c]. golde gulden van gewicht. Soe dan der Burgermeister Ott van Mekeren onsser stat, omme jaerrenten, verschaten ende die summe van II[c]. enckele gemunte Joachimsdalers gedaen, hefft der Rentmeister, van onsser stat wegen, dat rest ende gebreek daerby gelacht; soe dat sijch die geheell summe der composicijpennongen van den Joeden vurss., aen den-

(*) Dat is, van het jaar 1546, en niet van 1545, omdat 1 tot en met 21 Februarij 1545 tot het rekenboekjaar van 1544 behooren.

selven Joeden betaelt ende uytgericht, beloept III^c. golde gulden van gewicht, den gulden ad XXXIIII br. st. lopens geltz; val. VIII^c. XXXVII gl. ende X stuver.

f.) Als boven, Cap. » *van alrehant ontfanck*". Ontfangen van onssen Burgermr. Ott van Mekeren; tot betalonghe der Joeden composiciepennongen, die onsse stat van sijn Lieffden geworven hefft; die summe van II^c. enckele bescheiden (*) Joachimsdaler, elck daler ad. XXXII br. st., val. VI^c. ende XL gulden.

g.) Als boven, Cap. » *van allerhant uytgeven*". Ons Burgermr. Martin van Andelst, Coenraet van Dornyck, Johan Spruyt, Johan van Zeller ende meister Henrick Poeyn, Secretarius; soe sy als gedeputierden nae Arnhem reysden omme mitten Joeden te handelen; hebben sy mit uytreysen ende wederkomen tot Sander van Zandbeeck verdaen XXVII quarten wins, die quart III br. stuver, val. VI gl. ende XV stuver.

h.) *Rekenboek van* 1545, *folio* 7 *verso*. Summa summarum van allen ontfanck XX^m. VI^cLVI gulden.

i.) *Rekenboeken van* 1542 *tot* 1552. In de jaren *naast voor* 1545 bedroegen de ontvangsten ruim 3000 Nijm. guldens *meer* dan de uitgaven. *In* 1545 echter werden 4500 Nijm. guldens *meer uitgegeven* dan ontvangen; terwijl de vier daaropvolgende jaren telkens nog met-een te kort (schoon aanzienlijk minder groot dan in 1545) sloten; en, eerst in 1550 en verder, zich weêr een voordeelig saldo van tusschen de 2000 à 3000 Nijm. guldens opdoet.

(*) *Bescheiden* d. i. *geldige*, *volwigtige*. In die beteekenis komt dit woord, in tegenoverstelling van *te ligt*, enkele malen in de Nijmeegsche Rekenboeken voor.

IETS

OVER EEN'

ONUITGEGEVEN BRIEF VAN PRINS *WILLEM I.* AAN DE STAD TIEL.

DOOR

Mr. *R. W. TADAMA.*

Niets wat den grondlegger van ons staatkundig bestaan, den grootsten man zijner eeuw, betreft, behoort voor het nageslacht onverschillig te zijn. Is het dus op zich zelf reeds pligt, alles op te sporen, waardoor zijne pogingen en plannen tot redding van de Nederlanden kunnen worden toegelicht; hoeveel te meer, wanneer het een tijdvak geldt, het gewigtigste in de geschiedenis van den tachtigjarigen krijg, te weten het jaar 1572. Schaarsch zijn de berigten uit dat merkwaardig jaar; het schijnt, alsof het gekletter der wapenen in alle streken der Nederlanden de noodkreten en klagten der ongelukkige inwoners deed verstommen, en alsof zoo vele handen het zwaard hadden aangegrepen, dat er naauwelijks iemand overbleef, die de pen had kunnen voeren. Dubbel aangenaam was het mij derhalve, in het archief der Graven van den Berg te 's Heerenberg een' brief van den Prins van Oranje te vinden van den 20 Mei 1572, die, voor zoo ver ik heb kunnen nagaan, nooit is uitgegeven. De brief is copie, met schrift der zestiende eeuw geschreven en zeer defect; doch wat daarvan is overgebleven der vermelding allezins waardig.

De dagteekening van den brief wijst ons op een tijdpunt, waarin zich overal in de Nederlanden opstand en verwarring vertoonden. Tegen den wensch van den Prins, die de onderneming te vroegtijdig hield, hadden de koene Watergeuzen

den Briel ingenomen en Vlissingen en Veere het Spaansche juk doen afwerpen. Doch Willem van Oranje was de man niet, om eene gunstige gelegenheid voorbij te laten gaan, omdat zij niet geheel en al met vooraf beraamde plannen strookte; integendeel verdubbelde deze gebeurtenis slechts zijnen ijver. Sonoy werd naar Noord-Holland gezonden, om, wanneer Enkhuizen mogt omslaan (dit gebeurde den 21 Mei), het bevel aldaar op zich te nemen. Graaf Willem van den Berg verzamelde krijgsvolk om in het Zutphensche te vallen, en vier dagen na het schrijven van dezen brief werd Bergen in Henegouwen door Graaf Lodewijk van Nassau verrast. De Prins zelf was bezig met het aanwerven van krijgsbenden, waarmede hij den 8 Julij over de Maas trok en in persoon op het oorlogstooneel verscheen. Het moest op dat oogenblik (gelijk trouwens uit den brief zelven blijkt) voor hem, zoowel uit een staatkundig als krijgskundig oogpunt, van het grootste gewigt zijn, dat de opstand zooveel mogelijk overal tegelijk ontbrandde. Daartoe moest dan ook deze brief strekken. — Waarom de Prins juist aan de stad Tiel schreef, laat zich bij eenig onderzoek zeer goed begrijpen. — De voornaamste en invloedrijkste man in Tiel en de geheele Neder-Betuwe was toen de ambtman en rigter Nicolaas Vijgh, bedektelijk de partij van Oranje toegedaan, welke zijne zonen openlijk hadden omhelsd (*). De Prins kon dus met grond vermoeden, dat deze, bij het verbreiden van den opstand, het masker zoude afwerpen en ook Tiel doen omslaan, en dan was het eene zaak van het grootste gewigt, door het bezetten van Tiel zich meester te maken van den Waalstroom en zóó de onderlinge gemeenschap tusschen de vijanden af te snijden. Dat de Spaansche partij het gevaar van eene dergelijke onderneming zeer goed inzag, blijkt genoeg uit een' brief van den Kanselier en de Rekenkamer aan den Hertog van Alba, waarbij zij dringend om hulp smee-

(*) RINK, *Beschrijving der stad Tiel*, bl. 60. Men zie ook, over hem en zijn geslacht, VAN HASSELT, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, deel I. bl. 303.

ken (*). Aanleidingen genoeg voorwaar voor den Prins van Oranje, om den navolgenden brief af te zenden!

. . . . . . Baroen van Breda, van Diest enz.

Eersame, Wijse, Live bijsondere! Alsoe wij van over menigen tijt herwarts gearbeid hebben ende allen mogelicken middellen daerop aengelecht, dat wij mochten die grote, zware ende onrechtveerdige tirannie ende moetwillicheit, dair mede nu ter tijt het lant jamerlick is verdruckt, ende onder ettelicke Spaegnaerden oneerlicke dienstbaerheit gebracht, afwenden, und die gantze Nederlanden wederom in haere oude vriheit, privilegiën, rechten ende hergebrachte loeffelicke usantien ende gerechticheiden, die haer nu ofte gantschelijken ontnomen, oft immers zeer onderdruckt ende vermindert zijn, mitzgaders oeck in haer oude fleur ende voirspodicheit wederom opbrenghen; *doch is insonderheid, dewille God heell onlancx de herten der ingesetenen des Lantz alzoe beroert ende verweckt heeft, dat haerder vele sich vrimodelick verclaert hebben, namentlick alzulcker onweerdigher ende onlidelicker tyrannie vrank te wezen ende die selve niet langer te willen dulden, ons om hulpe ende ontset hebben aengeropen, biddende ende versoeckende ons zeer oetmodelick, dat wij se in desen haren groten noot ende perijckell, dair die ewige welvaert des gantzen Landts ongetwivelt aen gelegen is, niet en soude verlaeten: soe hebben wij, achtervolgende daerin de schuldige plicht onser beropinge ende onses eedtz, dairmede wij Godt, den Coninck ende den gantzen Lande verbonden ende verplicht zijn, ons met een Christelick ende Vorstelick medelijden laten bewegen, om sulcx ter harten te nemen. Ende derhalven sommige onser Oversten, Hopluiden und anderen, dair toe van onsent wege gevolmachtight, in eenige bij u nagesetene steden

(*) Van hasselt, a. w., deel II. bl. 173.

geschickt, den welcken Godt den Heren geluck ende voerspoet gegeven heeft, dat zij in den selven zijn ontfangen geworden ende houden se in des Coenincx ende onsen name, tot der tijt toe, dat wij hierintuschen ons met enen goden hoop ruiterij und knechten mogen bereiden, om hen und allen anderen goden ende getrouwen borgeren und ingesetenen des landtz meerdere hulp ende ontseth ende den thyrannischen viant meerder affbroeck und wederstant te doene. —

Soe is onse ernstelicke ende hartzgrontelicke begeren aen u luden — gij willet derselven uwen naburen loeffelicke exempell naevolgen ende onse hopluiden ende knechten, die wij tot dien eynde u luiden toeschicken, oeck met alle gewillige vrientlickheit in uwe stat aennemen. Op alsulcke conditiën ende vorwerden als wij hen hebben doen voorhouden; nementlick, dat zij deselve uwe stadt onder den Co. onser ende uwer gehoirsaemheit zullen in gode vrede ende rechte borcherlicke politie . . . .
. . . . . . privilegiën helpen vermeerderen ende alle boose quaetwillige tyrannische vianden des landtz, mitsgaders horen moetwil, wreetheit und dertelheit, helpen weren ende wtroden. Dus tot u Luiden ende tot uwe gode vromicheyt vastelick wtziende, dat gij desselfs in eghene weygeringe en sult laten gevinden (1), op dat gij luiden allene niet en wordett gehouden als die den Vaderlande hare schuldige plicht ende trouwicheit in den noot sout hebben geweygert, wair doir gij luiden hier namaels niet alleen van uwen nagesetenen in den Nederlanden, maer oeck van alle vreemde natien soudet beschuldiget worden, als oirzaeck wezende dat uwe medebroderen ende nabueren door een ongehoirde ende onmenschelicke wreetheit der Spaensche Tyrannen jamerlicken vermoerdet ende vernielt ende 't gantze landt verwoest ende verdorven soude wezen; dwiele zulcx geschapen is dair wt te volgen, bij dien dat vuyt oerzaecken uwer weigeringe de Spaengiaerts quamen de overhandt te krigen, hetwelck uwe kynderen ende kyntz-

(1) *gevinden*] Vinden, bevinden.

kynderen, ja alle uwen nakomelingen in ewicheit Godt in den hemell souden moten beclagen, dat doer dese uwe slappicheit ende weeckmodicheit zij in ene schandelicke ende jamerlicke slavernije ende dienstbaerheit gevallen waren.

Hetwelck wij nummermeer en verhopen als dat gij soudt enen alsulcken schandvleck over u luiden laten gaen. Maer voell eer vertrouwen wij, dat gij uwe vrijheit, die u van uwen voirvaderen met groten loff ende roem is naegelaten geweest, ende die gij luiden hier voer tiden zoe lange hebdt verwairtt ende voergestaen, sult betrachten und u selven indechtich in houden van dat gij genoech gesien und gemerckt hebdt, dat men u alle uwe privilegiën ende vriheiden moetwillichlick heeft gezocht te ontnemen ende u tot slaven der Spaenger tyrannen te maken, hetwelck ontwivelick nu all te wege zoude gebracht zijn geweest, soe zij aen andere plaetzen de overhandt na hoere begeerte haddden mogen krigen.

Derhalven u luiden gode voersichtigheit ontwivelick toestaet (2) u selven niet laten te duncken dat sulcke hare voirnemen opgehouden sijn, dwiele het alleen enen tijt lanck is wtgesteldt ende opgeschort tot beter gelegenheit, welcke nu ontwivelick sich lichtelick begeven (3) zoude, indien ghij luiden uwe eighene zalicheit niet en willet ter harten nemen, om desen onsen overs . . . . . . gewillichlick aen te nemen . . . .
. . . . op u vertrouwen, helpen, stercken, uwe eighene welfaert ende tot u . . . . ende behoudinge des gantzen Vaderlandtz. Gemarckt insonderheit dat den viandt in soe voele verscheiden plaetzen aengegrepen werdt ende derhalven soe voele sall te doen krigen, dat sulcx zonder ennich pericull oft noot zall van u luiden kunnen gescheen. Derhalven wij u luiden andermaell zeer ernstelick ende hertsgrontelick bidden het-

(2) *toestaet*] Dit heeft hier de beteekenis van *betaamt; pertinere, decere, convenire*, bij KILIAEN.

(3) *begeven*] Bij KIL. *evenire, accidere.*

selven te willen doen. Hiermede u luiden den Almechtig Godt bevelende, die u goden raet ende wisheit will geven, op dat gij ene zoo schone gelegenheit nu nyet en versuymet ende hier namaels te vergeeffs beclaecht. Geschreven tot Dillenborch up den XX dach Maij 1572 — Onderstondt: U gode vrunt Guill° de Nassauw. Dat opschrift: Den ersamen, discreten, onsen Liven bisonderen Borgermeesteren, Schepenen, Raet, Edelluiden, Dekens, Schutteren ende gemeente der stat van Thiell.

Welke de reden geweest zij, waarom de stad Tiel aan zulke krachtige en edele taal (hoedanig men zelden in stukken van dien tijd aantreft) geen gehoor heeft gegeven, laat zich niet met zekerheid bepalen. Welligt is de oorspronkelijke brief onderschept of verloren gegaan; welligt heeft de Graaf van den Berg, aan wien de bezorging zal zijn opgedragen, op dat oogenblik de handen vol hebbende met zijne eigene onderneming, de afzending vertraagd; welligt eindelijk heeft de ambtman Vijgh, die een man van groote voorzigtigheid schijnt geweest te zijn, ten einde zich de Spaansche partij niet geheel en al ten vijand te maken, denzelven onderdrukt. — Hoe het zij, de brief is daar als een gedenkwaardig bewijs, zoo wel van de voorzigtige als van de stoute staatkunde van Prins Willem I. Geene melding wordt immers in dien brief gemaakt van de bestaande godsdienstige geschillen. Alle Nederlanders, Roomschen zoowel als Onroomschen, moesten — zoo was het denkbeeld van den Prins — de handen ineenslaan om de Spanjaarden te verdrijven. Met die leus, herstel van regten en privilegiën, konde elk Nederlander zich vereenigen, terwijl, wanneer de handhaving van de Gereformeerde Godsdienst uitsluitend hoofddoel ware geweest, een groot gedeelte der natie zich van hem zoude hebben afgewend. — Met allen eerbied dus voor de meeningen van den heer GROEN VAN PRINSTERER, meen ik bescheiden te moeten betwijfelen, dat de vrijheid van het land en de geschondene privilegiën

bij den Prins slechts op den achtergrond zouden hebben gestaan (*). Uit openbare stukken schijnt het veeleer te blijken, dat hij, overeenkomstig den wijzen raad, hem door een' zijner raadslieden gegeven (§), alle Nederlanders zonder onderscheid tegen den Spanjaard wilde vereenigen tot het groote doel, de vrijheid des lands. — En al kan ik volkomen de meesterlijke karakterschets van Willem I. van dezelfde geleerde hand (†) aannemen, en beamen, dat de Prins een Christen, een Protestant in den vollen zin van het woord, zij geweest, zoo vloeit daaruit nog niet voort, dat hij niet met de volste overtuiging het zwaard heeft getrokken voor de zaak der vrijheid. — Als waar Protestant moest die vrijheid den Prins dierbaar zijn — en zoude men wel ver van de waarheid verwijderd zijn, wanneer men stelde, dat Willem van Oranje zoo wel de Spanjaarden als hunnen afschuwelijken geloofsdwang heeft willen verdrijven, het overigens aan een ieder vrijlatende, om zijne godsdienst uit te oefenen, gelijk zijn geweten ze hem voorschreef? Het beeld van den grooten Zwijger zal met nog helderder glans in de oogen van het nageslacht schitteren, wanneer men hem zich voorstelt als verheven boven de bekrompene denkwijze van velen zijner tijdgenooten, als den onvermoeiden strijder voor staatkundige en godsdienstige vrijheid.

(*) *Archives*, tome III. bl. 55.

(§) Charles de Meyere. Zie *Archives*, Tom III. bl. 421.

(†) *Redevoering over Willem I. gelijk hij uit zijne briefwisseling nader gekend wordt.*

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS DER BOUW- EN BEELDHOUWKUNST

IN

NEDERLAND;

DOOR

Dr. *CONRADUS LEEMANS.*

(*Vervolg van bl.* 180.)

III.

BAKSTEENEN MET VERHEVEN BEELDWERK.

Van verschillende zijden mogt ik ondervinden, dat mijn stukje over dit zelfde onderwerp, in deze *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* welwillend opgenomen, de belangstelling van kunstvrienden tot zich heeft mogen trekken; ik zie mij daardoor in staat gesteld, het een en ander in mijne vroegere opgaven te verbeteren, en de beschrijving van eenige, mij later nog bekend geworden, gelijksoortige baksteenen mede te deelen.

Een steen met de voorstelling van *Susanna voor den regter gebragt*, door mij beschreven onder No. 5, en een andere met *de beschuldigers van Susanna veroordeeld*, beschreven onder No. 8, bevinden zich in de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen.

Eenen steen met *de beschuldigers naar de strafplaats*

weggeleid, gelijk aan dien, welken ik onder No. 9 vermeld heb, doch naar het schijnt beter bewaard dan het exemplaar, waarvan de afteekening door IN DE BETOUW aan VAN WIJN medegedeeld en door den laatsten uitgegeven is, bezit de heer E. J. R. VAN HARDERWIJK te Rotterdam. Deze heer had de vriendelijkheid, mij te berigten: 1.) dat op denzelven de beide beschuldigers niet, zoo als ik uit de afteekening gemeend had te moeten opmaken, blootshoofds voorgesteld zijn, maar integendeel, even als op No. 7, tulbanden dragen; 2.) dat de veroordeelden met een koord aan de linkerarmen gekneveld zijn, en de regterhand van den eenen aan de linker van den anderen vastgebonden is; eindelijk 3.) dat op den steen zelven duidelijk te zien is, dat zij niet barrevoets ter strafplaats heen geleid worden. De steen van den heer VAN HARDERWIJK zoude, volgens eene daaraan gehechte aanwijzing, afkomstig zijn uit de grondslagen van den burg te Voorburg; die van den heer IN DE BETOUW bevindt zich, zoo ik mij wèl herinner, thans op het stadhuis te Nijmegen.

Van eenen steen eindelijk, met eene mij nog onbekende voorstelling uit dezelfde geschiedenis van *Susanna* versierd, wachtte ik tot hiertoe vruchteloos op eene mij toegezegde beschrijving en afteekening. Wij hopen, dat de bezitter van dit stuk hetzelve spoedig algemeen bekend zal maken.

Twee steenen met *de ontmoeting van St. Hubertus met het hert* (zie den door mij beschrevenen onder No. 13) worden in de verzameling van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Braband bewaard. Op dezelve is St. Hubertus voorgesteld in een bosch, van zijn paard afgestegen, en voor een hert nederknielende, tusschen welks horens een kruisbeeld gezien wordt. Zie de beschrijving van Dr. HERMANS in de *Handelingen van het Genootschap*, deel III. bl. 72.

No. 18 is niet op eene zandplaat in de Waal bij Gorinchem, maar op de nieuwe buitenbegraafplaats, aan den onderweg langs den Arkelschen dijk, met meer andere diergelijke steenen gevonden, en werd in der tijd door den heer Notaris BOONZAIJER te Gorinchem aan den Hoogl.

REUVERS voor het Museum van Oudheden opgezonden. Genoemde heer bezit vele goed bewaarde exemplaren van denzelfden steen, en vermoedt, dewijl geen derzelve door den rook geblakerd is, dat zij van eene in diên omtrek vroeger aanwezige steenbakkerij afkomstig zijn.

Drie steenen, als die, welke wij onder No. 35—37 beschreven, één met het jaarmerk 1586, de ander met 158· (het laatste getalmerk is afgebroken) voorzien, zijn insgelijks nog door den heer BOONZAIJER aan het Museum toegezonden.

Van No. 39, met *klimmende leeuwen* versierd, heeft de heer BOONZAIJER nog een drietal, waarop de jaarmerken 1598, 1602 en 1617 voorkomen, aan het Museum ten geschenke aangeboden; twee andere, bruin verglaasd, met het jaarmerk 1564, bevinden zich, met eenen derden zonder jaartal, in de verzameling van den heer VAN DAM VAN BRAKEL te Brakel; één met het jaartal [15]81, in de verzameling van het Noord-Brabandsch Genootschap, afkomstig uit den omtrek van Eindhoven.

No. 41 is gevonden in den grondslag van de oude sluis aan den Arkelschen dam.

Een tweede exemplaar van den steen No. 42 werd door den heer Burgemeester VAN ORDEN te Zaandam aan het Museum geschonken; twee andere, waarvan één uit de Waal opgehaald, bezit de heer VAN DAM VAN BRAKEL; een vierde wordt in de verzameling van het Noord-Brab. Genootschap bewaard (zie *Handelingen*, deel III, bl. 71), terwijl nog twee andere zich in de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen bevinden.

Van No. 43 kent de heer BOONZAIJER nog vijf exemplaren, waarvan één thans nog in eenen schoorsteen ingemetseld. De heer VAN DAM VAN BRAKEL bezit er eenen, lang 0.32, hoog 0.19, dik 0.06; op denzelven *het wapenschild van Spanje*, en het jaarmerk 1589, tusschen twee kolommen, met de spreuk »NON PLUS OLTRE", gehouden door twee griffioenen; aan een ander exemplaar in de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen ontbreekt een ge-

deelte, en daarmede het laatste getal van het jaarmerk 1581 (?) of 1589 (?).

Eindelijk is het aantal van zeven steenen, die de heer VERSTER VAN WULVERHORST in het I. deel van *de Gids* beschreven heeft, nog met eenen achtsten steen vermeerderd, welke later op het strand te Noordwijk gevonden en met *twee* tegen over elkander geplaatste *borstbeelden* versierd is. Al deze steenen bevinden zich thans in de verzameling van den Baron VAN WESTREENEN VAN TIELLANDT te 's Gravenhage, aan wien de heer VERSTER VAN WULVERHORST dezelve ten geschenke heeft gegeven.

Onder de steenen, welke mij nog, sedert het schrijven van mijne *Bijdrage*, zijn bekend geworden, zijn er eenige met voorstellingen versierd, welke mij nog niet voorgekomen waren; ik reken het dus niet ongepast, derzelver beschrijving hier te laten volgen.

A. *Baksteenen met afbeeldingen van Bijbelsche personen of van heiligen, en met voorstellingen ontleend uit de gewijde geschiedenis.*

13 *a.* Langwerpig vierkante steen, lang 0.14, breed 1.10, dik 0.075, van fijne en hard gebakken klei. *St. Joris en de draak.* Links van den beschouwer ziet men eenen te paard over eenen op den rug liggenden draak galopperenden ridder, welke met de linkerhand den toom, in de achterwaarts omhoog geheven regterhand een zwaard vasthoudt. Vóór hem knielt, tusschen twee boomen, eene vrouw in lang kleed, met opgeheven handen om redding smeekende. Het geheel is gevat in eene lijst met bladeren en ranken versierd.

In de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen.

13 *b.* Steen, als de voorgaande, lang 0.14, breed 0.105, dik 0.06. Voorstelling van dezelfde gebeurtenis, doch eenigzins gewijzigd. De ridder draagt, onder een harnas,

eenen tot op de knieën afhangenden wapenrok, en laarsjes met sporen; in plaats van het zwaard houdt hij in zijne regterhand eene spies, waarmede hij den onder het paard achteroverliggenden, gevleugelden draak doorsteekt. Op den achtergrond, regts, op eene kleine hoogte, eene knielende vrouw.

In dezelfde verzameling als de voorgaande; twee andere bezit het Provinciaal Noord-Brabandsch Genootschap. Zie *Handell.*, deel III. bl. 71, No. 2 en 3.

13 *c.* Steen, als de voorgaande, lang 0.153, breed 0.101, dik 0.044, van fijne, roode, hard gebakken klei; met twee ovale omkransde medaillons, in welke twee mannen, ter halver lijve in het water staande, de een geheel naakt, de ander in een versierd, dik gewaad gekleed; in de linkerhand houden zij eenen palmtak. Welligt eene voorstelling doelende op den Heiligen Doop.

Gevonden, met nog eenen anderen geheel gelijkvormigen, nabij de kapel te Veld-Driel in den Zalt-Boemelerwaard; thans in de verzameling van het Noord-Brabandsch Genootschap.

B. *Zinnebeeldige voorstellingen en andere, ontleend uit het dagelijksche leven.*

28 *a.* Steen, als de voorgaande, lang 0.135, breed 0.10, dik 0.073, van zeer fijne en hard gebakken klei, aan de voorzijde eenigzins zwart geblakerd. *Pentheus door de Maenaden aangevallen.* Eene groep van drie beeldjes, in vrij hoog verheven, doch ruw werk. In het midden een man, Pentheus, van voren gezien, het bovenlijf met eene soort van naauw sluitenden rok bekleed, welke onder met eenen op de dijen afhangenden, geplooiden rand voorzien is; het hoofd naar de linkerzijde overhangende; met de regterhand steunt hij op eenen langen staf of schepter, terwijl hij zich met de linkerhand schijnt te verdedigen. Regts en links wordt Pentheus aangevallen door Maenaden, voorgesteld door twee geheel naakte vrouwen, van ter zijde gezien, welker hoofd met een parelsnoer versierd is, en die als op eenen stok rijden, op welks boveneind een

bokskop vastgehecht is; dezen bokskop houden zij met de linkerhand vast, terwijl zij met de regterhand den herdersstaf of *thyrs* zwaaijen, waarmede zij den Koning trachten te vellen. De Maenade aan de regterzijde komt met vooruitgestoken staf op Pentheus toe, terwijl de andere hem reeds eene wonde in den hals schijnt toegebragt te hebben. Op den achtergrond ziet men eenige wijnstokken.

Het is uit de Grieksche Mythen bekend, hoe Pentheus, Echion's en Agave's zoon, de Thebanen beletten wilde, om aan de feestvieringen ter eere van Bacchus deel te nemen, en tot straf door zijne moeder en de feestvierende Maenaden verscheurd werd.

Gevonden te Nijmegen, en aan het Museum van Oudheden geschonken door den heer Notaris BOONZAIJER te Gorinchem.

28 *b.* Steen, als de voorgaande, lang 0,137, breed 0,10, dik 0,085. *Bacchanten* of *Maenaden.* In eene boschachtige landstreek, aangeduid door boomen op den achtergrond der voorstelling, ziet men in het midden eene naakte vrouw, van voren gezien, met hare regterhand ter hoogte van het hoofd op eenen langen staf rustende, de linkerhand zijdwaarts eenigzins uitgestrekt; regts en links loopen twee andere naakte vrouwen op haar toe, van ter zijde gezien, en, even als die op den voorgaanden steen, No. 28 *a*, als op stokken rijdende, op welker boveneinde een bokskop vastgehecht is.

In de verzameling van het Noord-Brab. Genootschap. Zie *Handell. van het Genootschap*, deel III. bl. 73. No. 8.

28 *c.* Steen, als de voorgaande, lang 0.133, breed 0.096, dik 0.075, van fijne, roode en vrij hard gebakken aarde. *Een man en eene vrouw elkander liefkozende.* In een vertrek, welks achtermuur met eene schilderij en andere voorwerpen voorzien is, houdt een man eene vóór hem staande en met haar aangezigt naar hem omgewende vrouw met de regterhand om den hals vast; de man heeft zijn hoofd met eene *barret* bedekt, en draagt eenen tot over de dijen afhangenden wapenrok; de vrouw heeft eene muts op het hoofd en is in een lang gewaad gekleed; in hare voorwaarts uitgestrekte linkerhand schijnt zij eene bloem te

houden. Regts van den beschouwer, ziet men tegen de zijde van eene groote linnenkast; links bevinden zich eenige, thans niet meer kenbare, voorwerpen; op den achtergrond eene lange bank met vier pooten; vóór de bank staat eene schenkkan met pijp en handvat. Het geheel in eene geparelde lijst gevat.

Uit eenen vuurhaard van het in 1840 afgebrande kasteel de groote Ruwenberg te St. Michiels-Gestel; thans bewaard in de verzameling als boven. Zie hetzelfde werk, bl. 72. No. 5.

28 *d*. Steen, als de voorgaande, lang 0.165, breed 0.105, dik 0,07, zeer slecht bewaard en afgebrokkeld, zoodat op de oppervlakte slechts weinig overgebleven is. Regts van den aanschouwer zit een *mansbeeld* onder of nevens eenen boom; een ander komt op hetzelve toe, terwijl een derde schijnt te volgen.

Geschenk als No. 28 *a*.

C. *Medaillons en borstbeelden*.

31 *a*. Twee steenen, langwerpig vierkant, lang 0.135, breed 0.C95, dik 0.09. *Twee narren-koppen*, naar elkander toegekeerd; in het midden tusschen dezelve een *boom*.

Beiden in de verzameling van den heer VAN DAM VAN BRAKEL; een derzelve is uit de Waal opgehaald.

31 *b*. Vier steenen, als de voorgaande, met *twee tegen over elkander geplaatste borstbeelden*, en eene *bloem* of een *schepter* in het midden.

In de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen.

34 *a*. Steen, als de voorgaande, lang 0.27, breed 0.15 dik 0.07. Een *gehelmd borstbeeld*, waarschijnlijk van *Pallas*, tusschen arabesken of strikken.

Uit eenen schoorsteen te Gorinchem; thans in de verzameling van den heer VAN DAM VAN BRAKEL.

34 *b*. Drie steenen, als de voorgaande. Op elk een *vrouwen borstbeeld* van ter zijde gezien. Op twee der steenen is het borstbeeld in een *medaillon* gevat.

In de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen.

34 *c.* Steen, als de voorgaande. Een *borstbeeld* tusschen twee *schepters* (?) of *hellebaarden* (?).

In dezelfde verzameling.

38 *a.* Steen, als de voorgaande, lang 0.15, breed 0.105, dik 0.065, vrij hard gebakken, aan de voorzijde zwart geblakerd. De oppervlakte is met verheven kruislijnen in ruiten verdeeld, even als op No. 35, doch zóó dat ééne geheele ruit in het midden, ter wederzijde ééne, en boven en onder twee halve ruiten komen. In de middenruit een *medaillon* met het gekroonde *borstbeeld* van *Frans I.* of *Philips II.* (?), van de regterzijde gezien; in de zes halve ruiten *medaillons* met *rosetten;* in de hoeken *dubbele leliën.*

Aan het Museum geschonken als No. 28 *a.*

38 *b.* Steen, als de voorgaande. De oppervlakte met kruislijnen in ruiten verdeeld, als No. 35. In elk der beide geheele ruiten een *medaillon* met een *gekroond borstbeeld.*

In de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen. Een gedeelte van dezen steen ontbreekt.

D. *Dieren.*

39 *a.* Steen, als de voorgaande, lang 0.155, breed 0.115, dik 0.055, door kruislijnen in ruiten verdeeld, even als No. 39; in elk der beide geheele ruiten een *voortloopend gevleugeld hert* en het jaartal 1603; in de halve en kwart ruiten eene *roset* met *leliën* versierd.

Aan het Museum geschonken als No. 28 *a.* De heer VAN DAM VAN BRAKEL bezit een ander exemplaar, met het jaartal 1605, afkomstig uit den grond van de abdij van Beern bij Heusden; de heer GUYOT te Nijmegen een ander met hetzelfde jaartal; een derde wordt bewaard in de verzameling van het Noord-Brabandsch Genootschap.

39 *b.* Twee steenen, als de voorgaande, lang 0.13, breed 0.085, dik 0.075. Een *vogel* met uitgespreide vleugels, op en tusschen eenen tak.

In de verzameling van den heer VAN DAM VAN BRAKEL.

E. *Steenen met Wapenschilden.*

44. Halfronde steen, als No. 12 uit mijne eerste *Bijdrage*, lang of breed 0.34, hoog 0.22, dik 0.055, uit vrij fijne klei. *Wapenschild van Prins Maurits*, gehouden door twee leeuwen; met het jaarmerk 1611 en de letters G. M. De stelling der kwartieren is 1, 4 *Oranje* en 2, 3 *Nassau.*

In de verzameling van den heer VAN DAM VAN BRAKEL.

45. Langwerpig vierkante steen, lang 0.135, breed 0.095, dik 0.09. De *kolom van het Luiksche wapen*, tusschen de letters L. C.; ter wederzijde een *wapenschild*, op het eene de *dubbele arend*, op het andere *eene golvende slang*; onder aan het jaarmerk 1507. Geheel boven aan, rugwaarts gedrukt, het opschrift MAX. IMP. DI[L]IG[E].

In de verzameling als boven. Het Prov. Noord-Brab. Genootschap bezit een ander exemplaar met het opschrift MAX. IMP. DILIGE regt gedrukt, onder aan het jaartal 1578. Zie *Handelingen*, deel III. bl. 70, 71. No. 1.

46. Steen, als de voorgaande, lang, 0.136, breed 0.092, dik 0.09, uit hard gebakken klei. *Twee wapenschilden*: op de regterzijde van den steen *de dubbele arend*, op het andere schild het wapen van de Heeren van *Bergen op Zoom.* Het geheel in eenen geparelden rand gevat.

Gevonden bij de grondslagen van het voormalige kasteel van Eindhoven, thans in de verzameling van het Noord-Brab. Genootschap.

47. Steen, als de voorgaande, lang 0.135, breed 0.095, dik 0.09. *Twee wapenschilden*: het eerste, van den Keizer, met den *dubbelen arend met een wapenschild op de borst*, rust tegen twee kruislings gestelde *staven* of *bevelhebbersstokken*, en is gedekt met eene kroon; op het tweede, dat tegen een kruis staat, met den aartsbisschoppelijken hoed gedekt en met strikken en kwasten omringd is, ziet men eene *fasce échiquetée de trois tires au chef*

chargé d'un lion issant, het wapen der Graven van der Marck.

In de verzameling van den heer VAN DAM VAN BRAKEL.

48. Steen, als de voorgaande, lang 0.136, breed 0.098, thans nog dik 0.045, doch de achterzijde is verloren gegaan. Op denzelven een wapenschild, gedekt met eenen kardinaalshoed, en daarvan regts en links langs het schild afdalende koorden met kwasten. Het wapenschild is in het midden naar beneden doorgedeeld. In de regterhelft een kruis, welks top wederom in een kruis eindigt; in de linkerhelft twee kepers, de regterhelft van de bovenste keper bedekt met een vierkant veld, waarop eene zwaan. Geheel boven aan den steen het jaarmerk 1685.

Uit den muur van een zeer oud huis in de Orthenstraat te 's Hertogenboch, thans in de verzameling van het Prov. Noord-Brab. Genootschap. Zie *Handell. van het Genootschap*, deel III. bl. 74, No. 9.

49. Steen, als de voorgaande, lang 0.155, breed 0.105, dik 0.065, met kruislijnen in ruiten verdeeld, als No. 38 *b*; in elk der beide geheele ruiten *de dubbele arend met een wapenschild op de borst*. Jaartal 1599.

Twee exemplaren in de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen.

Bij de vroeger opgegeven afdeelingen kunnen wij thans eene vijfde voegen:

F. *Bloemen, festoenen en andere versiersels.*

50. Langwerpig vierkante steen, lang 0.14, breed 0.098, dik 0.057, van zeer fijne en hard gebakken klei. In het midden eene langwerpig vierkante verheven *lijst*, binnen welke *drie bloemstengels*, boven eenen *krans* met een lint zamengebonden, voorgesteld zijn; rondom en achter de lijst, op het veld van den steen, *bloemwerken* en *festoenen*.

Aan het Museum geschonken door den heer Notaris BOONZAIJER te Gorinchem.

51. Steen, als de voorgaande, lang 0.14, breed 0.09, dik 0.085, aan de voorzijde zwart geblakerd. *Arabesken.*

Gevonden in de gracht bij de brug aan den Spijker te Brakel, en thans in de verzameling van den heer VAN DAM VAN BRAKEL.

52. Steen, als de voorgaande, lang 0.145, breed 0.105, dik 0.055. Een *kruis*, op welks midden, naar het schijnt, een *menschenhoofd* met afhangenden *sluijer* (misschien wel de *zweetdoek van Veronica*), op de vier balken *bloemversiersels.*

In de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen.

53. Groote tegel, lang 0.22, breed 0.165, dik 0.056. Eene *stralende zon*, rondom *arabesken.*

Waarschijnlijk is deze tegel, als bouwkunstig sieraad, boven eene poort ingemetseld geweest; als haardsteen althans heeft hij niet gediend.

Uit de gracht van het kasteel Stapelen te Boxtel; thans in het Prov. Noord-Brab. Genootschap. Zie *Handelingen van het Genootschap*, deel III. bl. 75, No. 10.

Als bouwkunstig sieraad zal ook gediend hebben:

No. 54. Een steen, langwerpig vierkant, lang 0.155, breed 0.105, dik 0.10, aan de voorzijde eenigzins bol, met twee tegen over elkander geplaatste *borstbeelden*, en tusschen dezelve een *gestrikt* versiersel. De achterkant en de beide zijden van den steen zijn met eene doorgaande geul voorzien. Waarschijnlijk werd een zeker aantal dergelijke steenen op elkander geplaatst, en dienden de uithollingen of geulen in de drie zijden, om het geheel, hetwelk dan eene soort van lijst of pilaster vormde, stevig te verbinden.

In de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen.

Al de steenen, welke de heeren BOOSZAIJER en VAN ORDEN de vriendelijkheid hadden, aan het Museum van Oudheden ten geschenke te geven, zijn thans, even als die welke ik

vroeger beschreven heb, naar de Ethnographische verzameling te 's Gravenhage overgeplaatst. De beschrijving der steenen uit de verzameling van den heer GUYOT te Nijmegen, en No. 28 *b*, 28 *c*, 45, 48 en 53, heb ik naar de oorspronkelijken opgemaakt; die der overige uit de verzamelingen van het Noord-Brabandsche Genootschap en van den heer VAN DAM VAN BRAKEL, heb ik overgenomen uit de schriftelijke opgaven, mij door den laatstgenoemden heer en door den Bibliothecaris van het Noord-Brabandsche Genootschap, Dr. HERMANS, ten gebruike afgestaan. Voor die opgaven, even als voor de berigten en aanmerkingen, mij door de overige, hier boven genoemde heeren welwillend medegedeeld, betuig ik bij dezen openlijk mijnen hartelijken dank.

Ingezonden uit Leyden, Julij 1843; nader aangevuld te Zalt-Bommel, Julij 1844.

VERKLARING VAN HET VERSCHIJNSEL, DAT DE STAD NIJMEGEN IN 1567 *MUNTLID* WERD VAN DE WESTFAALSCHE EN NEDERRIJNSCHE KREITSEN;

GEVOLGD VAN

EENIGE REGELS TEN BETOOGE, DAT, IN HET LAATST DER 15e EN VERDER IN DE 16e EEUW, BINNEN NIJMEGEN *TE GELIJKER TIJD* TWEEËRLEI MUNTGEREGTIGHEID WERD UITGEOEFEND;

DOOR

P. C. G. GUYOT.

De Heer J. F. G. MEIJER deelde in het *Tijdschrift voor algemeene Munt- en Penningkunde*, uitgegeven door den Hoogleeraar P. O. VAN DER CHIJS, deel II. bl. 799, de beschrijving mede van een allerzeldzaamst Nijmeegsch muntje, in bezit van den heer J. A. STRICKER te 's Gravenhage, op hetwelk voorkomt het jaartal 1577, en waarvan een der beide omschriften te kennen geeft, dat hetzelve gemunt is *volgens verdrag* (of in vereeniging) *met de Westfaalsche en Nederrhijnsche Kreitsen.*

Toen ik deze mededeeling las, was mijne kleine verzameling van Nijmeegsche munten kort te voren verrijkt geworden met eene Nijmeegsche zilveren munt, dragende het jaartal MCCCCXCIX (1499), en met eene Nijmeegsche holmunt, en had dit het verlangen bij mij verlevendigd, om van het oude muntregt der stad Nijmegen en van de uitoefening daarvan meer te weten te komen, dan opgeteekend werd

door SMETIUS den Vader in zijn *Oppidum Batavorum*, door zijnen zoon in diens *Cronijk*, door IN DE BETOUW in sommige zijner werkjes, alsmede nog door andere Schrijvers. De mededeeling van den heer MEIJER vuurde dit mijn verlangen aan; en voor eene wijle tijds mijne andere historische nasporingen op het archief der stad Nijmegen achterwege latende, zocht ik in hetzelve alleen naar bescheiden en berigten omtrent het vroegere muntwezen dier stad.

Hierin slaagde ik weldra vrij gelukkig; in zoo verre althans, dat ik mij in staat gesteld zie, om het verschijnsel te kunnen verklaren, dat de stad Nijmegen mede-muntlid werd, en geruimen tijd bleef, van de Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen. En daar deze verklaring, door sommige daarin vermelde daadzaken, niet van alle geschiedkundig belang is ontbloot, heb ik derzelver plaatsing verzocht aan den verzamelaar en uitgever dezer *Bijdragen*.

In 1561, 13 Nov., werd, door Keizer Ferdinand, de stad Nijmegen, blijkens de op het archief dier stad nog aanwezige insinuatie — met en benevens Margareta, Abdis van Thorn; Willem van Uhledorff, Heer van Odenkirchen, Dalenbroek en Reckum; Willem, Heer van Batenburg en Stein; Willem, Graaf van den Berg, Heer van Bilant; den Graaf van Meurs, en de stad Nuis, ook alle — als geacht hun muntregt te ontleenen van Roomsche Keizeren of Koningen of van het Heilige Rijk, gedaagd voor het Kamergeregt van Spiers, wegens het niet nakomen van de muntverordeningen, vastgesteld op den Rijksdag van 1559; en wel bepaaldelijk wegens overtreding van het, in die verordeningen voorkomende, verbod, dat, zonder prejudicie van het wettig bezeten muntregt, en slechts tot dat op den eerstvolgenden Rijksdag nadere bepalingen omtrent de munt zouden gemaakt zijn, door geen' der Rijksstanden mogt worden gemunt, dan alleen door de Keurvorsten en de Vorsten.

Anderhalf jaar daarna, den 7 Junij 1563, werd, door denzelfden Keizer, de stad Nijmegen, eveneens blijkens de

nog aanwezige insinuatie — ditmaal met en benevens Robert, Bisschop van Luik; Hans Georg, Ernst en Christoffel, Graven en Heeren van Mansfeldt en Edele Heeren van Haldrungen; Willem van Bronkhorst, Vrijheer van Batenburg en Stein; Willem, Graaf van den Berg, Heer van Bilant; Christoffel Johan, Graaf van Oost-Vriesland; Johan, Vrijheer van Gronsfeld; Maria van Jevern, Gravin van den Berg in Oost-Vriesland; Margareta, Abdis van Thorn; de stad Deventer; de stad Kampen; de stad Zwolle, en de stad Zutphen, en ook alle — als geacht wordende, hun muntregt te ontleenen van Roomsche Keizers of Koningen of van het Heilige Rijk, andermaal voor datzelfde Kamergeregt gedaagd, doch nu wegens eene andere zaak, te weten, om zich te zuiveren van de verdenking, van allerlei keizerlijke munt te hebben nagemunt en dat wel voor $\frac{1}{5}$ à $\frac{1}{4}$ deel te ligt.

Ten einde hare belangen voor dat Kamergeregt te behartigen, en alle verdenking van zich af te weren, benoemde de stad, den 1 Mei 1562, niet lang na de insinuatie van de eerste dagvaarding, tot haren gevolmagtigde den advocaat bij dat Hof Dr. Melchior Schwartsenberg; en, na diens overlijden, in zijne plaats, den 25 Maart 1566, Dr. Christoffel Reiffsteck, eveneens advocaat bij dat zelfde Hof; van welke twee benoemingen de minuten nog voorhanden zijn. Weinig heb ik aangeteekend gevonden van de verrigtingen dier beide regtsgeleerden. Alleen is mij gebleken, dat zij bij herhaling getracht hebben, voor de stad Nijmegen als exceptie te doen gelden de omstandigheid, dat, naar luid van het tractaat van Augsburg van 1548 (*), het hertogdom Gelre, en zoo ook Nijmegen, als eene bekende hoofdstad van dat hertogdom en alzoo bij hetzelve ingelijfd, aan het regtsgezag van het Duitsche Rijk was onttrokken. Hoe hierop door den Fiscaal geantwoord is, heb ik niet geboekt gevonden. Men kan het er echter voor houden, dat hij die exceptie zal hebben bestreden, op grond van hetzelfde,

(*) Zie dit tractaat bij DUMONT, *Corps Diplomatique*, t. IV. p. 2, p. 340—342.

wat in de geïnsinueerde citatiën wordt aangevoerd als tot die dagvaardingen aanleiding gegeven te hebben; te weten, dat de stad geacht werd haar muntregt van het Rijk te ontleenen en van niemand anders; en dat, daar dit niet ontkend kon worden, hij zal hebben geconcludeerd, dat als dan ook het Kamergeregt van Spiers bevoegd was om kennis te nemen van de uitoefening van dat regt, enz. Dat Hof schijnt dan ook die exceptie niet geadmitteerd te hebben, althans het proces, of liever, de beide processen bleven voortduren tot in 1567, als wanneer, op last van Keizer Maximiliaan, de beide vervolgingen werden opgeheven, zoo als straks nader zal blijken.

Intusschen had Willem, Hertog van Kleef, bij plakkaat van den 24 Maart 1563, *in originali* aanwezig, een tweetal *nieuwe* Nijmeegsche munten, *peertgen* en *grosschen* door hem genoemd, de eerste waard vijf oort stuiver, en de andere een halve stuiver en één oort, in zijne landen verboden, en waren de Nijmeegsche daalders, zoo wel als alle andere Nijmeegsche munten, ook in 1563, en wel, toen reeds, voor de tweede keer, te Keulen, bij publicatie, slechts verre beneden derzelver waarde gangbaar gesteld.

Over die beide onderwerpen knoopte de stad Nijmegen met genoemden Hertog, die tevens Opperste Kreitsheer was van de Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen, eene briefwisseling aan. Deze had ten gevolge, dat de stad; wegens hare aangrenzing aan Duitschland en vooral in het belang van haar, in die briefwisseling ook aangehaald, levendig handelsverkeer met vele Duitsche staten en steden; zich, in December 1566, op aanraden en aanmoediging van den Hertog, tot den Keizer, nu Maximiliaan II, wendde, met het verzoek, om ontslagen te worden van de beide vervolgingen, tegen haar ingesteld voor het Kamergeregt van Spiers, en tevens en vooral om opheffing van de, staande en ten gevolge dier vervolgingen, opgelegde schorsing van haar muntregt. Werd die opgeheven, dan kon de stad aanbieden, om zich te onderwerpen aan — en voortaan zich te regelen naar — de muntverordeningen van het Duitsche Rijk, *onder toezigt* van het naastbijgelegene gedeelte

van dat Rijk; ten einde zóó zich te verzekeren, dat hare munten, in het belang en in het gerijf van haren handel, in alle Duitsche staten gangbaar werden verklaard.

Aanvankelijk had de stad zich om die haar opgelegde schorsing van haar muntregt, en de mogelijke gevolgen daarvan, niet erg bekreund, en was zij *blijven munt slaan*. Dit is op te maken uit de uitdrukking, door den Kleefschen Hertog gebezigd in zijn boven aangehaald plakkaat van den 24 Maart 1563, waar hij de beide munten, die hij in zijne staten verbiedt, *nieuwe* munten noemt, en die men dus mag aannemen, niet lang te voren geslagen te zijn. Maar duidelijker blijkt dit nog uit het navolgende: te weten, dat de stad, in December 1562, derhalve ruim één jaar na de dagteekening en nog geen jaar na de beteekening van hare eerste dagvaarding voor het Kamergeregt van Spiers, met haren toenmaligen muntmeester, Derick Vleminck, blijkens de aanwezige minute daarvan, de noodige overeenkomst trof, en hem beval, om den, tegenwoordig zoo hoogst zeldzaam voorkomenden, Nijmeegschen Rijksdaalder met den biddenden Stephanus te munten (*). Doch niet lang daarna, zoo als boven is vermeld, liet die schorsing zich nijpend gevoelen door het verbieden en het laag stellen van de Nijmeegsche munten in de aangrenzende Duitsche staten, en noodzaakte dezelve eindelijk de stad, om, in het belang harer handeldrijvende ingezetenen, het zoo even vermelde verzoekschrift in te dienen.

Zij verkreeg, Aug. 1567, wat zij begeerd had. Terwijl voorts, uit eene authentieke, den 30 October 1567 gedagteekende copie van het verhandelde op den, ook in October 1567, te Keulen gehouden muntproefdag (*Probationstag*) der Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen, blijkt, dat de stad Nijmegen de oorkonden had overgelegd, waarbij zij door den Keizer van de tegen haar ingestelde vervolgingen vrijgesteld en de schorsing van haar muntregt opgeheven werd. Om deze redenen werd nu aan haar verzoek, om te worden aangenomen als Muntlid van de West-

(*) Bij ESDRÉ, te *Amsterdam* in 1842 verkocht voor *f* 16-50.

faalsche en Nederrijnsche Kreitsen, gehoor verleend en gereedelijk voldaan, mits zij zich verbond, om in alle deelen de muntverordeningen van het Heilige Rijk op te volgen.

Nadat de Gezanten der stad Nijmegen, als daartoe gemagtigd, dit namens hunne stad hadden beloofd en verzekerd, werden de muntmeester van Nijmegen, Derick Vleminck, en de waardijn dier stad, Johan Wijntgens, toegelaten om den eed af te leggen.

Van dit oogenblik af aan muntte derhalve de stad Nijmegen in verbond met de Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen. Hoe lang dit voortgeduurd hebbe, is mij tot dus verre niet gebleken; evenwel stellig nog tot in 1577, zoo als het jaartal op het muntje van den heer STRICKER uitwijst. —

In hetzelfde procesverbaal van dien, in October 1567 te Keulen gehouden, muntproefdag wordt gezegd, dat de drie steden *Deventer*, *Kampen* en *Zwolle*, even als Nijmegen, de bewijzen hadden overgelegd, dat zij door den Keizer ontheven waren geworden van de, ook tegen haar uitgesprokene, schorsing van haar muntregt, en dat ook zij verzocht hadden, aangenomen te worden tot Muntleden van de Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen. Voorts, dat dit haar verzoek werd ingewilligd op dezelfde voorwaarde als aan de stad Nijmegen, en dat daarna de drie muntmeesters van die steden (hunne namen echter worden niet vermeld) ook tot het doen van den eed werden toegelaten; terwijl, wordt er bijgevoegd, aangezien het die drie steden voorshands aan waardijnen ontbreekt, deze later den eed zouden moeten komen afleggen.

Nog wordt in datzelfde procesverbaal gezegd, dat de muntbussen, welke op dien muntproefdag werden onderzocht, waren: ééne Guliksche, twee Luiksche, ééne Stabelsche, ééne Keulsche, ééne Antwerpsche, ééne Nijmeegsche, ééne Dordsche, ééne Brugsche, ééne Maastrichtsche en ééne Hasseltsche.

En in het Reces van den muntproefdag dierzelfde kreitsen, binnen Keulen gehouden in Mei 1568 (andere Recessen heb ik niet gevonden), vind ik aangeteekend, dat de

geen nog niet verbroken was geworden, zooveel mogelijk gespaard, de los liggende stukken weggeruimd, en zoodoende, voor zoo ver de beperkte ruimte van den gegraven kuil dit toeliet, een gedeelte van eenen dubbelen vloer ontbloot, welke tot een niet onaanzienlijk gebouw schijnt behoord te hebben. De boven-vloer werd gedragen door muurtjes van ongeveer 3 voet hoog, die bovenaan eenigzins breeder uitgebouwd waren, zoo dat zij in doorsnede de gedaante van pilasters met eenvoudige kapiteelen vertoonen; zij staan omtrent eenen voet van elkander, en dragen sporen van vuur, dat in die tusschenruimte gestookt was geworden. In de onmiddellijke nabijheid had men eenen tweeden, doch minder diepen, kuil geschoten, en daardoor de zekerheid erlangd, dat de vloer zich naar die zijde verder uitstrekte. Onder de tegels, die door de omwonende arbeiders tot het leggen van vloeren gebruikt worden, waren er zeer vele met legioen-merken, door de herdersjongens aldaar niet oneigenaardig *lettersteenen* genoemd; een aantal vond ik zelf rondom den kuil verspreid, die allen het bekende opschrift VEX. EX. GER. droegen; op een stuk van eene holle pan waren de laatste letters van een consulair opschrift overgebleven; omtrent het vinden van andere voorwerpen kwam niets naders tot mijne kennis.

Het is te bejammeren, dat de vrij digt met boomen begroeide grond tegen eene geregelde nagraving bijna onoverkomelijke beletselen in den weg stelt. De eigenaar geeft gereedelijk zijne toestemming tot het uithalen der steenen, doch stelt natuurlijk tot voorwaarde, dat de wortels der boomen onaangeroerd blijven. Zekerlijk zoude anders eene geregelde opdelving tot belangrijke uitkomsten leiden, op eene plek, die al het aanzien heeft van in vroegere tijden met eene menigte woningen of gebouwen bezet geweest te zijn, en die in zoovele heuveltjes de plaatsen schijnt aan te wijzen, waar de bouwvallen dier woningen zich onder den later opgehoogden grond verschuilen. Van deze plaats verder een weinig links af voortwandelende, komt men, altijd tusschen een aantal fragmenten van Romeinsche tegels, weder-

om uit op het gedeelte van de Kleefsche baan, dat meer bepaald onder den naam van *Holtdoorn*, *Hollen Doorn*, eigentlijk *Holtdeurn* bekend is, en waar voor eenige jaren nog belangrijke overblijfsels van Romeinsche gebouwen te voorschijn zijn gekomen (*).

Onder de legioen-steenen in den omtrek van Nijmegen gevonden, en waarmede de verzameling van den heer GUYOT in den laatsten tijd verrijkt is geworden, is vooral merkwaardig een fragment met het opschrift TRANSRHENANA, *het Overrijnsche legioen*, met lettervormen, die tot de 4e eeuw onzer jaartelling schijnen te behooren.

Zalt-Bommel, Julij 1844.

Dr. C. LEEMANS.

(*) Zie onder anderen L. J. F. JANSSEN, *Beschreibung eines Römischen Ziegels*, Leyd. 1841.

VEREERINGEN.

Also Dr. Lambert Goris, Sijndicus der stadt Nymegen, eenige jaeren herwarts die moeyten heeft aengenomen, commentarien te maeken opt gereformeerde Landtrecht van Veluwe ende Veluwenzoom, ende deselve tegenwoordich in den druck doen vuytgeven ende aen dese Landtschap te dediceren ende te presenteren; is denselven in teycken van danckbaerheyt daer over in eene vereeringe toegelecht de somma van een duysent gulden.

Landdags-Reces van Gelderland, 28 Julij 1645.

Betaelt aen Do. Johanni Smetio, Bedienaer des H. Evangelii, de somma van een hondert en vijftich guldens, denselven, voor gedaene diensten aen de stadt mits het uijtgeven van seecker Boeck, geïntituleert Oppidum Batavorum sive Neomagum (*), jaerlicx, sijn ende sijner huijsfrouwe, levenlanck respective, tot vereerongh toegeleijdt. Verschenen den 27 Novembris 1645, bij ordonantie ende quitantie . . . . . . IcL gulden.

Uit het Rekenboek, over de jaren 1638 tot 1645, der door de stad Nijmegen aanvaarde S. Jansgoederen, fol. 196.

Ter Vergadering verlesen sijnde eene missive geaddresseerd aen de Burggraaff door Johan Schrassert, Secretaris der stad Harderwijk, waerbij was sendende sijn Codex Gelro-Zutphanicus, met een Dedicatië voor hetselve aen Haer Edele Mogende, is hierop gedelibereert zijnde, goedgevonden ende verstaen, te vereeren aen den Suppliant uyt consideratie van de moeiten door hem suppliant genomen in het stellen van dat sijn werk, en voor de Dedicatie, eene somma van drie hondert Rijksdaalders te betalen bij de Rekenkamer deser provintie.

Landdags-Reces van Gelderland, 16 October 1739.

(*) Te Amsterdam in 1645 uitgegeven bij JOH. BLAEU. De opdragt is gedagteekend den $\frac{12}{22}$ October 1644.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

1.) *Romeinsche Oudheden te Rossem, in den Zalt-Boemelerwaard, beschreven door Dr.* CONRADUS LEEMANS, *Directeur van het Museum van Oudheden te Leyden.* (*Met* 2 *kaarten en* 16 *platen in* 4o.) Leyden, H. W. Hazenberg & Comp. 1842. Gr. Oct. XVIII en 188 Bladz.

Dat de grond in de nabijheid van Rossem overblijfselen bevat uit den tijd van het verblijf der Romeinen hier te lande, was sinds lang uit de berigten van wijlen den Hoogl. REUVENS (in het door hem, gezamenlijk met den sedert mede overledenen N. VAN WESTENDORP, uitgegeven tijdschrift *Antiquiteiten*, deel III. bl. 134 en 135) genoeg bekend. Het aantal gevonden voorwerpen werd van tijd tot tijd vermeerderd, hetzij die ontbloot en losgespoeld werden door de golven van den meer en meer landwaarts indringenden stroom, hetzij opzettelijke opdelvingen werden bewerkstelligd. Tot dus ver intusschen bleef het verlangen naar eene wetenschappelijke beschrijving dier stukken nog onvoldaan. Bij het werk, dat wij hier aankondigen, wordt door den heer L. hierin voorzien. Maar hij geeft meer, dan eene bloote beschrijving: om deze aan het doel te doen beantwoorden, begreep hij teregt, vooraf in een onderzoek te moeten treden naar diegene der ons bekende Romeinsche plaatsen, welker ligging met die van Rossem overeen kon komen, en hiertoe werd weder een onderzoek naar den vroegeren loop der hoofdrivieren en der langs deze aangelegde Romeinsche wegen, in verband met de geschiedenis der Romeinsche leger- en bezettingsplaatsen, vereischt.

Deze vóór-arbeid (indien wij het zóó noemen mogen) beslaat de 78 eerste bladzijden van het vóór ons liggende werk. — De S. begint met het verzamelen van al de plaatsen

der Ouden, van af CAESAR tot op DIO CASSIUS en de verspreide berigten uit den tijd der latere Keizers, welke aangaande den *loop van den Rijn en zijne drie takken* eenig licht verspreiden. Hij ziet (even als vroeger de geleerde VAN SPAEN, in zijne *Inleid. tot de Geschiedenis van Gelderland*, deel III.) in de *moles* van Civilis eenen dam, gelegd in de Waal, ter plaatse waar deze tak zich van den hoofdstroom afscheidde, en waardoor dezelve verlamde en bijna uitdroogde, tot dat Claudius Civilis, omstreeks het jaar 70, dien dam deed slechten, zoo dat, van toen af, het water weder met een sterk verval in de Waal en naar den Gallischen oever stroomde. Hierdoor onder anderen wordt het duidelijk, hoe sommigen der Ouden aan den Rijn slechts twee armen kunnen toekennen, terwijl anderen van een drietal spreken. Van dezelfde en andere opmerkingen bedient zich onze S. ook, om de gronden te wederleggen, op welke Dr. WESTENDORP beweerde, dat het niet waarschijnlijk is, althans uit de berigten der Ouden niet blijkt, dat men den Nieuwen-IJssel voor de door Drusus gegravene gracht moet houden, door welke Romeinsche vloten uit den Rijn naar den Oceaan gestevend zouden zijn. — Gelijk den vroegeren loop van den Rijn, zoo beschouwt hij vervolgens dien *van de Maas*, en komt wijders, door vergelijking der berigten van TACITUS en DIO CASSIUS, ten aanzien der *gracht van Corbulo*, tot het besluit, dat wij deze zeer waarschijnlijk in de vaart, die van Vlaardingen over Delft naar Leyden loopt, te zoeken hebben. — Tot het overzigt van de *Romeinsche hoofdwegen* hier te lande legt de S. de *Kaart van Peutinger* ten grondslag, maar treedt daartoe vooraf in een kritisch onderzoek tot waardering der mate van vertrouwen, welke men op de echtheid en naauwkeurigheid van dat stuk stellen mag. Het blijkt uit dit onderzoek, door platen opgehelderd, dat op die kaart, voor zoo ver zij op ons land betrekking heeft, alleen de Maas en de Rijn (d. i. slechts de middel- of hoofdarm der laatstgenoemde rivier) kan voorkomen, zoodat, daar de Waal in de eerste eeuw onzer jaartelling slechts een geringe stroom zal geweest zijn, de weg, welke eigenlijk van Nijmegen (*Noviomagum*) langs den linker oever van de Waal (eerst

ad duodecimum, van daar op *Grinnes*) liep, op die kaart voorgesteld wordt, als langs den regter oever van de Maas te loopen. De S. gaat vervolgens over tot eene afzonderlijke beschouwing der beide wegen (de Rijn- en de Maas-weg) en deelt, bij de opmerking, dat, zoo wel aan den eenen als aan den anderen weg, één naam en één afstandsgetal door den lateren afteekenaar der kaart niet aangeteekend is geworden, eene en andere vooronderstelling mede, naar welke dat gebrekkige zoude kunnen verbeterd en aangevuld worden, en welke vooronderstellingen dan, gevoegd bij de zekerheid, dat weleer te Rossem eene Romeinsche sterkte is geweest, eenige waarschijnlijkheid geven aan de gissing, dat men dáár het *Grinnes* der Ouden te zoeken hebbe. — Trouwens, op eene uiterwaard of eene kleine strook onbedijkt land, oostwaarts van Rossem, tusschen dat dorp en het fort Nieuw S. Andries, waar in de middeleeuwen een klooster stond, dat door Prins Maurits, waarschijnlijk in 1599, platgeschoten werd en op welks grondslagen hij verschansingen tegen de Spanjaarden aanlegde, worden nog heden grondslagen van middeleeuwsche gebouwen en steenhoopen gevonden, en tusschen de brokken van middeleeuwsche baksteenen woelt daar de rivier, uit lageren grondslag, eene menigte voorwerpen op, die van het vroeger aanwezen aldaar van Romeinsche gebouwen getuigen. Om nu, alvorens tot de beschrijving dier voorwerpen over te gaan, eenigermate den tijd te bepalen, wanneer die sterkte aangelegd en wanneer zij verlaten is geworden, geeft de S. nog eene *korte geschiedenis van de vestiging der Romeinen hier te lande, en van hunne ondernemingen tot uitbreiding van hun gebied.* Wij kunnen hieruit alleen aanteekenen, dat de S., door het *Oppidum Batavorum*, welke stad, naar de bekende plaats van TACITUS (*Hist.* V. 19), door Civilis, na het voor hem ongelukkig gevecht bij Vetera, zou verbrand zijn, *Nijmegen* verstaat, en het gevoelen van SCHAYES (in zijn werk *les Pays-bas avant et durant la domination Romaine*) ten dezen aanzien grondig wederlegt. Volgens onzen S. zou Civilis tevens den boven reeds door ons vermelden dam van Drusus hebben doorgestoken, om, over

de nu diepere Waal op het eiland geweken, zich tegen oogenblikkelijke vervolging door de Romeinen te verzekeren, maar vervolgens over den Rijn getrokken zijn, om nieuwe hulpbenden te erlangen; een gedeelte der Romeinsche magt zou inmiddels bij Vetera op den regter Rijnoever overgegaan, vervolgens, beneden de scheiding van Rijn en Waal, over de dáár nu gedeeltelijk afgetapte rivier getrokken en in het eiland gevallen zijn, om *Arenacum* en *Batavodurum* te bezetten; terwijl Cerialis zelf, met zijne ruiterij, van Vetera, tusschen Waal en Maas benedenwaarts trekkende, *Grinnes* en *Vada* (welke plaatsen in elkanders nabijheid op den linker oever der eerstgenoemde of op den regter der laatstgenoemde rivier moeten gezocht worden) zal bezet hebben. Wij vermelden dit éene punt te liever, omdat de bepaling van de ligging der vier genoemde plaatsen altijd geoordeeld is, aan groote moeijelijkheden onderhevig te zijn; omdat het, voor zoo ver wij weten, aan geen bepaald onderzoek werd onderworpen, sedert de heer VAN SPAEN (t. a. pl.) dezelve allen buiten het eiland op den regter Rijn-oever (in Arnhem, Wageningen, Reenen en Duurstede) meende te vinden, en omdat de menigte der in den jongsten tijd te Rossem gevonden voorwerpen meerdere waarschijnlijkheid bijzetten aan het vermoeden, dat dáár *Grinnes* lag en alzoo ook *Vada*, niet ver van daar, aan denzelfden oever der rivier.

Over de te Rossem gevonden *voorwerpen* sprekende, onderscheidt de S. die in: voorwerpen *in gebakken aarde*; voorwerpen *in metaal*, *been*, *steen* enz.; voorwerpen *van lateren tijd*, en *Romeinsche munten*. Onder de eerste merken wij op tegels met indruksels van dierenpooten, ook met de merken van het 10e legioen; voorts stukken van kruiken, potten en schotels, waaronder sommige met merken; vele schotels, schalen, koppen en kommen van rood aardewerk (*terra sigillata*), waaronder met verschillende versierselen, hetzij in afzonderlijke beelden of in groepen, goden, genieën, Bacchische personen, voorvallen uit de mythen- en heldengeschiedenis, of uit het openbaar en huisselijk leven voorstellende, ook bloemen, bladeren en diergelijke. Onder de tweede soort merken wij op eene

bijl, spijkers, gespen, haken, ringen, een gesneden steen in agaat enz. De voorwerpen van lateren tijd zijn: eene nagebootste camée met een vrouwenhoofdje, een bronzen haak, een spinsteentje. De Romeinsche munten beginnen met den tijd van Augustus en loopen tot na Konstantijn den Groote; de meeste zijn van Trajanus en de Antonijnen. Van deze munten, ten getale van 233, vermeldt de S. alleen het metaal, de opschriften en de beelden; van de overige voorwerpen geeft hij, op zestien platen, niet minder dan 251 wèl uitgevoerde afbeeldingen; hij vergelijkt dezelve met gelijksoortige stukken, te Arentsburg en elders gevonden, en neemt, bij de beschrijving daarvan, aanleiding tot uitweidingen van meer algemeen belang, als bij voorb. over de geschiedenis van het 10e legioen, de wijze van bereiding der Aretinische vazen, den verschillenden vorm waarin die voorkomen enz.

Eindelijk vinden wij hier nog, als *Bijlagen* (bl. 147—152), eene taalkundige uitweiding over de namen *Grinnes* en *Rossem*, en eene opgave van de namen der personen, in wier bezit zich de beschrevene en afgebeelde voorwerpen bevinden; terwijl wij, onder de *aanteekeningen* en *aanhalingen* (bl. 153—179), den S. vooral dankbaar zijn voor die, waarin hij ons eene korte opgaaf doet van het gevoelen der voornaamste Schrijvers, aangaande de ligging der Romeinsche plaatsen in ons Vaderland, welke bij de Ouden, op de Kaart van Peutinger en in het *Reisboek van Antoninus* vermeld zijn.

Zoo men immer hoop mogt voeden, dat eenmaal het grootsch ontwerp van den te vroeg ontslapenen REUVENS volvoerd en onze letterkunde met eene beschrijving van al de in en op onzen grond gevondene Romeinsche en Germaansche Oudheden en daarop gebouwde oude Aardrijkskunde van Nederland, verrijkt zal worden; dan mag men zulks voorzeker na het verschijnen van dit werk van den heer LEEMANS, dat daarvoor zoo rijke bouwstoffen bevat en in den Schrijver zoo veelzijdige kennis, naauwkeurig onderzoek en juist oordeel verraadt.

I. A. N.

2.) *Verhandeling over de oude wijze van Strafvordering in Gelderland, Holland en Zeeland, voornamelijk in de XIII. en XIV. eeuw, door Mr.* L. PH. C. VAN DEN BERGH. Te Leiden, bij S. en J. Luchtmans. 1842. Gr. Oct. 135 Bladz.

De S. klaagt teregt, dat ons tot nog toe eene goede Nederlandsche regtsgeschiedenis ontbreekt, en geeft nu, als voorloopige proeve, eene schets van de wijze van regtsvordering in strafzaken, zoo als die hier plaats greep, toen het Duitsche regt nog in volle kracht was. Hij bepaalt zich daartoe bij de drie op den tijtel genoemde provinciën, denkelijk, omdat voor deze de meeste bouwstoffen voorhanden zijn, en omdat veel, van hetgeen däár regtsgewoonte was, ook elders gold.

In acht hoofdstukken wordt het onderwerp afgehandeld, namelijk: 1.) de Geregtsplaats; 2.) de Geregtstijd; 3.) de te regt zittenden; 4.) de te regt staanden; 5.) Regtspleging op de Criminele Gerigten; 6.) Hofvaarten en Appèllen; 7.) Vrijplaatsen; 8) het regt van Gratie. — Bij de behandeling van elk dezer punten heeft de S., althans eenigermate, aangetoond, hoe de regtsgewoonten der 13e en 14e eeuw zich uit de Oud-Duitsche en Frankische wetten en uit de instellingen der Carolingers ontwikkeld hebben; doet voorts, op het gezag van oude handvesten, keuren en andere oorkonden uit de genoemde eeuwen, aanwijzing van de toen in deze landen bestaande gebruiken, en heldert vaak onze oude regtsgewoonten op, door vergelijking met die van andere streken. Het vijfde hoofdstuk, over de Regtspleging op de Criminele Gerigten, beslaat meer dan 70 bladzijden (bl. 48—121) en alzoo ruim de helft van het gansche werkje. De S. treedt hier in een onderzoek aangaande den oorsprong en den aard der zoogenoemde *stille waarheden* (hij houdt ze voor eene ontaarding van de *ongeboden* gerigten, hier ontstaan op soortgelijke wijze, als deze, volgens WIGAND, in Westfalen aan de Veemgerigten den oorsprong gegeven hebben, namelijk däärdoor dat de gemeente allengs van die *ongeboden* gerigten terug bleef); daarna treedt hij in verschillende bijzonderheden

aangaande de wijze van regtsvordering op die *stille waarheden* en bijzonder op de *openbare gerigten*, aantoonende, hoe daar gehandeld werd, wanneer er versche daad, bekentenis of blijkende schijn aanwezig was; en wel, eerst, bij de beschuldiging van moord; voorts ook bij die van *notmund* (vrouwenkracht), moordbrand, verwondingen, hoog verraad en gewapende opstand, roof en diefstal enz.; wijders, hoe de beschuldigden, wanneer die kenteekenen niet voorhanden waren, zich door geregtelijke eeden konden zuiveren, of hoe de beslissing der regtszaken aan Godsoordeelen onderworpen werd; eindelijk, hoe men schuldig verklaarde en veroordeelde, en tot welke straffen en boeten daarbij verwezen werd.

Wij meenen hiermede genoeg gezegd te hebben, om onze Lezers over den inhoud van dit werkje te doen oordeelen. Het sluit zich eenigermate aan de voortreffelijke *Verhandeling over den Oorsprong en de Historie der Vaderl. Rechten door* Mr. L. P. VAN DE SPIEGEL, die zich hoofdzakelijk tot het Burgerlijk Regt bepaalt en de geschiedenis daarvan niet verder, dan tot den tijd der eerste Hollandsche Graven, behandelt. Na zijnen tijd zijn de bronnen aanmerkelijk vermeerderd: de heer VAN DEN BERGH heeft daarvan, blijkens de veelvuldige aanhalingen, vlijtig gebruik gemaakt; ook ongedrukte stukken uit het Archief der stad Nijmegen hebben hem ten dienst gestaan. — Om onze oude regtsgewoonten door vergelijking met die van andere streken op te helderen, bedient hij zich vooral van GRIMM's *Deutsche Rechtsalterthümer*. Het werk van RAEPSAET, *Analyse de l'origine et des progrès des droits civils, politiques et religieux des Belges et Gaulois*, zou hem daartoe mede te stade hebben kunnen komen. Men vindt daar b. v. (liv. III. ch. IV. § 87) eene andere afleiding van het woord *vierschaar*, dan onze S. daarvan geeft (bl. 12). *Vierschaar* namelijk (zamengesteld uit *vir*, *gyrus*, een kring, en *scara*, eene rond gaande troep), waarvan de eerste lettergreep nog overgebleven is in ons *gieren* (men denke ook aan de *Girobanken*) en de tweede in het Eng. *shire* en in ons *legerscharen*, is eene omgaande regtbank, niet aan vaste plaatsen verbonden, overeenkomstig de oude gewoonte, naar welke de Koning of die hem

vertegenwoordigde, rondreisde om regt te doen: de leden van zoodanig geregt heetten *scariti* of *scara-manni*. — Nog iets: de S. spreekt (bl. 121 volgg.) van *hofvaarten*. Wij meenen, dat dit woord de bedoelde zaak niet uitdrukt en aan dezelve ligt een verkeerd denkbeeld doet hechten. Het waren *hoofdvaarten*, en de Schepenen, *die niet wijs en waren*, werden gezegd *te hoofde te varen* om vonnis te halen. Daarom staat er ook, bij voorb. in het stadregt van Wageningen van 1312 (*): » Volumus quod quando scabini » ibidem de aliquibus sententiis dandis dubitaverint, ipsas sen» tentias a scabinis nostris majoris civitatis nostrae in Insula Dei » quaerant, et quod ipsi sint *caput* ipsorum." Anderen moesten bij den Graaf zelven, als *hoofd*, als *hare hoofdplaats*, het vonnis halen. Later, als de Schepenen in twijfelachtige gevallen naar de toen ingestelde hoven verwezen werden, kwam, door verbastering, hiervoor het woord *hofvaart* in gebruik. Zie VAN HASSELT, *Arnh. Oudh.*, deel I. bl. 1, en verg. RAEPSAET, a. w. (ed. Gand 1824—1826) t. III. p. 203, 204.

De geachte S. zal ons gewis deze bedenkingen ten goede houden. Zij benemen niets aan de waardij van zijn werk, hetwelk inderdaad de verdienste bezit, van een onderwerp, dat tot hiertoe bij ons nog niet opzettelijk behandeld werd en, hoewel voor den hedendaagschen regtsgeleerde van gering belang, bij uitnemendheid geschikt is om tot eene juiste waardering van verschillende punten onzer vaderlandlandsche geschiedenis te leiden en die uit het juiste oogpunt te leeren beschouwen, in geregelde orde en grondig voorgedragen te hebben.

3.) Men verneemt, dat de heer L. J. F. JANSSEN zich tegenwoordig onledig houdt met een wetenschappelijk onderzoek van onze oudste schansen. Ten aanzien van die, welke zich bevindt in de nabijheid van het Uddelermeer op de Veluwe, hebben de nasporingen van dien geleerde reeds belangrijke uitkomsten opgeleverd. Onze Lezers zullen met genoegen vernemen, dat in het vervolg dezer bladen daarvan een verslag zal gegeven worden.

(*) NIJHOFF, *Gedenkw. uit de Gesch. van Gelderland*, deel I. *Oork.* No. 141. Zie ook No. 138—140 en 142—144.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

4.) *Oudheidkundige Mededeelingen van* L. J. F. JANSSEN, *Lit. Hum. Doct., Conservator bij het Museum van Oudheden te Leyden.* — I. *Met twee gekleurde platen.* — Te Leyden, bij S. en J. Luchtmans. 1842. Gr. Oct. 72 Bladz.

Omtrent de opdelvingen, in den jongsten tijd te Wijk-bij-Duurstede gedaan, zijn van tijd tot tijd, door middel van dagbladen en weekschriften, eenige berigten ter kennis van het publiek gekomen. Die berigten, hoe gebrekkig en onvolledig ook, konden niet anders, dan de belangstelling ten hoogste gaande maken. Reeds de oude vermaardheid der plaats en het gemis aan genoegzame bescheiden, waaruit hare lotgevallen in het licht gesteld kunnen worden, geeft aan die opgravingen een groot gewigt, en de belangstelling in dezelve wordt verhoogd, door de opmerking van de aanzienlijke hoeveelheid der opgedolven voorwerpen en van de omstandigheid, dat deze van geheel verschillende tijden en volkeren afkomstig zijn. De heer J., wèl beseffende, dat de tijd nog niet gekomen is, om een behoorlijk ontwikkeld verslag van de gevonden schatten te geven, en dat, eerst na voortgezet plaatselijk onderzoek, na veelzijdige vergelijking der voorwerpen, na ontvangen ophelderingen van allerlei aard, de volledige uitkomsten kunnen medegedeeld worden, meende nogtans, door een voorloopig, algemeen overzigt, aan het algemeen verlangen te moeten voldoen, en wijdt alzoo het vóór ons liggende eerste stukje zijner *Mededeelingen* aan *oudheidkundige aanteekeningen over de opdelvingen te Wijk-bij-Duurstede.*

Vooraf geeft hij eene korte beschrijving van de plaats, waar de oudheden gevonden zijn. Het is een akkerveld, groot 11 bunder, westwaarts van Wijk, digt bij de grachten der stad eenen aanvang nemende, zich in langwerpige gedaante van het zuiden naar het noorden uitstrekkende, in het midden hooger en dáár in de lengte door een' ouden weg, die den naam van *Hoogstraat* draagt, doorsneden. Ten oosten is het begrensd door eene oude bedding van den Rijn; de bouwvallen van het kasteel Duurstede liggen een paar minuten wsstwaarts van het bedoelde veld. — Vooral sedert het jaar 1838 werden daar, door arme lieden, beenderen in groote hoeveelheid opgegraven (van December 1841 tot Februarij 1842 niet minder dan 18,000 mud.) De Schrijver vermeldt de namen van den heer J. VAN DER VEUR, Predikant te Zoelmond, en van den heer Staatsraad Mr. P. A. BRUGMANS, als die vooral gewaakt hebben, dat de voorwerpen, bij deze ongeregelde opdelvingen aan het licht gebragt, niet allen verloren gegaan zijn, maar een groot deel daarvan verzameld en in het Museum overgebragt is.

Na deze algemeene opmerkingen, volgt (bl. 12 — 48) eene opgaaf der voorwerpen, geordend naar derzelver vorm of bestemming, als: 1.) *Beeldjes.* Hieronder eene staande Minerva van koper, ruw bewerkt, van Romeinsch karakter, hoog 0.08 el; voorts beeldjes van pijpaarde, tamelijk ruw; een vrouwenbeeld van albast, hoog 0.38 el, met symbolische voorstellingen, denkelijk van de vier werelddeelen. 2.) *Amuletten* (?) Twee punten van hertenhorens, lang 0.09 en 0.113 el. 3.) *Kleeding en toilet.* Haarnaalden en spelden; koralen van gebakken aarde, steen, glas en paste; ringen van goud, zilver, koper en ijzer; knopen; fragmenten van kammen van been. 4.) *Huisraad.* Vazen van aarde, meer en minder grof, van verschillende gedaante en bestemming, met allerhande versierselen, deels ruw bewerkt, deels fijn op de schijf gedraaid, deels bij het vuur gedroogd, deels hard gebakken, deels dof, deels dik verglaasd; van afkomst deels oud-Germaansch, deels Romeinsch, deels Frankisch en Noormansch, deels mid-

deleeuwsch. Voorts: een glazen reukfleschje, lepels, vorken, messen, scharen, slijpsteenen, fragmenten van ketens, mortieren van kalksteen, meer dan tachtig stuks sleutels, waaronder tien van koper, fragmenten van sloten enz. 5.) *Handwerken*, *bedrijven*, *kunsten*. Naai- en knoopnaalden; ploegscharen en ander akkergereedschap; hoefijzers, stijgbeugels, sporen; hamertjes, aambeelden, boren en ander timmer- en smidsgereedschap; stukken van weegschalen; gewigten, toetssteenen; slingersteenen van graniet en andere; fragmenten van ijzeren lansen, van sabels en dolken; meer dan twintig ijzeren bijlen; schijven van gebakken aarde; griffels enz. enz. 6.) *Tegels* met legioenmerken. 7.) *Munten*. Eene Celtische; Romeinsche, van Antonius tot op Sept. Severus; Frankische, van Pipijn tot op Karel II; middeleeuwsche en andere tot op de helft der 17e eeuw. 8.) *Beenderen*, vooral van menschen, herten, paarden, zwijnen, hanen. 9.) Enkele *versteeningen*. 10.) *Steensoorten*, waaronder eene menigte barnsteen.

Twee platen bevatten de gekleurde afbeelding van 51 verschillende voorwerpen, meest in natuurlijke grootte voorgesteld en op bladz. 42 tot 71 nader verklaard.

Na het in 't licht verschijnen van dit werkje, worden de opdelvingen te Wijk-bij-Duurstede, op last der Regering, onder het onmiddellijk toezigt van den heer JANSSEN geregeld voortgezet. Een voorloopig berigt daaromtrent wordt gevonden in de *Nederl. Staatscourant* van den 31 December 1842 en in den *Algem. Konst- en Letterbode* voor 1843 No. 4. De latere ontgravingen op onderscheidene plaatsen, bijzonder in de Hoogstraat zelve, hebben de overtuiging gevestigd, dat de meeste en voornaamste der gevonden voorwerpen van Frankischen oorsprong zijn, vooral uit den tijd der rijksverdeelingen, meer bijzonder uit dien van Lodewijk den Vrome. Ook het gedeelte eener bestrating, vroeger bij gissing als Romeinsch opgegeven, is bij nader onderzoek gebleken, mede van Frankische afkomst te zijn. Trouwens in de Hoogstraat, en meer oostelijk van dezelve, heeft men, op eene

diepte, aanmerkelijker dan die op welke de steenen straat ontdekt is, in en onder eene laag van harde, gebrande of sterk gedroogde leemaarde, hoedanige ook onder die straat zelve ontdekt is, meerdere Karolingische munten gevonden. — Wij vernemen, dat het *tweede stukje* dezer *Oudheidkundige Mededeelingen* hoofdzakelijk zal toegewijd zijn aan een verslag dezer voortgezette onderzoekingen en aan eene wetenschappelijke beschouwing der uitkomsten, welke dezelve hebben opgeleverd.

5.) *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, oder des Erzstifts Cöln, der Furstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden. Aus den Quellen in dem Königlichen Provincial-Archiv zu Düsseldorf und in den Kirchen- und Stadt-Archiven der Provinz, vollständig und erläutert, mit* 23 *Registern und Siegel-Abbildungen herausgegeben von* THEOD. JOS. LACOMBLET, *Königl. Preuss. Archivrathe und Bibliothekar. Erster Band (in zwei Abtheilungen) von dem Jahr* 779 *bis* 1200 *einschliesslich.* Dusseldorf, 1840. Gr. Quarto. XII en 434 Bladz.

Met regt wordt, door eenen Hoogduitschen beoordeelaar (*), deze verzameling van Oorkonden eene der voortreffelijkste werken genoemd, welke men in dit vak van letterkunde kan aanwijzen; uit den tijtel blijkt, dat de inhoud zich ook over een gedeelte van ons vaderland uitstrekt: het een en het ander noopt ons, er de aandacht onzer Lezers op te vestigen. De heer LACOMBLET, reeds door vroegere historische schriften bekend (§), geeft, in een voorberigt, verslag van de lotgevallen der Archieven, die thans

(*) LEOP. VAN LEDEBUR, in zijn *Repertorium der historischen Literatur für Deutschland seit dem Jahre* 1840.

(§) Onder anderen zijn *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, 1e und 2e Heft. Dusseldorf 1831 u. 1832.

in het Provinciaal Archief te Dusseldorf vereenigd zijn. Onder dezelve bekleeden die van Gulik en Berg, van Kleef en Mark eene voorname plaats, en deze zijn, gelijk die van een aantal geestelijke stichtingen, onder de lotverwisselingen, in welke zij, nevens de landen uit welke zij oorspronkelijk waren, sedert het laatste vierde gedeelte der voorgaande eeuw, gedeeld hebben, in ongeschonden toestand bewaard gebleven. Daarna wordt gesproken van de, deels ongedrukte, deels uitgegevene verzamelingen van GELENIUS, REDINGHOVEN, KREMER, MARTENE & DURAND, BONDAM, VAN SPAEN, GÜNTHER en anderen, en verklaart de Schrijver de redenen, om welke hij, althans voor het vroegere tijdvak, in dit deel behandeld, van de door genoemde geleerden reeds uitgegevene oorkonden niet slechts de inhoudsopgave, maar den ganschen tekst en die verbeterd, in tijdrekenkundige orde met de nog onuitgegevene, heeft laten drukken. Eindelijk geeft hij eene beschrijving der Chartulariën, van welke hij zich, voor zoodanige oorkonden, van welke de oorspronkelijke niet voorhanden waren, tot de uitgave bediend heeft.

Uit het op den tijtel vermelde tijdvak vinden wij hier een aantal van 570 oorkonden. Men gevoelt ligt, dat daarvan een betrekkelijk gering aantal ons vaderland, bepaaldelijk dat gedeelte van hetzelve, wat op den tijtel genoemd wordt (Gelderland), betreft. Onder deze telden wij er 17, welke ook in BONDAMS *Charterboek*, meest uit LEIBNITII *Script. Rer. Brunswic.*, of ook uit de werken van MIRAEUS, PONTANUS, MARTENE & DURAND, MATTHAEUS en DUMBAR afgedrukt zijn, maar hier met verbeterden tekst aangetroffen worden. Onder die verbeterden merkten wij inzonderheid op de brieven van 855 (zonder dagteekening), van den 29 Junij 968, den 3 Augustus 970, den 4 December 973, den 18 December 996 (bij BONDAM gebragt op den 18 Mei 997) en den 10 April 1129, allen, uitgezonderd de eerste, betrekking hebbende op de schenking van Urk en van goederen in Nardincland en in Hameland aan de abdij te Elten door Graaf Wichman, en de aanspraak later daarop gemaakt door diens dochter Adela en haren echtgenoot

Balderik, allen onder anderen hoogst belangrijk om de eigennamen van een groot aantal plaatsen, daarin voorkomende en tot opheldering strekkende aangaande de ligging en den omvang der gouwen en graafschappen (*). BONDAM kon van deze stukken slechts zeer gebrekkige uitgaven volgen; LACOMBLET mogt tot zijne uitgave een notarieel transumpt van het 1480 ten grondslag leggen, en, bij het bloote inzien, bemerkt men, hoe zeer de tekst hierbij gewonnen heeft en hoe een aantal namen, omtrent welker lezing de eerstgenoemde Schrijver onzeker was, naar deze verbeterde lezing geenen twijfel aangaande den tegenwoordigen naam en de ligging der daarbij bedoelde plaatsen overlaten.

Onder die charters, welke op een gedeelte van ons vaderland of de Voorvorsten betrekking hebben, en, voor zoo ver wij kunnen nagaan, tot dus verre nog onuitgegeven waren, teekenden wij de volgende op:

No. 79. Koning Zwentebold schenkt aan de abdij Chevremont zekere goederen *in pago Battauui in comitatu Dodonis in uilla Haravva* (Herwen), welke aan hem door graaf Folebert waren afgestaan. 897, den 11 Julij.

No. 139. Graaf Balderik en zijne gemalin Adela schenken aan de abdij Deuts hunne drie *curtes Altinge*, *Villepo* en *Reinwigh*. 1003, den 1 April.

No. 148. Heribert Aartsbisschop van Keulen geeft aan de abdij Deuts de kerk te *Sethone* (Setten), *in pago qui vulgo dicitur Betuam*, welke aan hem door graaf Balderik en diens gemalin Adela geschonken waren. 1015, den 17 Julij.

(*) De Schrijver, op den brief van den 29 Junij 968 in eene noot (bl. 66) de bekende bijzonderheid herinnerende, dat de abdij van Elten in 1280 ten behoeve van Floris Graaf van Holland afstand deed van Naardingerland voor eene jaarlijksche erfrente van 25 pond Utr. denarien, voegt daar het volgende bij: » Der oft rückständig gebliebene Canon ward zuletzt durch einen Beschlusz der Räthe der Staaten von Holland und Westfriesland vom 10 November 1735 wieder geordnet; es heiszt darin, dasz der Canon wegen der von dem Stift in Erbpacht erhaltenen Stadt Naerden in dem Gooyland zu entrichten sey.''

dien ten gevolge voor hem in zijne vete met zijne moeder Margaretha verrigt heeft, is niet opgeteekend. In het volgende jaar (1354) stierf hij, zonder opvolgers na te laten, en nu viel Ammerzode, bij broederdeeling, aan Johan van Herlar Heer van Ameide ten deel, die het zijnen jongsten broeder, Arnold of Arend van Herlar, in leen gaf. Arnolds eenige dochter huwde met Arend Heer van Hoemen en Midlar, die in 1384 en 1386 als heer van Ammerzode voorkomt (*). Deze laatste was een dapper krijgsheld. Daar hij echter, in den oorlog tusschen zijnen leenheer, den Hertog van Gelder, en Johanna van Braband, de partij der laatste had gekozen, werd zijn slot, reeds bij de uitbarsting van den krijg, door den eersten ingenomen en verbeurd verklaard. Ofschoon Arend later de gunst van zijnen leenheer herwon (§), werd hem Ammerzode echter niet terug gegeven, maar, nadat Gerit van Bruchem, die er, als van het geslacht van Hoemen, aanspraak op maakte, van zijn regt had afgestaan, is het door den Hertog, gedurende zijne afwezigheid buiten 's lands, aan Godert van Stramprade, zijnen oversten rentmeester, ter bewaring gegeven (†). Ook zijn zoon Guyart van Hoemen, Burggraaf van Odekerken, komt niet als Heer van Ammerzode voor. Alleen blijkt uit het archief te Vilvorden (**), dat hij zich met Antoni van

dienstbaarheid, MATTHAEUS, *de jure Gladii*, p. 367; *de Nobilit.*, lib. IV. c. 25. p. 1095; *Analect.*, t. IV p. 385; VAN DE WALL, *Privil. van Dordrecht*, deel I. bl. 136, 137, 198; IDSINGA, *Staatsr. der Vereenigde Nederlanden*, deel II. bl. 153 volg.; VAN MIERIS, *Charterb.*, deel II. bl. 76. 797; deel IV. bl 237.

(*) NIJHOFF, t. a. p. deel III. bl. 114 en 182; VAN MIERIS, *Charterboek*, deel III. bl. 452; VAN SPAEN, t. a. p.

(§) NIJHOFF, t. a. p. deel III. bl. 205, 206; VAN DER AA, t. a. p. (*s*)

(†) NIJHOFF, t. a. p. deel III. bl. 178, 182.

(**) VAN SPAEN, t. a. p.

Bourgondië, Ruwaard van Braband, over de schade; die zijn vader in den Gelderschen oorlog geleden had, ten opzigte van een mansleen van 200 oude schilden 's jaars, die hij, als Heer van Ammerzode, van den Hertog plagt te houden, verdragen heeft. Volgens PONTANUS en SLICHTENHORST vermaakte Hertog Willem, bij uitersten wil, aan zijn' bastaard Johan, *het slot en gerechte van Amerzode, beyde bij wijlen Arndt van Hoemen bezeeten, mids dat gemelte heerlijkheden, bij onstentenis van kinderen, aan des Hertogs erven zouden vervallen, die ze voor* 1000 *Rijnsse guldens weder moghten inlossen en t allen tijden des noods tot haer gebruijck doen openen* (*).

Het blijkt niet, dat Johan met die heerlijkheid beleend werd. Waarschijnlijk heeft hij zich met zijn' oom te dien aanzien verdragen, wijl wij niet kunnen gelooven, dat Reinald, *die in aert en inborst vredigh was, zoodat hij eerst niemand gaerne soude verkort hebben ofte op de teenen getreeden* (§), den uitersten wil van zijnen broeder Willem niet zoude geëerbiedigd hebben. Volgens VAN SPAEN, zou Johan Steck, Heer van Beeck, Ammerzode, of wel de eischen er op, van het geslacht Hoemen geërfd hebben. Uit eenen door NIJHOFF medegedeelden brief, blijkt echter, dat deze heerlijkheid den 10 Februarij 1405, bij ruiling, aan dezen edelman werd overgedragen, maar dat deze, den 2 October 1412, haar wederom, tegen betaling eener zekere som, aan den Hertog van Gelre opdroeg (†). In een' anderen brief van datzelfde jaar, waarbij hij al zijn goed te Loet in den Duffelt aan Heer Henrik van Appeltern, Ridder, verkoopt, noemt hij zich nog *Heer van Amersoijen*, en na zijnen dood liet zijne eenige dochter Meralda, gehuwd met Goossen Heer van Rossem, zich

(*) PONTANUS, p. 350; SLICHTENHORST, bl. 174.
(§) SLICHTENHORST, bl. 176.
(†) VAN DER AA t. a. p. (*v*)

» *Vp dese naervolgende Interrogatoiren te hooren*
» *ende examineren Bailliu, Burchmeestere ende*
» *Schepenen der stede van Audenaarde:"*

» Eerst, waeromme zij ghedoocht hebben de predicatien van de sectarissen ontrent der stede van Audenaerde; waeromme zij de zelve niet belet en hebben, ende wat debvoir zij daer toe ghedaen hebben? — Of zij anzocht hebben, ter dier causen, d'assistentie van den neeringen ende gulden van der stede van Audenaerde, ende wat zij daerup gheandwoordt hebben?"

» 2o. Waeromme zij niet belet en hebben tbreken van den beelden, sacramenthuusen ende andere cieraigen binnen den kercken van Audenaerde, ende wat debvoir zij daertoe gedaen hebben. — Oick of zij daertoe anzocht hebben d'assistentie van den neeringhen ende gul-debroeders, ende wat zij daerup gheantwoordt hebben?"

» 3o. Waeromme zij ghedoocht hebben den sectarissen oft de ghuene van der nieuwe religie, t'edifieren ofte te maeckene eenen tempel, ontrent de poorte deser stede van Audenaerde voorseit; waeromme zij tzelve niet belet en hebben, ende wat debvoir zij daertoe ghedaen hebben?"

» 4o. Wat correctie zij ghedaen hebben van de brekers van den beelden, ende van de principaelste fauteurs van der predicatien ende ministers enz."

» Hierup zullen de voorseide van der Wet huerlieder andwoorde gheven, by ghescrifte, ende tzelve doen teeckenen by huerlieder greffier; exhiberende alzulcke bewijzen, informatien ende ander bescheedt, als zy hebben thuerlieder excusie dienende."

De Regeerders van Oudenaarde beijverden zich, deze vragen op het naauwkeurigst te beantwoorden. Reeds gedurende de onlusten hadden zij, uit voorzorg, van alles, wat er aanmerkelijks voorviel, aanteekening gehouden. Nu deden zij nog een groot aantal der deftigste burgers ten raadhuize dagvaarden, om aangaande de gebeurtenissen, waarvan zij oor- en ooggetuigen geweest waren, kondschap af te leggen. Uit het een en ander werd, voornamelijk

door de pen van den bekwamen Pensionaris De Vulder, eene Memorie zamengesteld, welke, met die kondschappen, met geautentiseerde afschriften der gevoerde briefwisselingen en met andere bewijsstukken, aan de genoemde Commissarissen, bij hun bezoek van de stad op den 17 October, ter hand gesteld werd.[1] Door een zeldzaam toeval is die Memorie met hare Bijlagen aan de vernielende stormen van latere tijden ontkomen en onlangs uitgegeven, onder den tijtel van: *Mémoire justificatif du Magistrat d'Audenarde, sur les troubles arrivés en cette ville*, en 1566, *avec de nombreuses pièces à l'appui; publié d'après les documents originaux, conservés aux Archives d'Audenarde par* D. J. VAN DER MEERSCH D. M. *Suivi de Recherches historiques sur l'origine maternelle de Marguerite de Parme, née à Audenarde*, en 1522, *par le même*. Gand 1842. Gr. Oct. xxxix et 211 pag.

Voor een uittreksel zijn deze stukken niet vatbaar. Uit de opgegeven vraagpunten laat zich ligtelijk opmaken, van hoeveel geschiedkundig belang de beantwoording moet zijn. Wij teekenen er alleen uit op, dat, gelijk elders, zoo ook hier, de stoutmoedigheid van de predikers der nieuwe leer en van hunne volgelingen toenam, naar mate de terugwerking meerdere krachten ontwikkelde. Eerst predikten zij in eene heerlijkheid aan het stadsgebied van Oudenaarde palende, weldra binnen het schependom zelf: in den aanvang van Julij kwamen doorgaans meer dan 3000 personen, en deze veelal gewapend, tot de prediking te zamen; den 21 dier maand waagden zij het binnen de stad, op hetzelfde plein, waar niet lang te voren iemand om zijne kettersche gevoelens den brandstapel had beklommen. De toenemende onverschrokkenheid van de aanhangers der nieuwe sekte, hun onwankelbaar vertrouwen op het wèl slagen hunner ondernemingen, de geruchten aangaande een vermogend verbond ten behoeve hunner zaak in verband met die aangaande hun toenemend aantal en de stoutheid waarmede zij zich elders handhaafden — dit alles verbaasde en verschrikte de aanhangers van het oude, deed hen wanhopen aan de mogelijkheid van weder-

stand en maakte hen traag en onwillig om daartoe de hand te bieden. Den 25 Augustus drongen de sectarissen eene kerk binnen en verbraken daar de beelden. Den 13 September werd hun, bij verdrag, door den Graaf van Egmond, als Stadhouder van Vlaanderen, toegestaan, op eene plaats nabij de stad godsdienstige bijeenkomsten te houden en twee predikanten te hebben. Hiermede niet voldaan, verwierven zij van denzelfden, bij octrooi van den 5 October, de bevoegdheid, om in eene overdekte schuur of loots te mogen vergaderen. Op herhaalden aandrang van den magistraat kreeg de stad den 4 Februarij des volgenden jaars eenig krijgsvolk in bezetting. Daarop werd een bevel tot ontwapening uitgevaardigd, hetwelk wel niet zonder bloedstorting van weerszijde ten uitvoer gelegd werd, maar nogtans ten gevolge had, dat het prediken den 9 Maart een einde nam, den 13 April daaraan volgende de vergaderplaats der Hervormden afgebroken, de beelden in de kerken hersteld, de kamers der Rederijkers, die men als de voorname oorzaak der afwijking van de leer beschouwde, gesloten en twee der voornaamste beeldenbrekers opgehangen werden.

De uitgever herinnert, aan het einde zijner *Prolégomènes*, welke treurige uitkomst deze afgedwongene Justificatie en die der overige Vlaamsche steden gehad hebben. De Procureur Generaal Du Bois heeft er zich van bediend als grond tot zijne aanklagt tegen den Stadhouder, den Graaf van Egmond, op welke aanklagt deze, bij vonnis van den 4 Junij 1568, als schuldig aan schennis der goddelijke Majesteit en opstand tegen den Koning, veroordeeld en den volgenden dag onthoofd is geworden. Ook uit dit oogpunt beschouwd, achten wij dit stuk, en inzonderheid de nevens hetzelve als bijlagen uitgegeven brieven en bevelschriften van den Stadhouder, hoogst belangrijk.

Uit den hier boven in zijn geheel medegedeelden tijtel ziet men, dat aan dit werk (namelijk bl. 191 — 211) nog toegevoegd is een geschiedkundig onderzoek aangaande de moeder van Margareta van Parma. De Schrijver weder-

legt het verhaal van STRADA, ook te vinden in VOET VAN OUDHEUSDEN, *Hist. Beschrijving van Culenborg*, deel I. bl. 169, volgens hetwelk die moeder zou geweest zijn eene weeze uit adelijk geslacht, aan het Hof van den Graaf van Hoogstraten, die met Elisabeth van Kuilenburg gehuwd was, opgevoed en door Karel V. het eerst op eene danspartij, die ter gelegenheid van zijn kortstondig verblijf te Oudenaarde gegeven werd, bijzonder onderscheiden. Onze Schrijver doet daarentegen opmerken, dat Karel V, gedurende het beleg van Doornik in 1521, bestendig zijn verblijf hield te Oudenaarde, zijnde gehuisvest in het kasteel van Bourgondië aldaar, toen bewoond door den stads Gouverneur, den Graaf van Lalaing; hij toont aan, dat de Keizer daar bekoord werd door de uitstekende schoonheid der jeugdige Johanna van der Gheemt, wier vader, Gilles geheeten, tapijtwerker was in het naburig dorpje Nukerken; hare moeder heette Johanna van Coye. Zij zelve was denkelijk als kamerjuffer in dienst der Gravin van Lalaing. Deze heeft haar, na het vertrek van den doorluchtigen gast, waarschijnlijk met voorkennis van Margareta van Oostenrijk, bij eenen bloedverwant harer moeder, eenen leerlooijer Van Coye, te Pamele, op korten afstand van Oudenaarde, huisvesting verschaft, waar zij in 1522 beviel van de natuurlijke dochter van Karel V, die bij den doop, blijkbaar naar de Regentes, 's Keizers moei, den naam van Margareta ontving. Johanna huwde later met zekeren Jan van den Dijcke, wien, in eene hier medegedeelde schepens-akte van 1561, de tijtel van *meester* gegeven wordt, en waaruit men alzoo mag opmaken, dat hij eenen niet geheel onaanzienlijken rang in de maatschappij bekleedde. — De Schrijver doet ten slotte opmerken, dat de Hertogin van Parma, gedurende den ganschen tijd dat zij als Regentesse het bewind in de Nederlanden voerde, Oudenaarde of hare geboorteplaats nimmer bezocht heeft, zelfs niet éénmaal daar doorgereisd is.

I. A. N.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

7.) *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, opgezameld uit de Archieven te Rijssel, en op gezag van het Gouvernement uitgegeven door Mr.* L. PH. C. VAN DEN BERGH. Te Leiden, bij S. en J. Luchtmans. 1842. Gr. Oct. XXXIV en 379 Bladz.

In zijn *Verslag van historische nasporingen op gezag van het Gouvernement in den jare* 1838 *in Frankrijk gedaan* (Arnh. 1839.), heeft de heer V. D. B. voornamelijk de aandacht gevestigd op hetgeen te Rijssel, in het Archief afkomstig van de voormalige Bourgondische Rekenkamer, tot opheldering onzer Vaderlandsche Geschiedenis belangrijks wordt gevonden. Hierdoor was het verlangen opgewekt geworden, dat die stukken — immers de voornaamste — door eene bekwame hand voor de uitgave gereed gemaakt en in 't licht gegeven zouden worden, en de heer V. D. B. zelf heeft, met het vóór ons liggende boekdeel, aan dezen wensch aanvankelijk voldaan.

In eene *Inleiding* deelt de S. eerst het een en ander mede, betrekkelijk de afkomst, den aard en den toestand der Rijsselsche Archieven, zoo als men dat grootendeels reeds uit het bovengenoemde werkje heeft kunnen leeren kennen; daarna wijst hij op den inhoud en op het geschiedkundig belang der hier medegedeelde oorkonden.

Deze kunnen gebragt worden tot zes afdeelingen, welke wij achtereenvolgelijk eenigzins nader zullen beschouwen.

1. De eerste (onder welke één uit de 11e, één uit de 12e en drie uit het eerste gedeelte der 13e eeuw) dragen getuigenis van hetgeen twee buitenlandsche abdijen in

Gelderland en in Friesland bezaten, en van de grenzen tusschen het geestelijk regtsgebied der Bisschoppen van Utrecht en van Doornik. Zij dienen tot aanvulling van hetgeen van elders daaromtrent bekend was, en leveren inzonderheid eene nieuwe proeve van het bekrompen gezag der Graven in die eeuw.

2. Twee en zestig oorkonden (No. VI—LXVII), over de jaren 1281 tot 1315, hebben grootendeels betrekking op twee merkwaardige gebeurtenissen van dien tijd. — De eerste is de oorlog tusschen den Hertog van Braband en den Graaf van Gelre over het bezit van Limburg, en de gevolgen daarvan. Men weet, dat Reinald I. van Gelre, in den slag bij Woeringen verwonnen, door zijnen schoonvader Guy van Vlaanderen uit de gevangenschap gelost werd, en daarvoor aan dezen zijne graafschappen moest verpanden. In BONDAMS *Charterboek* en in NIJHOFFS *Gedenkw.* vindt men een aantal charters, welke hierop betrekking hebben, en de heer VAN SPAEN heeft zijne berigten daarover (*Hist. van Gelderland*, deel I. bl. 321—327) ten deele uit charters geput, die hem door den Archivarius GODEFROY te Rijssel medegedeeld waren. Nogtans bleven, gelijk die geleerde zelf erkende, ten aanzien van deze zaken nog vele punten opheldering vereischen. Wij vinden die ophelderingen voor een goed deel in de hier voor het eerst uitgegeven oorkonden. Die van Mei 1286 leert de namen kennen van een aantal Edelen, die bij den Graaf van Vlaanderen voor de nakoming der huwelijksvoorwaarden van Graaf Reinald borg bleven. Die van den 1 Julij 1286 draagt, min juist, hier tot opschrift: »Jan Bisschop van Luik verklaart, dat Reinoud van Gelder hem manschap gedaan heeft wegens de stad Roermond": het is veeleer een stuk, waarbij de Bisschop van Luik verklaart, dat voor hem, als Leenheer, door Graaf Reinald opdragt gedaan is van de stad Roermonde ten behoeve zijner echtgenoot Margareta van Vlaanderen en om daarmede aan zijne huwelijksvoorwaarden te voldoen. De woorden *a oes*, in dien brief voorkomende, zouden wij liefst niet, met den heer V. D. B., door *à elle* maar door *à l'usage*, ten ge-

bruik, in vruchtgebruik, vertalen. De oorkonde van den 22 Febr. 1296 levert een belangrijk blijk van het gezag, door den Graaf van Vlaanderen als pandbezitter in Gelderland geoefend; die van den 15 Nov. 1296 en den 30 Aug. 1305 getuigen van den waarborg, welken hij van zijnen schoonzoon tot verzekering der aan hem voorgeschoten sommen ontving, en een tweede van de laatstgenoemde dagteekening leert den tijd en de wijze kennen, op welke de pandschap geheel afgelost en Reinald volkomen in zijn gebied hersteld is. — De tweede der bedoelde gebeurtenissen is de strijd tusschen Graaf Guy van Vlaanderen en Floris V. van Holland over de beleening van Zeeland-bewester-Schelde. Men weet, dat de geleerde KLUIT betrekkelijk deze zaak, ook uit de Rijsselsche Archieven, een allerbelangrijkst licht heeft doen opgaan. Wat de heer V. D. B. daaraan hier toevoegt, is vooral in zoo verre van belang, als het doet zien, hoe Graaf Guy, in een charter van Maart 1289, aan de Zeeuwsche Edelen de toezegging geeft van verschillende voorregten, als ten aanzien der regtsbedeeling, der opvolging in leengoederen, der aanvaarding van de goederen van veroordeelden enz.; hoe hij bepaaldelijk Wolfert van Borselen in 1293 aan zich verbond door hem een vast jaargeld toe te staan; hoe Jan heer van Kuik voor 2000 Tournooische ponden des Graven ledigman werd; hoe hij alzoo die Edelen voor zijne belangen zocht te winnen en zich als handhaver hunner regten tegen Floris voor te doen.

3.) Onder No. LXVIII vinden wij eene »Rekening van krijgskosten en soldijen voor elk der Hollandsche ridders en edelen, gediend hebbende in het leger van den Grave van Holland in den krijgstogt tegen Vlaanderen." De bedoelde krijgstogt is die van 1315, verhaald door WAGENAAR, *Vad. Hist.*, deel III. bl. 200. De rekening is belangrijk, voor zoo ver zij de namen leert kennen van het grootste gedeelte van den toenmaligen Hollandschen adel, en men tevens, uit het aantal der door 's Graven dienstmannen geleverde manschappen en uit de hun daarvoor betaalde soldijen, tot hun betrekkelijk aanzien en vermogen mag

besluiten. De heer v. d. b. heeft de waarde der mededeeling van dit stuk aanmerkelijk verhoogd, door daarbij aan te teekenen zoodanige elders uitgegevene brieven, in welke dezelfde personen voorkomen.

4.) Met voorbijgang van eenige charters, die ons toeschijnen van minder aanbelang te zijn, komen wij tot die, welke op de Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten betrekking hebben. Men vindt ze onder No. LXXXIV tot XCVIII, loopende over de jaren 1345 tot 1351. — De eerste is een » vertrouwelijke brief van eenen ongenoemde, geschreven op papier, in de latijnsche taal, aan Keizer Lodewijk IV. over den staat van zaken in Holland en Zeeland", zonder jaar- of dagteekening, maar hier gebragt » op het einde van 1345." De heer v. d. b. geeft de redenen op, die hem doen vermoeden, dat Jan van Beaumont de schrijver is. Behalve het verslag van den verwarden toestand des lands, waarin deze brief hoofdzakelijk overeenkomt met die stukken, welke door den heer van wijn ontdekt en vóór de jonge's *Verh. over den Oorsprong der Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten* afgedrukt zijn, vindt men hier zonderlinge raadgevingen in zeldzame bewoordingen. De Keizerin Margareta moest, alvorens zich naar de Nederlanden te begeven, van den Keizer drie bezegelde brieven hebben. Bij den eersten moest zij verlijd worden met Henegouwen, Holland, Zeeland en Friesland, en wel *presentibus aliquibus principibus electorum scilicet archyepiscopo Mogontino et Rudolpho comite palatino Reni, et aliis proceribus qui vobis placent* — waartoe dit den Keizer te herinneren, of had de beleening niet altijd op die wijs plaats? — maar verder: *ita quod comitatus mutetur in nomen Marchionatus et erit titulus domine nostre Margareta Dei gracia Rom. Imperatrix semper augusta, Marchionissa. — Hoc erit bonum, utile et honestum* — maar het is bekend, dat, in die eeuw en in de beide volgende, aan de Markgraven geen hoogere rang dan aan de Graven toegekend werd. In denzelfden brief moest ook staan *quod domina nostra Imperatrix possit homines suos utriusque sexus infeodare*

verbis dumtaxat et manibus, *sed non per osculum sicut ibidem moris est* — in sommige gedeelten van Frankrijk werd wel de eed van leenhulde en trouw (*homagium et fidelitatis*) met een' kus bevestigd: DU CANGE in *Gloss.* brengt daarvan voorbeelden bij; maar vrouwen konden zich daarvan verschoonen en niet-adelijken werden tot dien kus niet toegelaten: het Hollandsch leenregt zwijgt van deze gewoonte: in Frankrijk werd ook soms bij het overdragen van goederen een vredekus gegeven; maar DOM DE VAINES merkte hier omtrent reeds aan, *Dict. diplomatique*, t. I. p. 174: »les femmes s'en acquittoient par une personne de l'autre sexe, lorsque la bienséance ne leur permettoit pas de s'en acquitter elles-mêmes" — *nam si infeodabit omnes vetulos et vetulas per osculum*, *labia eius forte devenirent ita tenuia et gracilia quod dentes apparerent et niterent extra cutem quod absit.* — Bij den tweeden brief moest haar volmagt gegeven worden, om te kunnen *legitimare homines utriusque sexus et illos ac alios insignire*, *insignia quoque eis dare* — de uitgever teekent hierbij aan, dat het geven van wapenen geen uitsluitend regt van den Keizer was — *et arma illorum renovare*, *diminuere*, *addere*, *nec non enteniare* — *tenants* of schildhouders daaraan toevoegen — *etiam quod possit cives vel rusticos nobilitare*, *militem ministeriare*, *ministerialem vero baronem vel liberum facere* — was dit de taal der 14e eeuw? — Bij den derden brief moest haar de verzekering gegeven worden, dat de vier genoemde graafschappen alleen van den Keizer en het Rijk te leen werden gehouden. Daarenboven moest zij vier brieven *in blanco* met 's Keizers groot zegel gesterkt medenemen, *et jam scio veraciter* — zóó eindigt de brief — *quod hiis indigebit.* — De geachte uitgever schijnt zelf de echtheid van dit stuk te betwijfelen; ook ons komt het verdacht voor, en wij zouden wel willen weten, of de vorm der letters met die van het midden der 14e eeuw overeenkomt. — Wel niet naar het oorspronkelijke, maar naar een gelijktijdig afschrift op perkament, vinden wij hier voorts de uitgave van een' tot dus ver onbekenden brief van den 24 Sept. 1346, waarbij

Margareta aan haren zoon Willem het bestier des lands in haren naam opdraagt, belovende van waarde te zullen houden al wat gedurende hare afwezigheid door hem *et par le consel de chiaus qui commis seront deles luy* zou verrigt worden. Daarop volgen eenige brieven van de jaren 1350 en 1351, meestal tot voorslagen van verzoening tusschen de moeder en den zoon betrekkelijk, en uit welke onder anderen hier voor het eerst blijkt, dat Margareta op den 22 Junij 1351 de bemiddeling des Konings van Engeland aangenomen heeft. Eindelijk staat hier, onder No. XCVII (bl. 198—240), een doorloopend verhaal van de bedoelde twisten, loopende tot op het einde van het jaar 1351, een stuk, merkwaardig, als het eenig gelijktijdige, dat afzonderlijk over den oorsprong dezer burgertwisten handelt en daarvan een aaneengeschakeld verslag geeft; een stuk daarenboven, dat alle blijken draagt van echt en alzoo werkelijk gelijktijdig met de gebeurtenissen zelve opgesteld te zijn, en wel door iemand, die, hoezeer aan de partij van Margareta toegedaan en misschien van harentwege bij sommige onderhandelingen tegenwoordig, nogtans gematigd is in zijne uitdrukkingen en daarenboven eenige tot hiertoe onbekend gebleven staatsstukken tusschen zijn verhaal heeft ingevlochten.

5. Nu volgen sommige brieven van minder aanbelang, terwijl verder, naar tijdsorde, de korte inhoud opgegeven wordt van eenige staatsstukken, die betrekking hebben tot de geschiedenis van Karel van Egmond Hertog van Gelre en zijn' strijd tegen het Huis van Oostenrijk. De heer V. D. B. heeft namelijk ten oogmerk, deze akten, tegelijk met de te Rijssel voorhandene briefwisseling over hetzelfde onderwerp, in een volgend deel in haar geheel uit te geven.

6. De laatste stukken in dezen bundel (No. CXVII tot CXXXIV) betreffen den oorlog der Nederlanden tegen Spanje, van Junij 1568 tot 17 Februarij 1598, en bevatten rijke bronnen tot nadere kennis en betere waardering van dat belangrijk tijdvak en van onderscheiden hoofdpersonen op het tooneel van den grooten worstelstrijd. Wij kunnen slechts enkele bijzonderheden aanteekenen. — Vooreerst

dan een brief, waarin Rijthove Bisschop van Iperen aan den Koning verslag geeft van het uiteinde des Graven van Egmond en hem met krachtigen aandrang smeekt, om diens verbeurtverklaarde goederen ten behoeve zijner weduwe en kinderen vrij te geven. De uitgever teekent hierbij aan, dat aan dit verzoek door den Koning geen gevolg gegeven, maar, blijkens eene te Rijssel voorhandene rekening, aan 's Graven weduwe uit de verbeurd verklaarde goederen een jaargeld van 2000 gulden verleend is. — Verder: een advijs van Courteville en een van Joachim Hopperus, behelzende uitvoerige opgave der wijze, op welke de Nederlanden onder de gehoorzaamheid des Konings zouden kunnen teruggebragt worden. De eerste dringt vooral aan op zachte middelen en toont in bijzonderheden aan, hoe de adel, door hofdiensten, ambten en belooningen, de magistraatspersonen in de steden, door erkenning hunner regten en door voegzame bezoldiging, en het volk, door handhaving der privilegien, door volksvermakelijkheden, door behoorlijke regtsbedeeling, voor den Koning gewonnen zoude kunnen worden. De tweede (Hopperus) treedt in eene beschouwing der oorzaken van het kwaad, en geeft daaronder eene der voornaamste plaatsen aan den Prins van Oranje, *quem constat jam ab annis decem vel duodecim non aliud machinatum esse, quam ut — ad se ac suos totam rempublicam transferret, quod et ipsum nunc moliri scripta ipsius in publicum edita apperte testantur, quantumcumque servitii regii et libertatis restaurandae colore se tingere nitatur;* — en gaat vervolgens over tot eene uitvoerige ontwikkeling der middelen om het kwaad te herstellen (het regelen der krijgsmagt, het opheffen van den Raad van beroerten, het onderhouden van vriendschap met naburige Vorsten), der personen die daartoe dienen konden (niet de gehate Alva, niet Requesens, maar Jan van Oostenrijk of een ander van koninklijk bloed, door Granvelle of Requesens bijgestaan), van den tijd, waarop dit moest geschieden (zonder eenig verwijl). — Onder No. CXXI staat het verhoor van Del Rio, een van de in September 1576 gevangen genomen leden

van den Raad van State, een stuk, dat eerst in 1838 ontdekt en, naar een onvolledig afschrift in den *Messager des sciences* van dat jaar medegedeeld, hier naar het oorspronkelijke is uitgegeven, en, zoo over de raadslagen van het Spaansche hof, als over het bestuur van Alva, een aanmerkelijk licht verspreidt. Del Rio verklaarde onder anderen, dat, op de herhaalde sterke klagten der Hertogin van Parma, in Spanje zelf, en wel in eene raadsvergadering ten huize van den Kardinaal Spinola gehouden, tot het proces tegen den Prins, tegen Egmond, Hoorne, Hoogstraten en Montigny besloten was. — Met eenige meer en minder belangrijke brieven, meestal van Prins Maurits en anderen aan Koning Hendrik IV, wordt de bundel besloten.

Verreweg de meeste der hier medegedeelde stukken zijn naar de op perkament geschrevene originelen, enkele naar afschriften, uitgegeven. De heer v. d. b. is daarbij den tekst naauwkeurig gevolgd en heeft zich alleen ten aanzien der interpunctie en het plaatsen der hoofdletters naar het tegenwoordig gebruik geschikt. Van min gewigtige oorkonden, en van de zoodanige, welker inzage niet kon plaats hebben, is alleen de korte inhoud opgegeven. Billijk is bij deze, zoo wel als bij diegene welke in hun geheel uitgegeven zijn, eene opgave gevoegd van de jaar- en dagteekening naar onzen stijl berekend; maar gaarne zouden wij, ook bij die inhouds-opgaven, de jaar- en dagteekening in de eigene woorden van het oorspronkelijke gevonden hebben: bij het verschil van jaarrekening kan zoo ligt twijfel ontstaan (*).

Achter aan zijn gevoegd twee *Registers:* één van personen en plaatsen en één van de verklaarde (meest oud-Fransche) woorden en spreekwijzen (bl. 366—375); voorts eenige *Bijvoegsels en verbeteringen.*

Mogt de geleerde Schrijver aanmoediging genoeg vinden,

(*) Zoo is de brief No. XXVII. zeker niet gesteld naar den Gelderschen, maar naar den Franschen hofstijl, die ook de Vlaamsche was, volgens welken het jaar met Paschen eenen aanvang nam.

om zijne belangrijke nasporingen ook buitenslands nog verder voort te zetten en de vruchten daarvan aan het Publiek mede te deelen! De gevolgen daarvan kunnen niet twijfelachtig zijn.

I. A. N.

8.) *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland, van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt, door* S. BLAUPOT TEN CATE, *Leeraar bij de Doopsgezinden te Zaandam, O. Z.* Te Leeuwarden, bij W. Eekhoff, 1839. *Met eene kaart.*

Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt, door S. BLAUPOT TEN CATE. *Met bijlagen en kaarten. Twee deelen.* Te Leeuwarden en te Groningen, bij W. Eekhoff en J. B. Wolters, 1842.

De heer BLAUPOT TEN CATE heeft het niet gemakkelijke, maar belangrijke en nuttige werk ondernomen, om de Geschiedenis der Doopsgezinden te beschrijven. De drie deelen, hier boven genoemd, maken slechts een gedeelte van zijnen arbeid uit; hij wenscht dien, om zoo te spreken, op eene provinciale wijze ten uitvoer te brengen, en zijn plan is, de overige provinciën in dier voege te laten volgen, dat Noord-Holland afzonderlijk behandeld wordt, terwijl Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland en Gelderland bij elkander gevoegd worden. Voor deze manier van behandeling is ook dit te zeggen, dat de aanhangers dezer gezindte vroeger geen vast geslóten genootschap hebben uitgemaakt, maar elke gemeente als op zich zelve stond. Naar dien aanleg kan het werk een *repertorium* worden voor alles, wat betrekking heeft tot de lotgevallen, de werkzaamheden, de verdiensten en gevoelens der Doopsgezinden in de verschillende provinciën, waaruit bijzondere gemeenten haren oorsprong, bloei of verval, en de gebeur-

tenissen, die er in plaats gehad hebben, leeren kennen. Zelfs omstandigheden, die op familiën betrekking hebben, worden er in vermeld. Het gebruik wordt gemakkelijk gemaakt door naauwkeurige registers van de voornaamste personen en plaatsen, die in deze geschiedenis voorkomen. Om zijn doel te bereiken, moest de Schrijver zelf opsporen wat hier en daar in archieven, in aanteekeningen van gemeenten en familiën, en dergelijke ongedrukte stukken, bouwstoffen konde opleveren, en deze bouwstoffen moesten hem van verschillende kanten worden aangevoerd. Men moet zich verheugen, dat zijn ijver in deze nasporingen doorgaans met eenen goeden uitslag bekroond is, en dat velen er een genoegen in gesteld hebben, de toegankelijke bescheiden mede te deelen.

Het is bekend, dat er over den oorsprong der Doopsgezinden verschil van gevoelens bestaat. De heer B. T. C. begint zijn werk over Friesland met de opgave dezer gevoelens en derzelver gronden, toetst die gronden naauwkeurig en onpartijdig, en komt tot het besluit, althans wat de Doopsgezinden in deze provincie betreft, dat zij hun ontstaan te danken hebben aan het eigen onderzoek der Heilige Schrift, waartoe zij door de omstandigheden en den geest der tijden werden aangespoord: een lezenswaardig opstel, mild voorzien met geschiedkundige getuigenissen, waardig om vergeleken te worden met het onlangs uitgekomen geschrift van HALBERTSMA over hetzelfde onderwerp.

Na dit onderzoek, dat men als eene inleiding kan aanzien, wordt verslag gegeven van het leven en de verdiensten van Menno Simons en Dirk Philips, vrienden van elkander en hoofden der gezindte. Wat hadden deze mannen niet te worstelen met de aanhangers der Munstersche sekte en met de woede der vervolgingen! Deze vervolgingen strekten zich met eene zware hand tegen alle Doopsgezinden uit. Het bleef niet bij plakkaten; er kwamen martelaars, bezield met al de kracht van het geloof en Christelijken heldenmoed. Tot op het jaar 1574 worden er niet minder dan 18 genoemd, met vermelding der bijzonderheden van hunnen uitgang, die ons met diepen weemoed

vervullen. En nogtans nam de gezindte in bloei toe; het wordt bewezen, dat er destijds talrijke vereenigingen bestonden, die, bij veel goeds en echt Christelijks, toch ook in partijen verdeeld waren en het somtijds oneens werden over zekere, hier opgegevene punten. De Schrijver is onafhankelijk genoeg, om zich op een onpartijdig standpunt te plaatsen, bij zijne beoordeeling van deze verschijnselen.

Bij de vestiging der Hervormde Kerk in ons Vaderland waren er voor de Doopsgezinden in Friesland geene kerkers noch schavotten meer. Zij werden, ofschoon wel niet met name genoemd, in den godsdienstvrede begrepen. Zij hadden wel geene vrijheid, om openlijk te vergaderen, maar hun werd toegestaan, elkander binnenskamers, gelijk het heette, te vermanen en te leeren. Zij waren ook, overeenkomstig den geest des tijds, uitgesloten van vele voorregten, aan de leden der heerschende Kerk toegekend. Het kan ons, wanneer wij de hier aangevoerde omstandigheden in aanmerking nemen, niet bevreemden, dat zij nu en dan gekweld werden, vooral van de zijde der Hervormde Predikanten, onder welke wij onverstandige ijveraars leeren kennen, die bij de Staten of de stedelijke Besturen bewerkten, dat hun belemmeringen in den weg gelegd werden. In het begin der 17e eeuw volgde een tijd van verademing, die slechts tot 1651 voortduurde. Daar zij meer dan te voren begonnen te schrijven over hunne leer en geschiedenis, zoo lokte dit tegenschriften uit. Zij traden in vriendschappelijke verbindtenis met kleinere godsdienstige sekten, die zich nader aan hen aansloten, en vereenigden zich meer onder elkander. Het getal der leden verminderde niet; zij bleven zich meestal gelijk, zoo wel in het vast houden aan hunne bijzondere begrippen, als in hunne gehechtheid aan het gezag der H. Schrift. De geloofsgeschillen werden zelden hevig gevoerd; ook de kerkelijke tucht werd niet meer zoo streng als vroeger aangewend. Wij ontvangen belangrijke mededeelingen omtrent den innerlijken toestand der gemeenten. Zoo naderde het tijdperk, dat zij vrijheid van Godsdienst verkregen, eene verandering, welke dááraan wordt toegeschreven, dat zij,

door hun vermogen, in staat gesteld werden, om het land in tijd van nood te hulp te komen. Zij hebben daartoe het hunne gedaan, en het nieuwe tijdperk kan gerekend worden in het jaar 1672 te zijn begonnen.

Van de eerste jaren van dit derde tijdperk is weinig belangrijks te zeggen, dan dat de zoogenoemde Friesche Doopsgezinde Societeit werd opgerigt, van wier doel en werkzaamheid niet alleen binnenslands, maar ook tot verzachting van het lot van geloofsgenooten, die buitenslands in druk verkeerden of vervolgd werden, breedvoerig verslag wordt gegeven. Hetgeen men in de 18e eeuw niet verwacht zoude hebben, gebeurde, dat het, namelijk, van de zijde der heerschende Kerk niet aan tegenwerking ontbrak: een gevolg vooral van de vrees voor Sociniaansche gevoelens, die men bij de Doopsgezinden meende te vinden. De ontzetting van Stinstra, in 1742, was het laatste van die onaangename of geruchtmakende gevallen. Aan de nagedachtenis van Willem IV. wordt verdiende hulde bewezen. De omwenteling van 1795 maakte aan de heerschende Kerk een einde. Intusschen waren de partijen, die men in vroeger tijdvakken heeft leeren kennen, meer en meer tot elkander genaderd; in plaats van de vroegere benamingen kwamen slechts die van *groven* en *fijnen*, wier verschil hoofdzakelijk in den ban bestond. De gevoelens omtrent te voren streng vastgehoudene punten werden rekkelijker; de aanraking met andere gezindten werd zachter; de bewijzen van verdraagzaamheid talrijker. Men begon, onder de leeken en onder de leeraars, mannen van wetenschappelijke beschaving, kennis en geleerdheid op te merken. Die meer wetenschappelijke vorming en die verzachting van begrippen konde niet zonder invloed op het leven blijven, dat eene zigtbare verandering onderging, in vergelijking met de zeden en gewoonten van vroegere tijden. In getal van leden en zielen verloren zij; van 1739 tot 1837 zonk het getal der gemeenten van 61 tot 41 en dat der leeraars van 162 tot 43, ofschoon men daarbij in het oog moet houden, dat dit afnemend getal ook door combinatiën en meer evenredigheid tusschen leeraars en ge-

meenten ontstaan is. De oorzaken van die vermindering worden opgespoord, en deze geschiedenis besloten met de opwekking tot eerbied voor de nagedachtenis der vaderen, tot dankbaarheid aan God, tot ijver en belangstelling voor het Genootschap.

Zie daar de hoofdpunten, welke op 258 bladzijden behandeld en in bijzonderheden toegelicht en bewezen worden. Maar er zijn ook nog bijlagen, die niet wel in het doorloopend verhaal konden opgenomen worden. Er zijn belangrijke, gedeeltelijk nog niet uitgegevene of zeldzame stukken onder. Zij hebben betrekking op Menno Simons en Dirk Philips, op de doopsgezinde martelaren in Friesland, op de vroegere gevoelens der gezindte, op de maatregelen van den Staat tegen haar, op de zaak van Stinstra, op de werkzaamheden der Societeit enz. Wij mogen niet dieper in bijzonderheden treden, maar moeten tot een even kort verslag van het tweede werk overgaan, *de Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland.*

Bij het opstellen van de geschiedenis der Doopsgezinden in deze drie gewesten, heeft de heer B. T. C. eene andere orde in het oog gehouden. Werd bij Friesland in elk der drie behandelde tijdvakken alles medegedeeld, wat hunne lotgevallen, hunne betrekkingen en hun godsdienstig leven raakte; hier vinden wij *deze* verdeeling. Het *eerste* hoofdstuk bevat hunnen oorsprong en hunne opkomst, benevens berigten omtrent bijzondere personen en gemeenten in de 16e en de eerste helft der 17e eeuw, en vervalt weder in drie afdeelingen, waarin deze drie hoofdzaken ordelijk behandeld worden. Het *tweede* geeft berigten omtrent bijzondere Societeiten, personen en gemeenten, van de 17e eeuw tot onzen tijd, ook weder in drie afdeelingen. Het *derde* geeft een overzigt van de betrekking tot de heerschende Kerk en den Staat, vooreerst, wat Groningen en Overijssel betreft, onder het geweld der Roomsche Kerk ten tijde der Spanjaarden, daarna, ook ten opzigte dezer twee Nederlandsche provinciën, tijdens het bewind der Staten, eindelijk, ten aanzien van Oost-Friesland, de betrekking tot Kerk

en Staat aldáár. Het *vierde* behandelt het geloof, het kerkelijk en zedelijk leven der Doopsgezinden in de drie gewesten gezamenlijk en is in twee afdeelingen gesplitst. Ook hier moeten wij ons met eene algemeene opgave vergenoegen. Met buitengewone vlijt is alles opgezameld, wat uit gedrukte en ongedrukte stukken kenbaar was omtrent gemeenten en zelfs familiën; omtrent personen, die zich op de eene of andere wijze onderscheiden hebben, hunne verdiensten en uitgegeven werken; omtrent de martelaars (van welke Deventer, helaas, twaalf heeft opgeleverd); omtrent de maatregelen van wereldlijken en kerkelijken; omtrent den innerlijken toestand der gemeenten, derzelver bloei en verval, vermeerdering en vermindering, oneenigheden en geschillen, leer- en eerdienst, instellingen en zeden. Alles is met eenen kalmen en bedaarden geest, *sine ira et studio*, behandeld. De Schrijver laat regt wedervaren, wien regt toekomt, is niet blind voor de fouten van het voorgeslacht en behoedzaam in zijn oordeel over den tegenwoordigen tijd. Ook voor de geschiedenis van deze gewesten zijn hem van verschillende kanten bouwstoffen verstrekt, door leden van verschillende genootschappen, zoo Roomsch-Katholijken als Protestanten, hetgeen wij met groot genoegen vermelden; hierdoor zijn de bijlagen, achter deze beide boekdeelen gevoegd, ook van belang en rijk geworden. Dat er betwistbare punten overblijven, blijkt bij voorb. uit het reeds genoemde geschrift van HALBERTSMA, dat in deze dagen de opmerkzaamheid trekt. Maar de waarheid moet door een heen- en wederschrijven winnen, dat gegrond is op geschiedkundige getuigenissen of bondige redeneringen. De tijden zijn, gelukkig, voorbij, dat onderzoekingen, als deze, kwaad bloed zetten.

M.

9.) *Geschiedkundige Beschouwing van het oude Handelsverkeer der Stad Utrecht, van de vroegste tijden af tot aan de veertiende eeuw, door Jhr. Mr.* H. M. A. J. VAN ASCH VAN WIJCK, *Staatsraad, Lid van de eerste Kamer der Staten Generaal, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, enz. Derde stuk.* Utrecht, C. E. Bosch en Zoon. 1842. Gr. Oct. Bladz. 397—639.

»*Van de vroegste tijden af tot aan de veertiende eeuw*": zoo staat op den titel, en zoo stond op dien der beide eerste stukken, van welke wij in deze *Bijdragen*, deel II. bl. 91 en volgg., een verslag gaven; maar op de laatste bladzijden van het nu vóór ons liggende derde stuk verklaart de geachte Schrijver de redenen, die hem bewogen hebben, dezen arbeid niet verder dan tot het eerste gedeelte der twaalfde eeuw voort te zetten. Deze redenen, grootendeels gelegen in de moeijelijkheid om de opgevatte taak op dezelfde ruime schaal af te werken, doen het te meer betreuren, dat zij onvoltooid gelaten is door hem, die een gedeelte van het gebouw zoo schoon had opgetrokken, wien een' rijke voorraad van verzamelde stoffen in staat gesteld zou hebben, om het overige daaraan te doen beantwoorden, en die, juist door helder inzigt in de daaraan verbondene moeijelijkheden, het eerste, vaak zeldzame vereischte toonde te bezitten om die te overwinnen. Zijne taak bleef onafgewerkt, en zijn sedert gevolgd overlijden, dat aan het Vaderland een verdienstelijk staatsman, aan de wetenschap een' geleerden en volijverigen voorstander en beoefenaar ontrukte, heeft ook de hoop op voltooijing ten eenemale verijdeld.

Het voorgaande stuk eindigde met den aanvang der regering van Bisschop Godebald in 1108. In zijnen tijd bekleedde Henrik V. den troon van het Duitsche Rijk. Even als de vorige Keizers uit het Salische Huis hield deze veelmalen zijn verblijf te Utrecht en handhaafde hij het door hen gevolgde, vroeger door onzen S. ontwikkelde stelsel, om het Sticht te bevoordeelen en alzoo

als voormuur tegen de Graven van Holland te doen strekken. Maar het lag geheel in zijn bijzonder plan, daarbij niet, gelijk zijne voorgangers, den Bisschop, maar meer bepaaldelijk de Kerk, de nu reeds vermogende en aanzienlijke Kapittelen, te begunstigen. Van daar verschillende giftbrieven, welke van den voordeeligen toestand des handels te Utrecht in dezen tijd getuigenis dragen en dien handel nog meer deden bloeijen. Zij zijn van te meer gewigt, omdat, na Henrik V, de Keizers uit het Saksische Huis de tegenovergestelde staatkunde volgden en daardoor, van dien tijd af, de kenteekenen zich vertoonden der langzame vermindering van het bisdom, ook van het verval des Utrechtschen handels.

Na dit uiteengezet en eene algemeene beschouwing van den loop des handels in het begin der 12e eeuw vooraf gezonden te hebben, gaat de S. voort met eene ontleding der bedoelde keizerlijke giftbrieven en met, naar aanleiding van dezelve, den toestand van het handelsverkeer te Utrecht in het bedoelde tijdvak in het licht te stellen. Die giftbrieven zijn: 1.) eene bevestiging van tolvrijheden en andere voorregten, door Bisschop Godebald aan die van Utrecht en Muiden gegeven; 2.) de regeling der tolregten, die te Utrecht betaald moesten worden; 3.) eene bevestiging, ten behoeve der Kapittels van S. Maarten en S. Marie, van bezittingen tusschen den IJssel en de Lek — de beide eerste van den 2 Junij, de laatste van den 26 Mei des jaars 1122, uitgegeven onder anderen in VAN MIERIS *Charterboek*, deel I. bl. 85 en 86. Zien wij in 't kort, welke de uitkomsten zijn van des Schrijvers onderzoekingen!

Een hoogst merkwaardig blijk levert de eerste der genoemde brieven van de magt en het aanzien der daarbij vermelde steden. Ten prijs van de bevestiging hunner tolregten zweren zij, *ut Trajectensem episcopatum*, *omni exclusa occasione*, *contra omnes mortales in nostra* (des Keizers) *fidelitate retineant*, en de Keizer stelt hare trouw ten voorbeeld aan zijne dienstmannen, als een blijk van het groot gewigt, dat hij daaraan hecht, en van de hooge verwachting, welke hij van hare verkleefdheid en van haar

vermogen koestert. — De tweede, even als de eerste het bewijs leverende, dat de stroomen nog steeds als rijks stroomen, de tollen als rijks tollen beschouwd werden, bevat niet de invoering van een nieuw toltarief, maar eene uitspraak, eene verklaring, van hetgeen van vroegere tijden af geweest was, *antiquae institutionis et observantiae modum*, en verspreidt, even daardoor, een belangrijk licht over den toen werkelijk bestaanden en van ouds af bestaan hebbenden handel te Utrecht, over de voorwerpen, waar mede die zich bezig hield, over de wegen langs welke en de wijze op welke die gedreven werd.

De handel op den *Rijn* had voornamelijk plaats met Duisburg en met Keulen. Granen en wijn waren er de voornaamste voorwerpen van; de wijn werd vaak ingeruild tegen haring, door Denen en Noormannen aangevoerd. De handel met *Friesland* bepaalde zich niet alleen tot Stavoren, tot Oostergoo en Westergoo, maar onder den naam van *Fresones*, zoo als zij in het charter voorkomen, moet men al de kustbewoners langs de Noordzee, aan de beide zijden van Wezer en Elbe tot aan de grenzen van Denemarken en Jutland, begrijpen. Zij kwamen te Utrecht met zout, hetwelk zij, òf van de Engelsche kusten, òf uit de zoutwerken in Saksen en Thuringen langs de Elbe, aanvoerden. Andere Friezen voeren op Oosterland, en bragten van daar specerijen, vooral peper, en andere Indische waren, die van Konstantinopel over de Zwarte-zee naar den mond van den Dnieper, van daar die rivier opwaarts naar Kiow en verder naar den mond van den Oder en andere havens aan de Oostzee gebragt werden; ook pelterijen, turksch leder en andere kostbare kleedingstoffen, deels van de landen aan de oevers der Oostzee zelve, deels mede uit de Levant over Konstantinopel en Kiow of Novogorod daar aangevoerd. Nog andere Friezen, eindelijk, bragten uit Saksen, waar toen reeds Maagdenburg van wege handel en kunstvlijt eene groote vermaardheid had, koper en andere, ook kostbare, metalen aan. Ook *Denen* en *Noormannen* landden te Utrecht met hunne schepen; de laatstgenoemden waren daar geheel tolvrij en ook de Denen genoten er bijzondere voorregten. Beiden waren,

als voorheen, stoutmoedige zeevaarders, bezochten IJsland en Groenland, stonden in handelsbetrekking met de Slavische volken en hadden te Sleeswijk en Schonen zetels van bisdommen, die tevens zetels van uitgestrekten handel waren. Wat zij te Utrecht aanvoerden, bestond hoofdzakelijk in grooten overvloed van haring, die niet alleen door Rijnhandelaren te Utrecht tegen wijn ingeruild, maar ook door Utrechtsche kooplieden dien stroom opwaarts tot Coblentz en hooger op vervoerd werd.

Bij het derde der bovengenoemde charters wordt, onder de regten, behoorende tot den *pagus Isla et Lake* (zóó staat bij VAN MIERIS, en niet *inter Islam et Lake*), en met dien *pagus* aan de Kapittelen van den Dom en van S. Marie bevestigd of voor het eerst verleend, ook opgenoemd de regtsdwang over de oorlogschepen (*justicia in bellicis navibus*). De S. vindt hierin het bewijs, dat eene gewapende scheepsmagt op de rivieren werd onderhouden, tot verzekering der vaart tegen zeeroof en vrijbuiterij; oppert voorts het gevoelen, dat de kogschuld bestemd geweest zij, om deze scheepsuitrusting in stand te houden, en toont, in onderscheiden voorbeelden, de noodzakelijkheid eener diergelijke bescherming in die tijden, toen vrijbuiterij zelfs het bedrijf van Vorsten was en ook in deze gewesten door Vlamingen, Hollanders en Friezen, zelfs met schepen van zeldzame fraaiheid, uitgeoefend werd.

Het waren niet alleen vreemden, die te Utrecht kwamen handel drijven en bescherming behoefden; ook eigen handel voegde zich daarbij, om een levendig verkeer in de hoofdstad van het Sticht te doen plaats vinden. De S. toont dit mede aan uit de vermelde oorkonden, en onderzoekt vervolgens, welke voortbrengselen van eigen nijverheid tot de voorwerpen behoorden, die daar werden uitgevoerd en tegen vreemde koopwaren ingeruild. In de eerste plaats behoorden hiertoe lakenen en andere geweven wollen stoffen. Onder de Saksen en de Slavische volksstammen was de kunstvlijt in dien tijd nog weinig ontwikkeld; deze zullen zich dus te Utrecht van die koopwaar voorzien en dezelve ook naar zuidelijk gelegene landen verzonden hebben, van welk laatste, in tolregten, te Posen en te

Gnesen in Polen gevorderd, eenige sporen worden aangetroffen. Ook langs den Rijn, en voorts over Regensburg en langs den Donau naar de Zwarte-zee, hadden welligt nog in dezen tijd verzendingen plaats van de van ouds beroemde Friesche lakenen. De S. maakt het waarschijnlijk, dat, eer de Engelsche wolstapel in Vlaanderen gevestigd was, Tiel zich in het bezit van dien handelstak bevond en dat ook Utrecht daarin deelde; de oudste keuren der stad getuigen van de zorg, die voor de zuiverheid der wol en den bloei der wolweverijen gedragen werd. Buiten twijfel is het voorts, dat in de 12e eeuw te Utrecht bontwerkers of *graauwwerkers*, ook *cordewaniers* en *lauwers* of looijers gevonden werden. Ook werd er de goudsmederij beoefend, begunstigd door eene vermogende geestelijkheid en de zeldzame vereeniging van vijf Kapittelen, die fraaiheid en rijkheid van kerksieraden en plegtgewaden vorderde, en vermoedelijk werd op de scholen te Utrecht, even als in andere steden van Duitschland, eenig onderwijs in de beeldende kunsten gegeven.

Eindelijk geeft nog een charter van Bisschop Godebald zelf, van het jaar 1127 (uitgegeven bij VAN MIERIS, bl. 88, en in het stedelijk Archief van Utrecht in 't oorspronkelijke aanwezig), den S. tot belangrijke opmerkingen aanleiding. Hij vindt er het bewijs in, dat het oudste of beneden-einde der stad een regt van jaarmarkt (*jus mercatus*) bezat, hetwelk van overouden oorsprong was, van vóór de ommuring der geheele stad in den aanvang der 10e eeuw, ja reeds van de stichting des bisdoms (in 697) af, moet bestaan hebben; dat de vier hoofdmarkten, van welke in dat charter gesproken wordt, even als de tegenwoordige missen in de groote Duitsche handelsteden, met oplagen van goederen waren verbonden, waartoe de huizen in die benedenstad waren ingerigt en waarvan deze nog heden, in sterken bouwtrant en groote kelders of kluizen, de blijken dragen; dat Vorsten en Edelen uit Neder-Lotharingen zich het belang van die jaarmarkten aantrokken en den handel op dezelve begunstigden; dat zij niet alleen door kooplieden, maar ook door hooge standspersonen uit de Zuidelijke Nederlanden bezocht, dat ook langs

de Schelde en de Maas koopwaren te Utrecht af- en aangevoerd werden, enz. De S. herinnert hierbij een overoud gebruik, te Utrecht bestaande, naar hetwelk de landlieden uit den omtrek gewoon zijn, op twee bepaalde marktdagen in October, hunne zoo mannelijke als vrouwelijke dienstboden te huren, en doet tevens opmerken, dat een soortgelijk gebruik plaats heeft te York in Engeland, den zetel des aartsbisdoms, van hetwelk het eerst de invoering des Christendoms uitging door geloofspredikers, die zich het eerst te Utrecht vestigden.

Hoogst belangrijk zijn de beschouwingen, welke de S. hierop nog laat volgen ten aanzien van het marktregt zelf en wat daarmede in verband staat — den marktvrede, het regtsgebied op den stroom, het geleide — en velerlei daarop gegronde, stedelijke verordeningen, die wel ten deele van lateren oorsprong zijn, maar ten deele ook de sporen dragen van hare herkomst uit den tijd van het oude, maar bloeijende handelsverkeer. Ook het *jus monetae*, niet het regt van muntslag, maar dat van geldwissel en van toezigt op den loop en het gehalte der muntspetiën, verliest zich hier in de hoogste oudheid. De S. toont, hoe ook te Utrecht een naauw verband bestond tusschen munt, geldwissel en goudsmederij; hoe dit een en ander strekte om den uitgebreiden handel te bevorderen en wederkeerig door denzelven ondersteund werd. — Eindelijk: van een bijzonder regt in handelszaken worden in de oude keuren van Utrecht weinig sporen aangetroffen; men volgde er het Keulsche handelsregt, en de later in de stedelijke keuren beschrevene gewoonten waren daarop gegrond.

In een *Naschrift* wordt het voornemen vermeld tot de uitgaaf van een vierde stuk, waarin de oorkonden zullen medegedeeld worden, welke tot de drie voorgaande betrekking hebben; alsmede zoodanige aanteekeningen en ophelderingen, als te uitgebreid waren om aan den voet der bladzijden te worden geplaatst. Wij meenen hieruit te mogen opmaken, dat dit een en ander werkelijk nog door den geachten Schrijver voor de drukpers is gereed gemaakt en hopen daarvan eerlang het bewijs te zien.

I. A. N.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

10.) Tot heden is in Nederland de arbeid des heeren LEOPOLD VON LEDEBUR weinig bekend geworden. Die arbeid van den Pruisischen geleerde is evenwel niet enkel op zich zelf belangrijk, maar betreft bovendien van nabij ons Vaderland, deszelfs vroegeren toestand en vroegere bewoners. Reeds sedert verscheidene jaren ben ik voornemens geweest, door het geven van eenig verslag van zijne nasporingen, onze landgenooten met de verdienstelijke werkzaamheden des heeren VON LEDEBUR omtrent den aardrijkskundigen toestand der oostelijke gewesten van het Vaderland, zoowel uit de vroegere tijden onzer jaartelling, als ook, en wel voornamelijk, uit de middeleeuwen, eenigzins bekend te maken. Andere werkzaamheden, veelal betrekkelijk tot onze Indische Bezittingen, drongen dit voornemen steeds op den achtergrond. Thans evenwel, nu de *Leidsche Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* de diensten, door den Schrijver aan de wetenschap bewezen, heeft erkend en den heer VON LEDEBUR onder hare Buitenlandsche Leden opgenomen, wil ik van mijne zijde niet langer in gebreke blijven, om zijne nasporingen, voor zoo verre onze geschiedenis en aardrijkskunde daarin betrokken zijn, wat nader bekend te maken.

Het eerste, dat mij van den heer LEOPOLD VON LEDEBUR is bekend geworden, is het stukje, getiteld: *Island und Nibelungenland*, in DOROW's *Denkmälern* (*) opgenomen. Het Nibelungenlied wordt daarin nagegaan; verschil-

(*) De titel is: DOROW's *Denkmälern alter Sprache und Kunst*, Band II. S. 19—61.

lende plaatsen, in dat gedicht vermeld, worden op Nederlandschen bodem aangewezen of aldaar vermoed (*), en tevens over IJsselgau, Salland en Twenthe gehandeld. In die onderzoekingen, zoowel van geschied- als aardrijkskundigen aard, toonde reeds de Schrijver, dat zijn vorschende blik op den vroegeren toestand van Nederland was gevestigd. Wijdstrekkender nogtans was de arbeid, waarmede hij in het jaar 1827 optrad, zijnde: *Das Land und Volk der Brükterer.* Met die diepgaande nasporingen had hij ten doel, eene proeve te leveren van vergelijkende aardrijkskunde, rakende den toestand van een gedeelte van Nederland en van Neder-Duitschland in de middeleeuwen, en van den toestand dier zelfde gewesten in vroegere tijden van de christelijke jaartelling.

Opmerkenswaardig is des Schrijvers opgave van de aanleiding tot dien veel omvattenden arbeid over tijden, welke zoo zeer in het duister zijn gehuld. Hij meende te hebben opgemerkt, dat, zoo wel in de plaatsbeschrijvingen, als in de begrenzings-opgaven, tusschen de kerkelijke en de staatkundige verdeeling van Noordwestelijk Germanië eene doorgaande overeenstemming heerschte, welke niet behoorde te worden over het hoofd gezien. Dit verschijnsel kwam hem belangwekkend voor; het vestigde zijne oplettendheid en bragt hem eerlang tot gevolgtrekkingen, die nader onderzoek verdienden. Von LEDEBUR kwam op het denkbeeld, dat de overeenstemming, welke hij ontwaarde tusschen de verdeeling in *kerspelen* of *stiften* en die in *gouwen*, haren grondslag konde hebben in de stamverwantschappen en in de volksverbindtenissen der vroegere Germanen, uit tijden, eenige eeuwen ouder dan de invoering van het Christendom in deze streken. Ter gunste van dit denkbeeld boden zich veelvuldige gronden aan,

(*) Men vergelijke hiermede vooral de doorwrochte en uitgewerkte verhandeling: *Ueber die Heimat der Nibelungen* van Professor F. J. MONE, gaande van S. 3—108, in zijne *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Teutschen Litteratur und Sprache*, Band I.

welke den Schrijver meer en meer tot de voortzetting van zijn onderzoek opwekten. Het was geenszins wonderspreukig te noemen, dat hij zich ten laatste de vraag voorstelde, of men niet welligt, uitgaande van de kerkelijke verdeeling, welke de middeleeuwen aanbieden, en van daar hooger opklimmende, zoude kunnen geraken tot een juist begrip van de landstreken en de grenzen, bewoond door die menigte Germaansche volksstammen, welke bij de Romeinsche en Grieksche Schrijvers, uit de vroegste eeuwen onzer tijdrekening, vermeld worden — mits nogtans zorgvuldig in het oog houdende èn de natuurlijke grenzen der onderwerpelijke landschappen, èn de uitgestrektheid der gouwen, zoo als die in de middeleeuwen bestonden. De heer VON LEDEBUR nam, bij zijne onderzoekingen, tot grondslag de algemeene waarheid, dat alle verschijnselen beschouwd moeten worden als noodwendige gevolgen van voorafgaande oorzaken; en dat tevens eene trapsgewijze ontwikkeling, van den eenen toestand uit den anderen, moet worden aangenomen, als hebbende gestrekt tot daarstelling van de verschijnselen, welke onder onze waarneming vallen. Hieruit laat zich de gevolgtrekking afleiden, dat, zelfs in de staatkundige wereld, de onderlinge afwijkingen der volkeren, zoo wel als de, soms wel eens wat scherp geteekende grenzen, welke wij gelegenheid hebben, tusschen volk en volk op te merken, naar vroegere oorzaken duiden, waaruit dezelve, als uit eene vruchtbare kiem, langzamerhand zijn te voorschijn getreden en zich hebben ontwikkeld.

Tot de bijzondere toepassing van gemelde grondwaarheid, op de ligging en de grenzen van het Land der Brukteren, werd evenwel eene reeks van onderzoekingen gevorderd, waarbij de vroegste bronnen, welke over de volkeren van Noordwestelijk Germanië bestaan, behoorden geraadpleegd te worden. Die bronnen begeerde hij nogtans zoo zuiver mogelijk, en ontdaan van alle duisterheden en twijfelingen, waarmede eene naauwziftende kritiek de beteekenis niet zelden heeft weten te benevelen.

Nadat de Schrijver in dier voege zich zijnen weg had

afgebakend, bewandelde hij dien met naauwgezette oplettendheid. Hem bleek eerlang, bij gezet onderzoek en naauwkeurige vergelijking, dat hij den besten weg had gekozen; — want, waar men bevorens niets dan onderling verschil en verwarring meende te vinden, daar zag hij zich niet zelden verrast door eene treffende overeenkomst.

Wie gevoelt niet, dat, ten gevolge van zoodanige uitkomst, de kerkelijke en de staatkundige verdeelingen en begrenzingen der middeleeuwen, voor den geschiedvorscher, grootelijks in waarde moeten rijzen, dewijl zij een' bijna onbedriegelijken leiddraad aanbieden ter kennisse van den vroegeren toestand der Germaansche volkeren niet slechts, maar bovendien een nieuw licht doen opgaan over de nabuurschap en de verwantschap der vroegere bewoners van Nederland en van de aangrenzende deelen van Duitschland.

Ziet daar de overwegingen, nasporingen en uitkomsten; ziet daar de grondslagen, welke strekken, om het gebouw te stevigen; ziet daar den gang, bij de bearbeiding van *das Land und Volk der Brücterer* gevolgd. Heeft de Schrijver met onpartijdigheid aan zijne beginselen vastgehouden, heeft hij onbevooroordeeld de oude Schrijvers geraadpleegd en hunne berigten met scherpzinnigheid getoetst — dan kan het niet missen, of zijn arbeid is eene kostbare aanwinst. — Ik zal de uitkomst zijner onderzoekingen kortelijk opgeven, zonder van mijne zijde de minste beoordeeling te wagen, en ik twijfel geen oogenblik, of aller gevoelen zal hoogst gunstig wezen over den doorwrochten arbeid van LEOPOLD VON LEDEBUR.

In de I. afdeeling, »Die Gränzen des Landes der Brücterer", wordt de ligging van het door de Brukteren bewoonde gewest — het tegenwoordige Westphalen — opgegeven, ingevolge de Schrijvers, welke, in de middeleeuwen en later, over de verdeeling en de uitgestrektheid der bisdommen, over de ligging der steden enz., in het land der Brukteren en in de landen der naburige volkeren, hebben geschreven; terwijl de berigten dier Schrijvers worden vergeleken met, en getoetst aan, hetgeen deswege voorkomt bij TACITUS, VELLEJUS PATERCULUS, PLINIUS,

STRABO, PTOLOMAEUS enz., en deze worden meestal woordelijk, naar oude uitgaven, aangehaald. Zoo ontvangt de lezer in § 1. »Lage des Brüctererlandes"; in § 2. »Umfang des Südergau's", en in § 3. »Umfang des Boroctraganes." — Tot opheldering van een en ander, zoo aldaar als verder, zijn aan het einde des werks twee kaarten gevoegd, van welke de eerste het land der Groote en Kleine Brukteren voorstelt, met de aanpalende stammen, zoo dat men er tevens zien kan, dat de Lippe wordt opgegeven als de scheiding tusschen de Groote en de Kleine Brukteren, terwijl de laatsten door de Roer van de Sikambren worden gescheiden. Op de tweede kaart is het land der Groote Brukteren geworden de Zuider-gau; dat der Kleine Brukteren is in de Broktra- of Boroktra-gau veranderd.

De II. afdeeling, mijns inziens niet de minst belangrijke (bl. 47), behandelt: »Die an die Brücterer gränzenden Völker." In de eerste plaats komen voor: 1.) de Usipeten, ten W. der Brukteren, langs den Rijn, te beginnen omtrent de Lippe tot aan de Drusus-gracht; 2.) de Chamaven, die zich meer noordelijk in een gedeelte van het land der Usipeten — de latere gau Leomerik en het latere Hameland — vestigen; 3.) de Saliërs, op het eiland der Batavieren, en aan den regter Rijnoever noordwaarts tot aan het land der Friezen. Deze Saliërs, tot den Frankenbond behoorende, worden als zoodanig èn van de Ripuarische Franken of de Ripuariërs, èn van de Oost-Franken, wier naam later in dien van Saksen ondergaat, onderscheiden door de benaming van Salische Franken, om eindelijk bij voorkeur, en bij uitsluiting van hunne bondgenooten, den naam van Franken te voeren. (Men zie bl. 77—84.) 4.) De Tubanten, ten O. van de Saliërs, en ten Z. van de Friezen. 5.) De Amsivariën, later Emsgauers, palende Z. W. aan de Brukteren, hooger op aan de Tubanten en Friezen. 6.) De Chasuaren — Hasegouwers sedert — begrensd in het W. door de Amsivariën, in het O. door de Angrivariën, in het Z. door de Marsen. 7.) De Marsen, die ten N. de Chasuaren en Amsivariën hadden, en de Groote

Brukteren ten W. en Z. In deze paragraaf wordt voorts eene dwaling verbeterd, begaan door den, in de oorkonden van het middeleeuwsch Germanië, zoo doorkneden von wersebe, op bl. 68 van zijn werk: *Ueber die Völker und Völkerbundnisse des alten Teutschlandes* (Hanover 1826.) 8.) De Cherusken. Zij strekken zich uit langs de oostelijke grenzen van het Brukterenland; vormen aan die zijde de grensbevolking van Midden-Germanië, hebbende de Batten en Katten als zuidelijke, de Angrivariën als noordelijke naburen. Te dezer gelegenheid wordt door den Schrijver herinnerd de onderscheiding, welke behoort in acht genomen te worden bij de beschouwing der Cherusken als volk en als deelgenooten in het, naar hen genoemde, volken-verbond. 9.) De Sikambren, gelegen ten Z. van de Kleine Brukteren. 10.) De Chattuaren tusschen den Rijn en het land der Sikambren, stootende in het N. aan de Kleine Brukteren. 11.) De Tenkteren langs den Rijn, ten Z. van de Chattuaren en de Sikambren. — Niet ongepast is het, alhier nog de Ubiërs te noemen, die, langs den linker Rijnoever gevestigd, stroomgenooten waren van de Tenkteren, de Chattuaren en de Usipeten, zich zoodoende uitstrekkende tot aan de landstreek door de Gugernen bewoond. Deze worden geplaatst ten noorden van de Ubiërs, ook langs den linker Rijnoever, als stroomgenooten van de Usipeten, en verder langs de Waal.

Uit deze opgave van het verhandelde in de tweede afdeeling, zullen velen reeds dadelijk ontwaren, dat, wanneer men den heer von ledebur mogt willen volgen in de plaatsing van de woonsteden en grenzen der oude volkstammen van Neder-Germanië, er vrij wat zou te veranderen vallen in de kaarten, welke bij ons over dien vroegeren toestand aanwezig zijn. Naauwkeurig onderzoek en onpartijdige overweging van het door den Schrijver ter neder gestelde kan intusschen niet te zeer worden aanbevolen. Wanneer men bovendien de landstreken, welke het onderwerp uitmaken van de vlijtige nasporingen, waarvan ik thans verslag geef, gaat in oogenschouw nemen, met gepaste achtgeving op de veranderingen, welke het stroom-

gebied hier en daar heeft ondergaan, dan zal men gewis tot bevredigende uitkomsten geraken.

Op bl. 170 begint de III. afdeeling, waarin de geschiedenis der Brukteren wordt behandeld, en dienvolgens, hetgeen in de vorige afdeelingen is ter sprake gebragt, aan eene nadere toetsing en toepassing wordt onderworpen. Die geschiedenis beschouwt: 1.) de Brukteren als behoorende onder de Istaevonen of Rijnsche volksstammen; 2.) als zijnde deelgenooten van den grooten Frankenbond, en 3.) als Saksen. De Schrijver vindt natuurlijk gelegenheid, om, in deze afdeeling, te onderzoeken, wat door WIARDA in de, teregt, zeer geachte *Ostfriesische Geschichte*, en door VON WERSEBE, in het bereids genoemde werk, over de Brukteren is uiteengezet. Het verdient opmerking, dat VON LEDEBUR in de meening verkeert, dat de Brukteren in geenen deele met de Brokmannen behooren te worden verward.

Het is bekend, hoe vele Hoogduitsche geleerden en dichters over den *Hermans-Schlacht* (reeds zeventig jaar geleden door KLOPSTOK gedramatiseerd), en over de plaats, alwaar de Germanen die overwinning op de Romeinen behaalden, is geschreven, zoo zelfs dat eene verzameling dier geschriften eene bibliotheek zou kunnen vormen. Geen wonder, dat ook onze Schrijver daarover op bl. 194 enz. handelt. Hij plaatst het beroemde slagveld ten zuiden der bronnen van de Eems, tusschen die rivier en de Lippe, aan de westzijde van den Osninger bergrug. Overigens vereenigt hij zich met het gevoelen van de meeste vroegere Schrijvers, welke dat onderwerp hebben behandeld, en denkt, bij de verrigtingen van Herman, aan krijgsbekwaamheid en heldengrootheid. Evenwel, zoo als door onderscheidene Hoogduitsche geleerden reeds was gedaan vóór de uitgave van de *Brükteren*, zoo werd ook sedert door ROTH, in den *Hermann und Marbod*, de overwinning enkel aan tezamenloopende gelukkige omstandigheden toegeschreven (*).

(*) Wanneer men zich voorstelt, dat in het woud aan den Osninger bergrug, en omstreeks de plaats, waar de strijd is geleverd,

Meer van nabij betreft ons de togt van Germanicus, ten deele door de Drususgracht en het Vliemeer, naar de Eems (zie bl. 213) ondernomen. Aldaar wordt gesproken over de lange-bruggen, waarvan TACITUS gewaagt, en nog nader op die *Pontes longi* (op bl. 314) teruggekomen. — Over Claudius Civilis (bl. 234), den slag bij Trier en den terugtogt naar Vetera, kan men almede des Schrijvers gevoelen vernemen. Men leze een en ander in het werk na, onderzoeke de aangevoerde gronden, en beoordeele de al of niet houdbaarheid van het gevoelen, alhier op den voorgrond geplaatst en op aannemelijke wijze ontwikkeld.

Op bl. 248 vangt, met § 2. van de III. afdeeling, de geschiedenis aan der Brukteren gedurende het Frankische tijdvak. De oorsprong en afkomst der Franken wordt behandeld; de vroegere, allezins uiteenloopende denkbeelden deswege getoetst, waarna V. L. tracht te bewijzen het groote aandeel, dat de Brukteren, zijns inziens, aan de verrigtingen der Franken hebben gehad. Menigeen zal het gewaagd voorkomen, alhier de stelling te vinden toegepast, als of de Brukteren, ook waar zij niet bepaaldelijk genoemd zijn, *waarschijnlijk* aan de togten en krijgsbedrijven der Franken zouden hebben deel genomen. — In de volgende paragraaf wordt de geschiedenis der Brukteren als Saksen beschouwd, welke onderzoekingen mede voor den Nederlandschen geschiedvorscher belangrijk zijn, dewijl de geschiedenis onzes Vaderlands ook daarin betrokken is.

De IV. en laatste afdeeling levert een vrij omstandig onderzoek naar de ligging van enkele oorden (*), vroeger in dit werk vermeld als behoorende tot het land der Bruk-

de Irmenzuil heeft gestaan; wanneer men dienvolgens met JACOB GRIMM (*Deutsche Mythologie*, S. 82) aanneemt dat, in de oogen der heidensche Germanen, een heilig woud ter kampplaats strekte, dan moet men het wel daarvoor houden, dat door de Germanen met heldhaftige dapperheid gestreden werd. Ieder krijgsman offerde gehate vijanden aan de Goden.

(*) Aldaar wordt Aliso geenszins vergeten: zie S. 185, 290 en 225.

teren. — Eenige plaatsen, bij PTOLOMAEUS aangeduid, ontgaan des Schrijvers scherpzinnigheid niet, en worden, al maken ze niet regtstreeks een gedeelte uit van zijn onderwerp, door hem toegelicht. Langs dien weg vindt hij aanleiding om *Phleum* in *Vlieland*, en *Tekelia* in *Texel* terug te vinden.

Hiermede is het verslag van *Das Land und Volk der Brücterer* geëindigd. Men zal, hoe oppervlakkig zulks moge wezen, gewis eenig denkbeeld hebben verkregen van de belangrijkheid van dien arbeid voor den vroegeren toestand van Nederland. — Heeft men mij, tot hiertoe, niet zonder belangstelling gevolgd, zoo vleije ik mij, dat het niet ondoelmatig zal worden geacht, wanneer ik, toch alleen met weinige trekken, nog verslag geef van hetgeen verder te mijner kennis is gekomen van des Schrijvers opgevolgde ontwikkelingen van deze of gene stellingen in dat hoofdwerk vervat, of wel van andere nasporingen des heeren VON LEDEBUR, betreffende eenig ander gedeelte van Nederland.

Vóór de uitgave van den arbeid over de Brukteren had hij meermalen de vrucht zijner onderzoekingen nedergelegd, òf in WIGAND's *Archif für Geschichte und Altherthumskunde Westphalens*, òf ook in DOROW's *Denkmälern alter Sprache und Kunst*. — Na die uitgaven verschenen grootere of kleiner tegenschriften of beoordeelingen, waarin men eene of andere stelling trachtte te wederleggen. Nadere toelichting zijnerzijds achtte hij noodzakelijk. Tot die opstellen kwamen hem beide tijdschriften min doelmatig voor. Ook andere verhandelingen of beschouwingen op het gebied van geschiedenis of aardrijkskunde hadden behoefte aan een Tijdschrift, dat meer bepaaldelijk tot de opname van dergelijke stukken bestemd was. De overtuiging, verder, dat het bestaan van zoodanige bewaarplaats voor opmerkingen, onderzoekingen en nasporingen op het veld der geschiedvorsching van groot nut konde wezen, bewoog VON LEDEBUR, om zelf, in het jaar 1830, een *Allgemeines Archif für die Geschichtskunde des Preussichen Staates* uit te geven. Spoedig bleek, aan den opgang, welken

dat *Allgemeine Archif* maakte, hoe warm de ijver was, en hoe zeer dezelve nog gaande weg vermeerderde tot het bearbeiden en leveren van bouwstoffen, welke tot het verkrijgen van een meer duidelijk en dieper inzigt in de geschiedenis en aardrijkskunde van het Duitsche vaderland moesten leiden. De verzamelaar weerde alle hartstogtelijke scherpte, en de opstellen onderscheiden zich meestal door kalme waardigheid van redekaveling. Reeds telt het Archief een twintigtal lijvige deelen, waarin menig grondig behandeld en belangrijk stuk wordt gevonden.

Weinige maanden na de uitgave der *Brükteren*, was door Dr. A. J. BINTERIM en J. H. MOOREN in het licht gezonden het werk: *Die alte und neue Erzdiöcese Köln, in Dekanate eingetheilt*, waartoe eene des betreffende merkwaardige oorkonde, uiterlijk tot den aanvang der 14e eeuw behoorende, de aanleiding geleverd had. In dat geschrift was op den arbeid van V. L. niet het minste acht geslagen, en hij vond zich uit dien hoofde genoopt, met die oorkonde in de hand, eenige denkbeelden in de *Brükteren* voorkomende, nader in oogenschouw te nemen. (Zie *Allgem. Archif*, deel I. bl. 289 en volg.) De Schrijver ontkent in die memorie, dat de Batavieren immer een deel der landstreek van het aartsstift Keulen zouden in bezit hebben gehad. Later erkende hij echter te dien opzigte gedwaald te hebben.

Reeds in het jaar 1829 was door hem uitgegeven: *Kritische Beleuchtung einiger Punkten in den Feldzügen Karls des Groszen gegen die Sachsen und Slaven*, grootendeels betreffende het land tusschen Rijn en Weser, waar zoowel het tooneel der heldendaden van den Germaan Herman als dat van den eersten Frankischen Keizer moet geplaatst worden. De oorlog tegen de Slaven in 789 zou, ingevolge de *Beleuchtung*, niet zijn gevoerd, waar de Nederlandsche Schrijvers zulks algemeen hebben opgegeven. In het VII. deel van het *Allgem. Archif* komt hij op dit onderwerp terug, werpt een' blik op het daaromtrent verhandelde in de *Brükteren*, en ontwikkelt nader enkele stellingen.

De Munstersche Districten en het bisdom van Munster hebben de aandacht des Schrijvers meer dan eenmaal bezig gehouden. In het IV. deel van het *Allgem. Archif* komt voor: *Die Gränz-Kirchspiele des Sächsich-Münsterschen Sprengels*, ook: *Die Archi-Diakonate des Sächsisch-Münsterschen Sprengels*. In het VII. deel. *Die Gaue des Sächsisch-Münsterschen Sprengels*, vervolgens in het X. deel: *Die Freigrafschaften der Münsterschen Diöcese*, en in het XI. deel: *Die Go-grafschaften der Münsterschen Diöcese*. Deze verhandelingen staan meer of min in betrekking tot de geschiedenis van Gelderland.

Door J. S. SIEBERTZ was, in WIGANDS *Archif*, een opstel geplaatst, getiteld: *Karls des Groszen Gauverfassung im Herzogthum Westfalen*, strekkende ten betooge dat er *ééne Gau*-Westphalen zou bestaan hebben. VON LEDEBUR, het tegenovergestelde gevoelen aanklevende, namelijk dat Westphalen in gouwen verdeeld was geweest (*), en door de bewijsgronden van SIEBERTZ geenszins overtuigd, schreef eene wederlegging, te vinden in het XIII. deel van het *Allgem. Archif*, bl. 238 en volg. — Nog achtte hij noodig, in datzelfde deel met nieuwe toelichtingen op te treden omtrent de Thuringsche Anglen en Werinen; meer bepaaldelijk over het gebergte, dat evenzeer in de veldtogten van Karel den Groote, als van Herman den Cherusker, eene rol speelt. Wanneer men van den *Osning* spreekt, moet men — overeenkomstig zijn gevoelen — niet denken aan eenen berg bij Detmold, maar aan een gebergte, dat Westphalen met eene bogt van het Z. naar het N. W. doorloopt en van de rivier de Diemel tot in de nabijheid van de Eems zich uitstrekt.

Hiermede van de ontwikkeling, toelichting en staving van het hoofdwerk: *Das Land uud Volk der Brükteren*, in een aantal gooötere en kleinere opstellen, meestal in het *Allgemeine Archif* geplaatst, afscheid nemende, blijft mij

(*) Een opstel, dat daartoe betrekkelijk was, had hij reeds te voren in WIGANDS *Archif*, Band I, geplaatst. Ook spreekt hij er van in de *Brükteren*, bl. 33.

nog over, te gewagen van een werk, dat, als in verband staande met het vroeger geschrevene, voornamelijk het Munstersche Stift betreft; maar meer welligt, dan de opgenoemde nasporingen, voor Nederland belangrijk is.

In den zomer van het jaar 1836 trad v. L. op, met: *Die fünf Münsterschen Gaue, und die sieben Seelande Frieslands.* Bij den Schrijver gold het al wederom de wegruiming van moeijelijkheden, ten einde te geraken tot eene duidelijke voorstelling van de kerkelijke en staatkundige verdeeling van het Noordwestelijke Duitschland in de middeleeuwen. Thans, even als vroeger, gelden bij hem in de eerste plaats de namen van gouwen en landschappen, om de woonstede der volksstammen aan te wijzen; terwijl in de tweede plaats, en ondergeschikt aan de gouverdeeling, de plaatselijke namen in aanmerking komen. Voor de geschiedenis van Friesland zijn deze nasporingen ongetwijfeld zeer belangrijk en zij verdienen deswege alle aandacht.

Onze geleerde onderzoeker begint, met zich te bepalen bij de zeldzame omstandigheid, nergens dan bij het Stift Munster op te merken, dat namelijk één gedeelte van dat bisdom tot Saksen, en één gedeelte tot Friesland behoorde. Daarop stelt hij zich de beantwoording der vraag voor: welke de uitgestrektheid en de ligging was van de vijf Friesche gouwen, die tot het Stift Munster gerekend werden? — Een handschrift uit de tweede helft der 15e eeuw, zijnde een Register der kerspelen in Friesland, welke onder den Munsterschen Kerkvoogd behoorden, strekt hier tot leiddraad en wordt (van bl. 99—112) medegedeeld. De dertien proostdijen in Friesland worden opgenoemd, ook de kerspelen dier proostdijen, en deze voorts gerangschikt onder eene der vijf gouwen, overeenkomstig het oordeel van onzen Schrijver: Gau *Hugmerchi* of *Humerchi*, aan de Oostergau palende en ten zuiden der Lauwers gelegen; verder *Hunusga* of *Hunsegau*, grenzende ten noorden aan de zee, ten zuiden aan het stadsgebied van Groningen, en ten oosten aan *Fivelga*, dat met *Emisga* of *Emsgau* en *Federitga* aan de Dollart wordt gepaatst. — Het maken van

aanmerkingen of bedenkingen, op de indeeling en de uitgestrektheid dier gouwen, laat ik aan anderen over. Ook ten aanzien van hetgeen volgt, vergenoeg ik mij, met het geven van een getrouw verslag.

» Die sieben Seelande Frieslands" (bl. 47) komen daarna ter sprake, worden behandeld en, in uitgestrektheid en begrenzing, bepaald. Aan de algemeene verdeeling van Friesland wordt gedacht, West-Friesland bewesten de Zuiderzee geplaatst, en Oost-Friesland van de Zuiderzee tot aan de Weser; welk laatste gewest weder verdeeld wordt in Friesland bewesten en beoosten de Lauwers. Thans komt v. L. meer bepaaldelijk tot zijn onderwerp: de zeven Zeelanden van Friesland, en de aanwijzing van de bisdommen, waartoe zij in de middeleeuwen behoord hebben. Als 1e en 2e Zeeland worden Westergau en Oostergau tot het Utrechtsche bisdom gebragt; als 3e, 4e en 5e Zeeland, wordt Hugmerchi eerst met Hunsegau vereenigd, en voorts met Fivelgau en Emsgau onder het Munstersche bisdom gerangschikt; als 6e Zeeland worden Ostringen en Norden met Harlinger- en Wangerland vereenigd, en deze met het 7e Zeeland, namelijk Rustringen, onder het Bremensche bisdom gesteld.

Een Schrijver van zoo veel kunde en zoo groote scherpzinnigheid, die zoo zeer als de heer von ledebur met eene menigte oorkonden uit de middeleeuwen is bekend, en met de geschriften over dien tijd vertrouwd, kan niet in gebreke blijven, zijne stellingen met juistheid, of althans aannemelijkheid van redeneringen en gronden, te steunen en te staven. Ook tracht hij, op eene vernuftige wijze, de uitdrukking in de Upstalboomsche Willekeuren, welke van Zes-Zeelanden gewaagt, in den zin van zijn gevoelen uit te leggen.

De zeven Zeelanden van Friesland worden beschreven, en de grietenijen of plaatsen, in ieder dier landschappen gelegen, worden opgenoemd. Ook dit gedeelte getuigt van uitgebreide studie en van scherpen blik. Al verschilt men in gevoelen van den Schrijver, men zal evenwel dit alles — verbeeld ik mij — met bijzonder genoegen lezen. Een

bedaard, onpartijdig en grondig onderzoek zij ook te dezen aanbevolen.

Dit kleine, maar zaakrijke boekske wordt besloten met onderscheidene hierop betrekkelijke oorkonden, die tot het einde der 15e en de eerste helft der 16e eeuw behooren. Van al den arbeid des Schrijvers over de aardrijkskunde der middeleeuwen is ongetwijfeld dat over »Die fünf Münsterschen Gaue und die Sieben Seelande Frieslands", hetgeen meest de aandacht van den Nederlandschen onderzoeker zal boeijen. Voorzeker heeft het reeds menigen geschied- en oudheidvorscher in de noordoostelijke gewesten des Rijks bezig gehouden, en onder dezen ongetwijfeld ook den nog levenden van de beide Schrijvers der *Oudheden van het Gooregt en Groningen*, welk uitvoerig werk genoegzaam gelijktijdig met dat van den Berlijnschen geleerde in het licht kwam.

Van de latere stukken, welke welligt niet allen te mijner kennis gekomen zijn, zal ik enkel vermelden: *Der Maiengau oder das Mayenfeld nicht Maifeld* (Berlin 1842), waarin onder anderen ten slotte naar de woonplaats der Ambivariten wordt gezocht. Het gevoelen des Schrijvers is, dat ze geenszins met de Ambivareten moeten worden verwisseld, en dat hun naam wordt terug gevonden in het woord *Amberes*, Spaansche naam voor het Fransche *Anvers* (in het Nederlandsch *Antwerpen*).

Mogt dit verslag, althans eenigermate, strekken, om den verdienstelijken LEOPOLD VON LEDEBUR meer algemeen in Nederland te doen bekend worden!

Leiden, October 1843.

LAUTS.

11.) De Commissie, door het Bestuur van België belast met het onderzoek der geschiedkundige gedenkstukken en de uitgave der nog ongedrukte *Rerum Belgicarum Scriptores*, had aan een' harer leden, den heer Dr. COREMANS, bijzonder opgedragen het onderzoek en de inventarisatie der Hoogduitsche oorkonden, in het Koninklijk Archief voorhanden. Die stukken bevonden zich in een

deerlijk verwarden toestand, op eenige zolders ordeloos door elkander geworden; weinigen slechts droegen kennis van derzelver bestaan, en juist daardoor ontgingen zij het lot, van met andere gelijksoortige papieren naar Weenen gevoerd te worden. De heer CORNEMANS gaf van tijd tot tijd verslag van de uitkomst zijner onderzoekingen, hetgeen ons in de gelegendeid stelde, daarvan vroeger (*) ook aan onze lezers eenig berigt mede te deelen. In de zitting van den 8 October 1842 berigtte hij aan de genoemde Commissie, dat de rangschikking dier veelzins kostbare gedenkstukken ten einde was geloopen, gaf hij haar een overzigt van de wijze, op welke hij die had gerangschikt, en verklaarde hij, dat er weinig meer te doen overbleef, dan den inventaris voor de uitgaaf gereed te maken. De stukken loopen van den aanvang der regering van Karel V. tot bijna aan het einde van het Oostenrijksche Bestuur, of van 1520 tot 1786. Diegene, welke voortdurend het meeste belang inboezemen, hebben betrekking, deels op de twee groote gebeurtenissen, die den aanvang der nieuwe geschiedenis kenmerken: de godsdiensthervorming en de dertigjarige oorlog; deels op de gebeurtenissen in de Nederlanden gedurende den worstelstrijd met Spanje. Van hetgeen voor elk dezer drie hoofdpunten de nasporingen van den heer CORNEMANS bovenal aanmerkelijks hebben opgeleverd, zullen wij door een uittreksel uit zijne verschillende rapporten, ten vervolge op het vroeger door hem deswege medegedeelde, een kort overzigt geven.

1. Onder de eerste der genoemde afdeelingen vindt men onder anderen: *a.*) Stukken belangende de gevangenschap van den Landgraaf Filips van Hessen, bijgenaamd de Grootmoedige. Hieronder bevindt zich een aantal aanmerkelijke brieven van Karel V, van den Roomsch-Koning Ferdinand, van Maria Koningin van Hongarije, van den Landgraaf en zijn' zoon, van den Keurvorst Maurits enz. Men ziet er tot in de kleinste

(*) Zie deze *Bijdragen*, in de *Aank. en Berigten*, deel I. bl. 109—112.

bijzonderheden, hoe de gevangene behandeld werd; hoe de Hessen, innig verknocht aan hunnen landsheer, zich, op allerlei wijzen vermomd, in den omtrek van Mechelen schuil hielden, om op zekeren nacht in het laatst van December 1551 gezamenlijk eene poging tot bevrijding van den Landgraaf te wagen; hoe Karel V. toen tot andere maatregelen ter bewaring van zijnen gevangene moest overgaan; hoe hij beval, eenen soldaat, die een' brief van den Landgraaf aan diens zoon had moeten overbrengen, de straf der spitsroeden te doen ondergaan in de eigen straat, waar de Landgraaf gehuisvest was, en daarbij een venster te openen, door hetwelk deze van de uitoefening dier straf ooggetuige moest zijn, enz. — *b.*) Stukken belangende Herman van Wied, Bisschop van Keulen, en zijne zwakke pogingen ter ondersteuning van de zaak der Protestanten. Het edel karakter van de Landvoogdes, Koningin Maria, vertoont zich hier op eene eigenaardige wijs. Toen die magtelooze tegenstander zich in ver gevorderden leeftijd in bijna behoeftigen toestand bevond, herinnerde zich de Koningin de diensten, vroeger door hem aan het Huis van Oostenrijk bewezen, en wist zij door hare tusschenkomst bij den nieuwen Bisschop en bij het Kapittel te bewerken, dat den grijsaard een jaargeld toegelegd werd. — Ook een aantal minuten van brieven over bijzondere aangelegenheden, door dezelfde Koningin aan verschillende personen van hoogen en van lageren stand geschreven, leeren haar kennen als eene voortreffelijke vrouw, die in hare handelingen eene zeldzame kloekheid en geestkracht ten toon spreidde, en zich met evenveel zorg wijdde aan den arbeid, van welken het lot van rijken en volken afhing, als aan de huisselijke aangelegenheden harer *dames d'honneurs* en *femmes de chambre.* — *c.*) Bouwstoffen voor eene geschiedenis der Duitsche Staatssecretarie, ingesteld door Karel V. tot onderhouding van diplomatieke betrekkingen met de Duitsche Staten, met Denemarken, Zweden en Polen.

2.) Voor de geschiedenis van den dertigjarigen oorlog is vooral belangrijk: Eene briefwisseling van Wallenstein

met den Aartshertog Albert en de Infante Isabella. De eerste brieven, van het jaar 1619, geheel eigenhandig door hem geschreven, vertoonen hem, nog als arm Boheemsch edelman, nederig te kennen gevende, dat de Keizer hem genadig tot Kollonel van een regiment ruiterij benoemd had en den Aartshertog de gunst verzoekende om tot voltalligmaking daarvan eene ligting in de Nederlanden te doen. In 1626 en 1627 is het reeds de Hertog van Friedland, die aan de Infante, op hare tusschenkomst voor de bevordering van eenen Officier, de verzekering doet toekomen, dat hij op haar verzoek gunstig acht zal slaan, en haar meldt, hoe hij Silezië door den vijand heeft doen ruimen, de Denen en Zweden verslagen, Meklenburg, Holstein, Sleeswijk, Jutland veroverd: deze brieven, kort van stijl, zijn door den Hertog alleen geteekend, blijkbaar in groote haast. In 1629—1632 is hij Vorst onder de Vorsten, de gunsteling des Hemels, de man wiens noodlot door starrenschrift wordt verkondigd, en schrijft hij aan de Landvoogdes, hetzij om haar zijne overwinningen mede te deelen, hetzij om zich te verontschuldigen dat hij haar de gevraagde hulp tegen de Hollanders niet kan toezenden, hetzij om haar kennis te geven dat hij zijnen Adjudant De Merode naar de Nederlanden gezonden heeft, om voor zijn leger nieuwe manschappen te ligten. In Julij 1632 schreef hij aan de Infante, dat hij den Hertog van Saksen zijne Boheemsche veroveringen en daaronder de stad Praag ontrukt had, en dat hij nu hoop voedde op eenen beslissenden slag tegen den Koning van Zweden: men weet, dat Gustaaf Adolf den 16 November van hetzelfde jaar te Lutzen sneuvelde. In het Archief bevindt zich geen oorspronkelijke brief van Wallenstein van latere dagteekening dan den 28 November 1632; maar wel onderscheidene stukken van September en October 1633, die van het wantrouwen getuigen, dat zijne handelingen, onder anderen aan de Aartsbisschoppen van Keulen en van Mentz, inboezemden, en den achterdocht regtvaardigen, welken de Keizer tegen hem voedde, en niet minder de Kerk, die aan het hoofd der katholieke strijdmagt eenen man geplaatst

zag, die aan niets, dan aan zich zelven en aan zijne fortuin, geloofde, en Katholieken, evenzeer als Protestanten, onderdrukte.

3. Voor de geschiedenis der Nederlanden in den tijd der Spaansche beroerten teekenen wij alleen aan: *a.*) Een aantal stukken belangende den federativen band tusschen de Nederlanden en het Duitsche Rijk. Het blijkt uit brieven van Maximiliaan II. aan den Hertog van Alva, dat die Keizer zich werkelijk, krachtens het verdrag van Augsburg van 1548 en dat van Passau van 1552, als Leenheer der Nederlanden beschouwde. De vertoogen, die hij aan den Hertog rigtte ter zake van de wreede vervolgingen, gaan doorgaans van dit denkbeeld uit. Filips II. en de Aartshertog Albert vroegen werkelijk de beleening van den Keizer. En, schoon de contributie, door de Nederlanden als Rijksleen verschuldigd, meermalen gevraagd dan gegeven werd, blijkt het nogtans uit de aanwezige briefwisselingen onwedersprekelijk, dat de Bourgondische kreits van 1557 tot 1702 bestendig hare gezanten of zaakgelastigden op de Rijksdagen en Kreitsdagen en tot 1681 hare Assessoren in het Keizerlijk Geregtshof te Spiers gehad heeft; ook, dat het Gouvernement der Nederlanden van 1548 tot 1700 diplomatike betrekkingen heeft onderhouden met buitenlandsche Mogendheden, en verdragen en overeenkomsten met dezelve gesloten, onafhankelijk van het hof van Madrid. — *b.*) Brieven en andere stukken uit den tijd van Alva, Requesens en Don Jan. Men leert er uit (wat tot hiertoe geheel onbekend was), dat Filips II, door tusschenkomst van den Hertog van Beijeren, Albrecht den Grootmoedige, de Nederlanden zocht te doen begrijpen in het verbond van Landsberg, waarbij verschillende Duitsche Vorsten elkander de onschendbaarheid hunner staten waarborgden, welke pogingen evenwel vruchteloos bleven. Verschillende brieven, ook vertrouwelijke brieven, van Alva en van Don Jan aan denzelfden Hertog van Beijeren, hun vriend en medebroeder der Vliesorde, vermelden een aantal bijzonderheden aangaande de krijgsverrigtingen en staatkundige onderhandelingen dier dagen. In eenen van die

brieven schrijft de Hertog van Alva, dat hij de Graven van Egmond en van Hoorne als zijne eigene broeders lief heeft, dat hij hen niet in verzekerde bewaring had doen stellen, dan in de hoop, dat uit den regtshandel hunne onschuld zou blijken, en dat hij genoodzaakt was, zoo te handelen, naardien hij, volgens zijn berigtschrift, meer met de hoofdleiders der onlusten, dan met het onkundig en ligt te verleiden gemeen, te maken had. Na het vertrek van Alva werd de briefwisseling van Hertog Albrecht voortgezet, met Requesens, met Don Jan en met Parma. Ten laatste scheen de vriendschap van Albrecht voor Filips II. merkelijk bekoeld: hij vorderde de gelden terug, die hij in een oogenblik van verlegenheid aan Alva had geleend (*), daarbij voegende, niet te kunnen begrijpen, hoe men zulk eene schuld zoo lang onbetaald kon laten. — *c.*) Hoogst belangrijk zijn de brieven en andere stukken uit den tijd van Alexander van Parma. Weinigen konden eenen Farnèse begrijpen en aan weinigen schonk hij zijn geheel vertrouwen. Onder die enkelen was Drombmann, toen aan het hoofd der Staatssecretarie voor de Duitsche aangelegenheden. Daardoor verspreiden de ingekomen brieven van 1581 tot 1586 en de minuten der stukken, zoo Duitsche, als Fransche en Italiaansche, op naam van den Hertog van Parma gedurende dat tijdvak door hem geschreven en afgezonden, veel licht over den toenmaligen toestand van zaken, en inzonderheid over hetgeen voorviel in die plaatsen, in welke Duitsche hulpbenden in bezetting lagen, wier bevelhebbers gewoonlijk in hunne landstaal hunne berigten inzonden, en op welke ook in die taal door den Prins geantwoord werd.

De geheele verzameling bestaat uit 34 boekdeelen en meer dan 300 banden met losse stukken (*cartons*), te zamen meer dan 95,000 oorkonden bevattende.

Onder de leden der Commissie tot opsporing en openbaarmaking van de bronnen der Belgische Geschiedenis onderscheidt zich niet het minst de heer GACHARD. Van

(*) Zie deel I. *Aank. en Berigten*, bl. 110.

hoogerhand belast met eene reis naar Spanje, met het bepaalde doel om in de Bibliotheken te Madrid, in die van het Eskuriaal en in het Koninklijk Archief van Simancas nasporingen te doen in het belang van de geschiedenis des Vaderlands, is het hem, niettegenstaande de moeijelijkheden welke het verblijf in Spanje's hoofdstad te midden der staatkundige woelingen oplevert, bereids gelukt, rijke vruchten van zijnen arbeid in te oogsten, in allerbelangrijkste oorkonden, welke een geheel nieuw licht verspreiden over het leven van Karel V, over de betrekking van dien Vorst tot Paus Adriaan, over zijn verblijf te St. Just en in 't algemeen over de geschiedenis der onlusten in de 16e eeuw.

12.) *Oudheidkundige Mededeelingen van* L. J. F. JANSSEN, *Lit. Hum. Doct., Conservator bij het Museum van Oudheden te Leyden.* — II. *Met twee gekleurde platen.* — Te Leyden, bij S. en J. Luchtmans, 1843. Gr. Oct. Bl. 73—210.
Hetzelfde werk. III. — Ald. 1844. Gr. Oct. Bl. 211—322.

Bij het einde van ons verslag van het eerste stukje dezer *Oudheidkundige Mededeelingen* (*) gaven wij reeds te kennen, dat de, vroeger doorgaans ongeregelde, ontgravingen in de nabijheid van Wijk-bij-Duurstede, op last der Regering, onder toezigt van den heer JANSSEN, voortgezet werden, en dat eene wetenschappelijke beschouwing der uitkomsten, door dat opzettelijk onderzoek verkregen, den inhoud van een tweede stukje uitmaken zoude. Dit is werkelijk het geval geworden. De S. bepaalt ons hier: 1.) bij de wijze, op welke de ontgravingen en de daarmede verbonden onderzoekingen zijn bewerkstelligd; 2.) bij den omvang en den toestand van het ontgravingsveld; 3.) bij de uitkomsten der ontgravingen; 4.) bij eenige gevolg-

(*) Zie deze *Bijdragen*, in de *Aank.*, *Berigten enz.*, deel IV. bl. 11 en 12.

trekkingen, tot welke het onderzoek aanleiding geeft. — De ontgravingen geschiedden in de vroeger ook door ons vermelde Hoogstraat, op drie verschillende plaatsen, en wijders bij kuilen, op een' afstand van 4 ellen van elkander, ten oosten en ten westen van die straat, — Hoe verder men zich van de Hoogstraat verwijderde, des te minder beenderen werden er gevonden : de meeste binnen die ruimte, welke oostelijk begrensd werd door eene laagte, door welke eertijds de Rijn schijnt geloopen te hebben, en die zich westelijk tot over den Cothenschen zandweg uitstrekte; mindere, buiten deze grenzen, oostelijk tot aan den tegenwoordigen loop van den Ouden Rijn, westelijk tot aan een' akker, die, naar eene sinds lang verdwenen kapel, de St. Anthoni kapel genoemd wordt. De grens van het opdelvingsveld, buiten welken men *geene* of *bijna geene* beenderen en voorwerpen meer bespeurde, omsloot, met inbegrip der stad, eene ruimte van 246 bunders; de engere omvang, binnen welke de *meeste* beenderen en andere voorwerpen werden opgegraven, besloeg, met de stad, ruim 55 bunders.

De drie doorsneden door de Hoogstraat leverden bijna gelijke uitkomsten op. Men vond er munten van Lodewijk den Vrome en, zoo wel boven als onder die munten, beenderen, vooral van runderen en zwijnen, voorts scherven van aardewerk, kleine metalen werktuigen en andere voorwerpen van techniek van gelijk karakter, ook, ter diepte van 1.1 el, eene steenen bevloering, geenszins het overblijfsel van een' ouden weg, maar slechts een langwerpig vierkant van 6.68 el lengte en 5 ellen breedte vormende. — De kuilswijze ontgravingen leverden almede soortgelijke uitkomsten op. Men vond afgezaagde hertenhorens en bewerkte *tibiae* en tanden van paarden, maar bijna geene paarden-beenderen en geene van herten; zeer vele, vooral van runderen, blijkbaar met een scherpe bijl doorgehakt; geene daar onder in een' fossielen toestand, zeer weinige, die blijken droegen van verbranding; voorts dunne lagen houtskool, tufsteenen, scherven, fragmenten van tegels, schijven van gebakken aarde en andere voor-

werpen van techniek. — De S. onderzocht ook de bouwvallen van Duurstede, om zich te verzekeren, of deze, al dan niet, met het opdelvingsveld in eenig verband stonden. Hij bevond, dat, schoon ook dat slot uit het puin eener Romeinsche sterkte moge opgerezen zijn, het thans nog bestaande oudste gedeelte daarvan, de vierkante toren, niet ouder dan de 11e of 12e eeuw kan zijn, de ronde tot het laatst der 15e eeuw gebragt moet worden, en dat alzoo deze bouwvallen, in ouderdom, voor de voorwerpen, welke het opdelvingsveld opleverde, moeten onderdoen.

Als slotsom van het geheele onderzoek wordt opgegeven, 1.) dat de groote massa van gevonden beenderen en andere voorwerpen den tijd van Lodewijk den Vrome, d. i. de elfde eeuw, weinig kan te boven gaan; 2.) dat zij van Germaansche, bepaaldelijk Frankische afkomst zijn; 3.) dat, schoon zij geenszins de kenmerken dragen van eenen oorsprong, die in bloedige veldslagen, in lijkverbrandingen of godsdienstige offeranden moet gezocht worden, nogtans getuigen, dat het opdelvingsveld eertijds het tooneel geweest is van een zeer bedrijvig, maar vooral van huisselijk, burgerlijk, maatschappelijk leven. — »Men zal het te regt" zegt de S. »een vreemd maatschappelijk leven noemen mogen, hetwelk door zulk een verbazend getal dieren-beenderen gekenmerkt is; maar voor dit verschijnsel zal men den sleutel welligt vinden in de geschiedenis dier ruwe tijden, bepaaldelijk die van *Dorestatus;* in deszelfs handelsverkeer, den toevloed van vreemden, de hofhouding van Frankische en Noordsche grooten en vorsten enz. Misschien zelfs zullen de aangeboren gastvrijheid der Germanen, hunne gasterijen, vooral bij feestelijke gelegenheden, b. v. de *dadsisas* of dooden-malen, daarbij niet uit het oog te verliezen zijn" (*).

Op twee achteraan gevoegde platen vindt men de ge-

(*) De hertoglijk Geldersche Rekeningen en andere soortgelijke middeleeuwsche oorkonden leveren telkens, en schier zoo menigmaal daar de onkosten van belegeringen of van het zamentrekken van krijgsvolk verantwoord worden, de bewijzen op, van ossen, schapen en

kleurde afbeeldingen van 39 der opgedolven voorwerpen, en de nadere verklaring daarvan bladz. 189—208.

De inhoud van het *derde stukje* biedt meerdere verscheidenheid aan. Wij vinden hier: 1.) *Iets over de beteekenis der vaderlandsche woerden.* De S. blijft bij zijne vroeger geuite meening, dat men de *woerden* niet bepaaldelijk als oude begraafplaatsen heeft aan te zien, en houdt het woord, met BILDERDIJK, als gelijk van beteekenis met *beplanting*, *plantsoen*, *hof*, *hofstad*, lat. *area.* 2.) *Oudheidkundige wandeling aan den regter Rijnoever, van Westervoort tot Elten.* Die wandeling ging van Westervoort, waar de S. het *Asciburgium* van PTOLEMAEUS meent te vinden, over Duiven, Didam (*), Doesburg, Doetinchem, Monferland en 's Heerenberg. Op al deze plaat-

zijden spek, in verbazende hoeveelheid derwaarts gevoerd. Zoude het ook te gewaagd zijn, op deze omstandigheid, in verband met den aard der gevonden voorwerpen, de gissing te bouwen, dat een langdurig beleg van Duurstede tot de zamenbrenging van deze heeft aanleiding gegeven, en dat sommige voorwerpen van techniek, onder anderen de gereinigde en meer of min kunstmatig bewerkte beenderen, de blijken zijn, dat de krijgslieden de vervelende werkeloosheid door eenigen handen-arbeid hebben willen verdrijven?

(*) De S. vermeldt hier den van tufsteen gebouwden *Meurssen toren* onder Didam, die, volgens SLICHTENHORST, in 1609 is afgebroken, en herinnert daarbij, als om de oudheid van dien toren te staven, dat bij VAN HASSELT (*Arnh. Oudheden*, III. 81) gesproken wordt van een *hoff van Moerss*, dat in 1450 afbrandde en welks ligging onbekend was; ook, dat diezelfde Schrijver (a. w. II. 80—82) van eene schatting spreekt *tot verloessinge des jongen van Moersse.* Hoe dit hier te pas komt, is ons ten eenemale raadselachtig. Immers het *hoff van Moerss*, dat in 1450 door vuur vernield werd en waarvan ook heden nog de juiste ligging niet bekend is, lag niet te Didam maar in Arnhem, en strekte den Heer van Meurs, wanneer hij zich daar bevond, ter woning: het was zijn *hôtel*, zoo als ook, gelijk bekend is, de Heeren van Anholt, van Egmond, van Nassau, allen, even als Meurs, aan den Hertog door hooge bedieningen verbonden, daar hun *hof*, hun

sen vond de heer J., in potten en scherven, in tufsteen en munten, in namen en overleveringen, de getuigen van oude Germaansche of Romeinsche bevolking; de Eltenberg leverde hem duidelijke sporen van Romeinsche werken, en de beroemde put uit tufsteen, 258 Rijnl. voet diep, houdt hij, om meerdere redenen, voor Romeinsch van afkomst. 3.) *Oudheden aan de Linge*, bepaaldelijk tusschen Elst en Hemmen. Te Raaijen, een gehucht onder Elst, werden een offerkan en andere Romeinsche offergereedschappen gevonden, en wel in hoog liggende akkers, die onder den naam van *höfken* bekend zijn. In de bedding zelve der Linge tusschen Hemmen en Indoornik vond men vroeger beenderen, en daar tusschen voorwerpen van techniek, onder welke een fraai koperen lampje van Romeinsche afkomst en dat voetstukje, waarop blijkbaar het beeld der nog onbekende *Dea Vagdaver* of *Vagdavera* gestaan en waarvan de heer J. reeds een voorloopig berigt medegedeeld had (*). Hij houdt dit voorwerp, ook na naauwkeuriger onderzoek, voor afkomstig uit de eerste helft der eerste eeuw en stelt als meest waarschijnlijke gissing voor, dat de bedoelde *dea* eene Germaansche Godin geweest zij, die dáár, op een welligt door de Linge gevormd eilandje, een tempel of heiligdom gehad heeft. Ook in de kom van het dorp Hem-

hôtel, hadden. En de *schatting tot verlocssinge des jongen van Moersse* had met den ouden tufsteenen toren te Didam niets gemeen, maar dagteekende eerst van het laatst der 15e eeuw, toen de losprijs van Graaf Bernhard van Meurs, die zich voor Hertog Karel van Gelre in gijzeling had begeven, moest opgebragt worden. (Zie o. a. hier vóór, bl. 67.) Overigens: de *Meurssen toren* is ongetwijfeld dat *castrum de Dydem* en *huyse tot Dyedem*, hetwelk in charters van 1314 en 1346, als door Heeren uit het geslacht van Meurs bezeten, vermeld wordt en ook op de kaart van PONTANUS onder den naam van *Meurs* voorkomt. Schoon wij alzoo de redenen, door den heer J. aangevoerd om de oudheid van dat gebouw in 't licht te stellen, niet kunnen billijken, willen wij daarom geenszins geacht worden, de Romeinsche afkomst van dat gebouw, of althans van deszelfs grondslagen, te betwijfelen.

(*) Namelijk in deze *Bijdragen*, deel IV, bl. 68—70.

men (van oudsher eene hooge heerlijkheid en onmiddellijk rijksleen) werden van tijd tot tijd Germaansche en Romeinsche overblijfselen opgedolven. Te Setten vond de S. Romeinsche offerschalen, potten en kruiken; te Hervelt, op een stuk lands, *de moordakker* genoemd, eene urne, voorts brokken van Samische aarde en van *terra sigillata*, en, op de Herveldsche *woerd*, eene oeroude bestrating, voorts potten van Samische aarde, eene blaauwe Romeinsche urne, tallooze scherven van allerlei vreemd aardewerk, eene zeldzame koperen penning enz.

Op twee achter dit stuk gevoegde platen ziet men weder de gekleurde afbeelding van 29 voorwerpen, en daaronder die van het koperen voetstukje der *Dea Vagdavera*, van het ter zelfde plaatse in de Linge gevonden koperen lampje en van andere stukken, deels in de Overbetuwe, deels ook te Wijk-bij-Duurstede, opgedolven.

I. A. N.

13). *Nederland en Zweden in staatkundige betrekking. — Van de aanvaarding der regering door Gustaaf Adolf tot den val van Oldenbarneveld.* (1611—1618.) — *Door Mr.* G. W. VREEDE. *Tweede aflevering.* Utrecht, N. van der Monde. 1844. Gr. Oct. Bladz. 103—243.

In de *eerste* aflevering (*) ontwikkelde de S. de oorzaken, die den grond legden tot een verbond tusschen Nederland en Zweden, hetwelk de staatkundige en godsdienstige vrijheid van Europa moest verzekeren; in *deze* zien wij, hoe die verbindtenis door het zamentreffen van Gustaaf Adolf met Oldenbarneveld tot stand is gekomen. — Zoo lang de vrede tusschen Zweden en Denemarken niet gesloten was, nam onze staat, vreezende het voordeel van ongestoorden handel en scheepvaart te verbeuren, in 't openbaar eene stipte onzijdigheid in acht, maar duldde, en moedigde zelfs aan, de tusschenkomst van vermogende

(*) Zie hier vóór, *Aank. en Berigten*, deel III. bl. 53—55.

ingezetenen om Zweden van geld en krijgsvolk te voorzien. Later hadden de staatkundige bemoeijingen tusschen de beide landen tegen Christiaan IV. meer, een grooter belang, ten doel, dan handelsvrijheid en Sondsche tollen; toen namelijk waren die bemoeijingen vooral gerigt tegen eene verbindtenis van Denemarken met Spanje tot vernietiging van godsdienstvrijheid en verbreiding der magt van het Jesuïtisme. De S. toont, uit gedrukte en vooral uit onuitgegeven stukken, hoe verschillende gezantschappen daartoe dienstbaar waren; hoe Oldenbarnevelds staatkundig beleid daartoe in 1614 een verdedigend verbond tusschen onzen staat en Gustaaf Adolf tot stand bragt; hoe Sticke, onze afgezant aan het hof van Brandenburg, den Koning van Polen, Sigismund, bij zijne vleijende aanbiedingen doorgrondde en, om zijne pogingen ten nadeele van het Protestantisme te doen falen, het aanzoek van Gustaaf Adolf om de hand der dochter van den Keurvorst bevorderde; hoe de grijze Raadpensionaris, door verbindtenissen met verschillende Vorsten, door waakzaam toezien op en door onderhandelingen met hoven in het noorden, in het midden en in het zuiden van Europa, door billijk gebruik maken van regtstreeksche en zijdelingsche middelen, de listen der Spanjaarden verijdelde en krachtig medewerkte tot behoud van geloofsgenooten, tot bewaring van het evenwigt van Europa, tot beveiliging van den vaderlandschen grond. — Groot waren de voordeelen, welke, uit de gelukkige overeenstemming tusschen Nederland en Zweden bij het aangaan van verbindtenissen, voor de zaak der godsdienstvrijheid en voor de welvaart der beide staten voortvloeiden: Christiaan IV. moest zich nu een' geruimen tijd van het verhoogen der Sondsche tollen onthouden; Nederland kon vrijelijk, aan den nog hulpbehoevenden, min ontwikkelden bondgenoot, geld, manschappen, schippers, stuurlieden en arbeidsvolk aanbrengen; een belangrijk gezantschap onder het beleid van Oldenbarneveld, in 1615 van hier naar het noorden afgevaardigd om den vrede tusschen Rusland en Zweden te bemiddelen, mogt wel zijn hoofddoel missen — de Engelsche gezant ontrukte die kroon aan de onzen —

door onderverdroten geduld, wijze toegevendheid en onzijdige tusschenspraak baande het nogtans den weg tot den vrede. Gustaaf Adolf zelf erkende dat, stelde den onvermoeiden ijver onzer gezanten op den regten prijs en leende aan hunne vertoogen om nieuwe handelsvoorregten gehoor. — Gedenkwaardig was daarna (in 1617) een gezantschap, met Skytte, een' bekwamen Zweed, aan het hoofd: het gaf aanleiding tot die verpachting der kroongoederen aan Lod. de Geer, waarmede een nieuw tijdvak in de geschiedenis der Zweedsche nijverheid een' aanvang neemt; maar een bijzonder belang wekte dit gezantschap, door het voortreffelijk vertoog van Skytte in de vergadering van Hun Hoog Mog., waarin hij onzen jeugdigen, maar nu door partijschappen verdeelden staat op de Eendragt wijst, de bron van den luister, tot welken de Republiek voor het verwonderd oog der geheele wereld gestegen was, aanmaant tot het afleggen van alle wantrouwen, naijver, bitterheid en wraak, wijst op de vreugde, die de vijanden, op de droefenis, die vrienden en bondgenooten, bij den aanblik der bittere oneenigheid vervult. Vruchteloos was zijne krachtige toespraak: Oldenbarneveld viel, de bondgenoot des grooten Konings.

In *Aanteekeningen en Bijlagen* deelt de S. het vertoog van Skytte in de oorspronkelijke taal (het Latijn) in zijn geheel mede, zoo als het in het Kuilenburgsch Archief onder de stukken uit den tijd van Graaf Floris II. gevonden wordt; ook andere van elders ontleende voorstellen, vertoogen, memoriën en brieven, daar — hetzij in haar geheel, hetzij bij uittreksels — medegedeeld, verhoogen de waarde van dit belangrijk geschrift.

14.) *Beschrijving der stad Dordrecht, door* J. SMITS JZ., *Koopman te Dordrecht, en Dr.* G. D. J. SCHOTEL, *Predikant te Chaam. Met platen en fac-similen. Eerste deel.* Dordrecht, Blussé en van Braam. 1844. Gr. Oct. CIV en 321 Bladz.

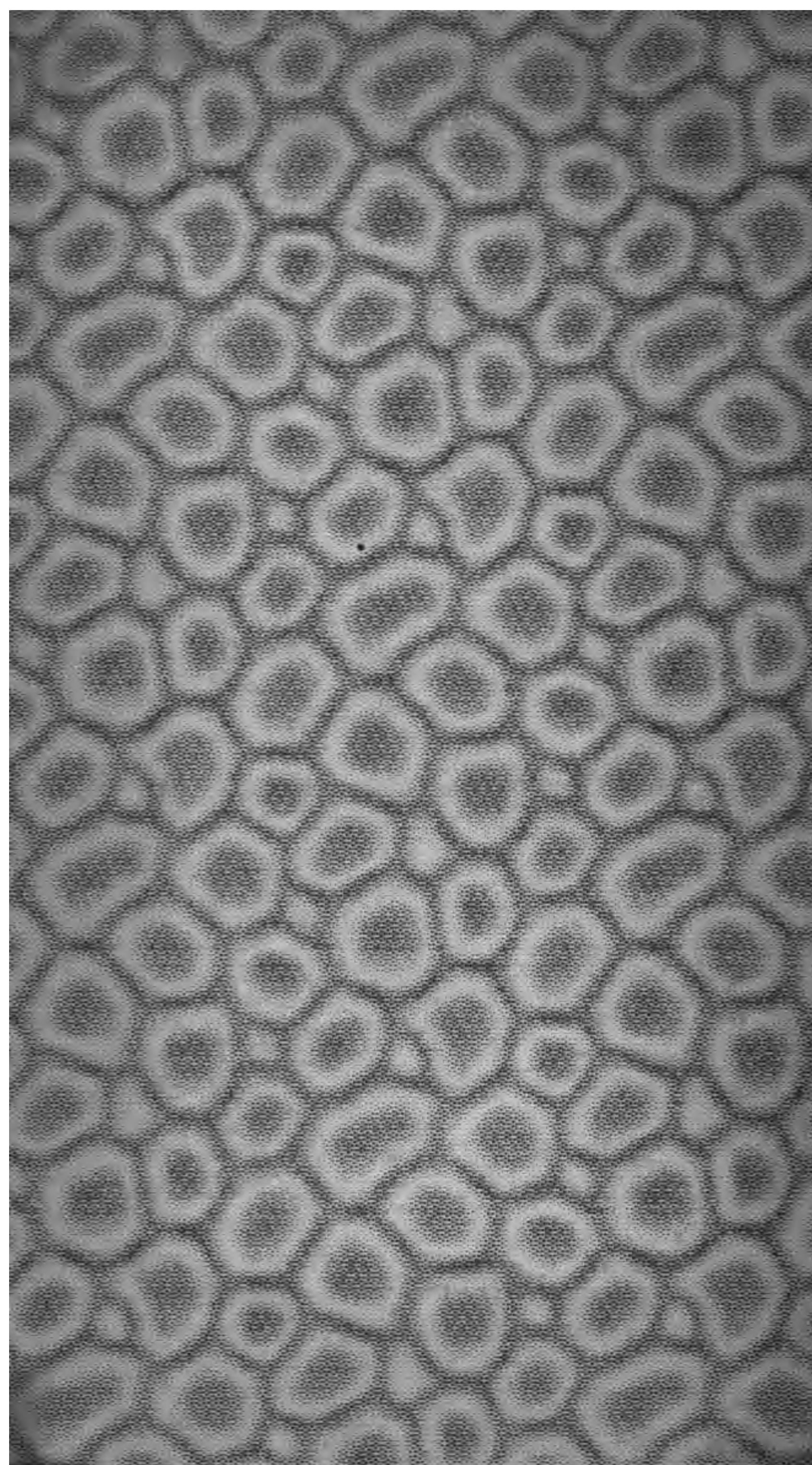
Eene stede- of plaatsbeschrijving behoort in onzen tijd

onder de zeldzame verschijnselen in de letterkundige wereld; nog zeldzamer misschien is een werk, waarvan twee Schrijvers kunnen getuigen, dat de een er sinds eene halve eeuw voor verzamelde, de ander er bijna vijftien jaren voor arbeidde. Dit getuigen de heeren SMITS en SCHOTEL ten aanzien dezer *Beschrijving van Dordrecht*, en zij beweren, dat hun arbeid voor den vroegeren van VAN DE WALL, BALEN, OUDENHOVEN en BEVERWIJK niet behoeft te wijken. Zij erkennen dien voorrang verschuldigd te zijn, aan hunne meerdere gelegenheid om van oorkonden en oude bescheiden inzage te krijgen.

In eene uitvoerige *Inleiding* worden wij bekend gemaakt: 1.) met de *bronnen* voor de geschiedenis van Dordrecht: het stedelijk archief; archieven van Kerken en Gilden; privilegiën, keuren en resolutieboeken; beschrijvingen van Zuid-Holland en Dordrecht, zoo gedrukte en uitgegevene, als die nog alleen in handschrift aanwezig zijn; kaarten en plannen; 2.) met het *plan* van dit werk. Het zal namelijk bestaan uit *vijf* deelen en een aanhangsel.

Tegelijk met die Inleiding ontvangen wij hier het eerste deel. Hierin wordt behandeld: 1.) Zuid-Holland, namelijk het oude Zuid-Holland, waarvan Dordrecht het middelpunt uitmaakte, het gebied der vroegste *Graven van Holland*. 2.) De Rivieren: Waal, Lek, Maas, Giessen, Alblas, Wercke, Dussen, Eem of Alm, Dubbel of Devel. 3.) Het huis, de heerlijkheid, de rivier en het geslacht van de Merwede. 4.) De oudheid der stad Dordrecht. 5.) Haar aanleg. 6.) Haar naamsoorsprong. 7.) Hare eerste bewoners. 8.) Oorsprong van handel en nijverheid te Dordrecht. 9.) Wapen en zegels. 10.) Poorterregt en landpoorters.

De aard en het doel van deze bladen laten niet toe, van het vóór ons liggende boekdeel eene doorloopende schets, veel min eene beoordeeling, te geven. Onze aankondiging moge genoegzaam zijn, om er de bijzondere aandacht op te vestigen van allen, die, met de Schrijvers, een zoodanig werk houden voor *een steen aen 't fundament eener waerachtige ende factievrije historia patriae.*

3 9015 02669 9549

